

ЮРІЙ ЛУКАН

НЕ ТЯЖКО КРЧКЯ ВБИТИ

Редактор: Михайло МИХАЙЛЮК
Обкладинка: Ірина МОЙСЕЙ
Техноредагування: Тереза ШЕНДРОЮ
Комп'ютерний набір: Наталія БОДНАРЮК

Референти: Михайло МИХАЙЛЮК
Міхаєла ГЕРБІЛ
Михайло ТРАЙСТА

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
LUKAN, IURII

Ne tiazhko kruka vbyty : 1982 - roman / Iurii Lukan. -
Vydania druhe, vypravlene. - București : R.C.R. Editorial,
2021

ISBN 978-606-745-111-5

821.161.2

Книга фінансована Союзом українців Румунії

ЮРІЙ ЛУКАН

**НЕ ТЯЖКО
КРУЖА ВБИТИ**

**1982
Роман**

Видання друге, виправлене

***Видавництво «RCR Editorial»
БУХАРЕСТ 2021***

ЕПАТАЦІЙНА НАЗВА РОМАНУ

Дебютний роман Юрія Лукана має назву «Терези». Читаючи твір, цю назву легко розшифрувати, в ній немає нічого загадкового. В романі йдеться про людські долі, які ставляться на терези історії у буковинському селі Зарінок половини минулого сторіччя.

Зате назва другого роману Юрія Дукана «Не тяжко крука вбити» – загадкова, навіть епатаційна, бо хто ж той крук, зловісний чорний птах, що він символізує – запитує читач, розкриваючи книгу.

Письменник використовує частину народного прислів'я, замінивши в ній певні слова. А повне прислів'я містить антитезу, яка надає йому гостро-перченого забарвлення, і воно звучить так: «Не штука вбити крука, а штука голою жо...ю на їжака сісти». Простіше, це прислів'я можна перекласти так: «Не берися за гуж, якщо ти не дуж»... Якби воно не було, але, роман, не дає переконливої відповіді щодо назви епіч-

ного полотна, яка належить перу Юрія Лукана.

Починається роман круто – засіданням партійного комітету з активом. Перехиливши чарку у корчмі, члени комітету – Буханець, Кирилець, Гашицин, які очолюють комітет, сидять у президії і оголошують перед нечисленним активом порядок денний засідання, стрижнем якого є доповідь про «Внесок комуністів та партійного активу у пояснювально-виховну роботу з трудовим селянством для поступу до нового життя – колективного господарства.»

А доповідь – суцільна плутанина, бо партійні активісти нахапалися слів і фраз з агітаційних матеріалів і, не перетративши їх як слід, виголошують гасла про «пролетарську диктатуру», «знищення класового ворога» – передумови поступу до «нового життя» – а це нове життя – колективне господарство.

Бони перебивають ОДИН одного, сперечаються кого треба негайно арештувати – насамперед куркулів, а то й середняків.

Перебіг засідання партактиву у селі Зарінок нагадує події у романі «Піднята цілина» Михайла Шолохова, де також йдеться про перегини в процесі колективізації.

Повертаюся до назви роману, яку я назвав епетаційною. У певний момент суперечок, до яких скотилося

партійне засідання, коли зітнулися у словесному «дво-бої»: Кирилець з Гашициним, перший обвинувачує свого опонента, що той «не хоче знищити класового ворога», а Гашицин відповідає: «Не тяжко крука вбити, а важко його в руки ймати»...

Отже, крук – це класовий ворог, яким на селі виступають куркулі.

Це єдиний раз, коли в романі згадується зловісний птах, введений у назві твору.

Написавши епізод 3 бурхливим засіданням партійного комітету, який є зав'язкою до сюжетної лінії роману, перо письменника наче спотикається, бо за логікою оповіді повинна би слідувати нещадна боротьба поборників нового життя з «класовим ворогом», який стоїть йому на перепоні. Та хто ж той класовий ворог у Зарінку, якого треба знешкодити? Виявляється, що це Григорій Костик, працьовитий селянин-середняк, який своїми мозолями добився певних статків. Його обвинувачують у приховуванні воєннопальної зброї і заарештовують. А раз «класовий ворог» в тюрмі, то можна би розгорнути агітацію серед селян за вступ до колективного господарства. Проте ця агітація млява, художньо непереконалива, тому письменник розгалужує сюжетну лінію – спочатку описує судове слідство у справі Григорія Ко-

стика, а потім переходить до побутового життя у Зарінку – храмового свята, опису весілля молодої пари, влаштованих на толоці танців.

Отож, відсуваючи на задній план «класову боротьбу», бо у Зарінку вона начебто закінчилася арештом і ув'язненням Григорія Костика, «нове життя» трудового селянства мало би наступити само собою, бо до нього веде хід історії. Та Юрій Лукан дає волю своєму перу, змальовуючи талановито побут буковинського села. Бо якщо про розгортання колективізації він наче черпав матеріал з офіційних джерел, з творів насамперед румунської літератури, а то й української на цю тематику, то опис храмових свят, весільних обрядів, танців взятий із живого життя. Адже Юрій Лукан виріс на селі, був учасником таких побутових подій, був музикою, володіючи грою на акордеоні і мандоліні. Навіть якщо у другій половині роману він час від часу повертається до гірких роздумів Григорія Костика за ґратами, до журби його дружини і сина Жори, ліцеїста, якому ув'язнення батька завдає багато прикрощів, найпереконливішими в романі залишаються розділи змалювання храмових днів, весілля Самотоки з Улянкого. Весь хід сватання, колоритна постать старої Галунчихи-звідниці, з уст якої наче мед тече, коли вона переконує батьків Улянки віддати дівчину за не-

люба Самотоку – дають справжню міру обдарування Лукана-прозаїка.

Тому і вартий перевидання другий за хронологією написання роман Юрія Лукана, бо з описаних в ньому подій одні вже стали історією /колективізація/, а другі, що стосуються сільського побуту – храмів, гульні та особливо весільних обрядів – забуваються, бо і село вже далеко вже не таке, яким було колись.

Михайло Михайлюк

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1.

Надворі палило серпневе сонце. Спека сягала по всіх закутках, але до приміщення сільради, де мало відбутись засідання партійного осередку з активом, не було далеко. Буханець з Кирильцем вихилили ще по чарці й вийшли з корчми.

— Тепер, — шептав уїдливо вже не знати вкотре Кирилець двірникові, — тепер нам треба скористатись нагодою, бо потому буде пізно. Лишень його заарештувати, й цим настрашимо усе село. Всі запишуться, побачиш. Я так і скажу на засіданні, а ти підтримай.

У сільраді члени комітету сіли нарешті за стіл, і Гашіцин відкрив засідання, оголосивши денний порядок:

1. «Внесок комуністів та партійного активу в пояснювально-виховну роботу з трудовим селянством для поступу до нового життя — колективного господарства» — матеріал складений членами комітету.

2. Дискусії, пропозиції та запитання.

— Має слово голова сільради, товариш Буханець, який представить вищезгаданий матеріал! — оголосив Гашіцин.

Буханець устав, легенько відкашлявся і, потерши чорну борідку, почав читати. Максим Пушкар і Павло Нечурин уважно слухали, Кирилець часто помахував головою в знак згоди, а інколи, теж порухом голови, заперечував деякі пропозиції з доповіді. Гашіцин сидів на дубовій лавиці, не пропускаючи ані слова, та одночасно слідкував за жестами присутніх партійних агітаторів так званого активу, бажаючи вгадати їхні думки. Радів, що збільшилась їхня організація, зросла свідомість її членів: Максима і Павла, Сурмея і Уляни, діда Колки і ще скільки їх. Буханець читав заїкаючись. Коли заплутувався в словах, наливав повну склянку води й жадно випивав. Надворі було надто жарко, й теплінь заповінила невелику кімнату. Чи від тієї задухи, а чи від напиту, він тепер не міг погасити пекучу спрагу. «Так... — вів він далі, толочачи слова, — як я вже вам сказав...» — і знову запитався, через що присутні майже нічого не розуміли, хіба лише догадувались про дещо.

Гашіциному стало прикро на душі. «Що скажуть про нас майбутні комуністи? — думав він зараз. — Чи не завстидаємось ми такою поведінкою перед людьми?» Від

сорому його брала досада. Йому стало душно, на чолі росинами виступив піт, здавалось, не ставало повітря. Він нервово тріпнув головою, стараючись підкинути неслухняного чуба, який весь час спадав йому на очі.

Кирилець уже не слухав і не похитував головою, бо думав про щось інше. Він чекав, щоб Буханець вже раз закінчив читати і щоб взяти слово й зробити найкращу пропозицію. «Так, так, — думав він, — коли в мене нема тої слави, яка є в Гашіциного, то його можна перевернути лише показавшись вірнішим, ніж він, цьому режимові. А це можна доказати уже й тим, як я цілий час борюсь за знищення класового ворога, за поступ зарінчан до нового життя, першим кроком якого є заснування колективного господарства. Такий тепер час настав — пролетарська диктатура.

Нарешті було дочитано нудний матеріал. Записались на слово дід Колка, Процюк, Максим і Кирилець. Всі радилися і намагались щось запропонувати, і щоб та пропозиція дістала схвалення.

— Має слово товариш Кирилець, — сказав Гашіцин хриплим голосом. Від того, що він назвав Кирильця товаришем, у горлі щось на мить задавило, і він відчув прикрість моменту.

— Товариші! — загорлав Кирилець, наче присутні поглухли, а чи він говорив перед численною громадою.

Забув, що невелика кімнатка, в якій сиділо всього лишень кілька чоловік, не майдан, куди він призвичаївся скликати на сход людей. – Настав час пролетарської диктатури, коли біднота всякими способами бореться за знищення класового ворога й ступає на шлях нового життя – колективного господарства.

– Не «всякими»! – перебив його Гашіцин.

– Не перебивай мене, Гашіцин, бо я знаю. Страшними нашими ворогами є зараз сільські куркулі, які вороже дивляться на нас, а про колективне господарство навіть не гадають... Через них й інші, приміром, середняки, а то й біднота, не хочуть вступати. Ади, Григорій Костик накрив від жидів поля, розбагатів на всі боки, а коли я йому кажу оногди про заяву в колективне господарство, то він мені, що ви гадаєте, відповів? «Ти, заткавко від задниці, каже, чого лізеш як сльота на передхату?! Тата свого вчи, як жити має, а не мене!» Чуєте, що він мені сказав? То який я провідник села? Скажіть самі, який?

Присутні спочатку розсміялись, почувши Кирильця, а той, ошелешений, лиш поглипував з-під лоба на них, бо вони чомусь весь час скрадливо штовхали один другого й не переставали чмихати в кулак. Кирилець уже навіть пожалів, що розповів про свою пригоду з Костилом, навіть уважав, що тут промахнувся, бо вони не співчують йому.

— А для того, щоб зрушити наш намір, — продовжував він, стараючись загладити свій промах, — треба створити якнайшвидше колективне господарство. Я маю таку пропозицію: цього куркуля, класового ворога, треба заарештувати. І то як? Зробимо йому перетрус, себто обшук, а там уже мусимо знайти якусь «штучку». І цим закриємо йому рота, замкнемо, від чого й село налякається. І тоді побачите, як всі зарінчани подадуть заяви в колективне господарство. Ади, я так гадаю, що треба робити, що це дорога до нового життя! Тобто, ліквідація класового ворога! — закінчив запальною Кирилець, бо сподівався, що йому вдалось загладити недавній промах.

— Так, справді настав час пролетарської диктатури, — заговорив Гашіцин, а в його голосі відчувались нервові нотки, які він намагався стримати. — Це час, коли новий режим виховує в новому дусі широкі маси, а трудове селянство до невпинного поступу до нового життя. Підкреслюю ще раз, це час, коли наша партія веде роз'яснювальну роботу з трудовим селянством. І там, де ця робота вдалась, припала селянинові до душі, там уже, значить, створились умови для поступу до нового життя. Ні, товаришу! — і знову щось подібне до прикрості заважало йому в горлі, а далі спустилось і стиснуло груди. Мабуть, від того, що він, Гашіцин і Максим, Павло і дід Колка, та ще чимало інших, із цим Кирильцем «това-

риші», друзі по боротьбі, – ані новий режим, ані наша партія не матимуть ніякої користі із насильного вступу селянства в колективне господарство. Як ви те добре знаєте, в Зарінку більшість селян неписьменна, тому – виховування те дається важко, не дуже липне до мужика, до його душі. Перед нами важке завдання, а саме уміло провести роз'яснювальну роботу серед селянства, щоб воно добровільно поступило на шлях до нового життя, а не так, як, наприклад, у Крайнім, де було виселено й арештовано куркулів і так званих «куркулів», не обдумавши гаразд обстановку, і створено на швидку руку колективне господарство. Скоро розбіглись, побігли – побігли трохи, а потім стали думати. Через таких, як ви, – натякав Гашицин на Буханця та на Кирильця, – швидко заснували колективне господарство, яке так само швидко й провалилось через невдачі. Через брак досвіду стало руїною, а селяни залишили все й пішли старцями по навколишніх селах. А я питаю вас, навіщо нам і нашій країні таких господарств?! Значить, там ще не назріли умови для колективізації. Так, наша партія й демократичний уряд наділили селянина землею. Та, поки що, ніхто не вимагає від нас суцільної колективізації, бо нова наша країна ще не зміцніла, її треба обов'язково зміцнити. Ще не спроможна вона приступити до широкого господарства, бо немає досвіду й достатнього

числа відповідних машин. До суцільної колективізації ще стільки кроків... Чи пройшли ми тсозівський етап? Ні. А селянин хоче бачити на власні очі, йому дай приклад, а таких господарств у нас ще нема.

Я не розумію, чому дехто з-поміж нас, — знов натякав Гашіцин на Кирильця та на Буханця, — можуть бути настільки кальвінами. Уже видиш, що робить чоловік на тебе, чи на нас, тоді чого ще хочеш від нього? А-а-а! Мабуть, шкуру здерти. Що він не грамотний? Так, не вміє, бо таким лишився нам від минулого режиму, і не він винен у цьому. Доста вже нам вас таких «грамотних»! Що він мужик, та ще й гідний? Кому це шкодить? Виконує сумлінно план по хлібозаготівлі? Дає вам хліб, соняшник, буряки? Годує вас усіх? То чого ж вам ще треба від нього? А ти проведи з ним розумну роз'яснювальну роботу, спрямуй його гідність у належний бік, то побачиш результат твоєї виховної роботи. А чи провадили ми подібну виховну роботу із нашим селянством? Ні. А ми хочемо швидко виселювати, арештувати... вішати, та й чого ще там говорити. А потім так просто — та з моста, усуспільнити мужицьке майно, побачити мужика колективістом, а він тобі потім через невдачі весь час наставлятиме роги, пальці в очі тикатиме.

Прочитаний матеріал займається не справами цілої маси зарінчан, а однією особою, начебто світа лише

стільки – скільки у вікні. Пропонуються рецепти. Пам'ятайте, що арештувати невинних селян, у яких ми збираємось до того ще й шукати «штучок», – це хибний крок, політично навіть ворожий, бо селяни швидко подумують і скажуть: «Ось, який-то він демократичний режим». І знайте, що скільки я стоятиму на двох ногах, такого не допущу та й фертик! Ось, візьмим, приміром, цього Костика. Не думайте, що я його бороню або щаджу, бо не брат він мені та й не рідня ніяка. Хоч і тоді було б йому не м'яко. Подивіться на його руки та знайте, що з тих натруджених, гудзуватих та напухлих від роботи рук живуть багато з нас. І коли ви рано лише обертаєтесь на другий бік, він уже на оґорі: косить, сапає, оре. Дивіться що він їсть. Думаєте, що жере він більше за нас, двома ложками у рот пхає? Ні. Мені відомо, й хто цього не знає?, навіть анекдоти посипались від цього. Він весь час умовляє хлопців, щоб не їли багато, бо потім не можна схилитись при роботі, а вночі спокійно спати. Їсть, бо ж треба і йому щось їсти, інакше не зможе робити. Боронь боже, як не любить тих вечорниць, через які рано не може добудити своїх хлопців. А лиш подивіться, як вони вбрані. Чи дарма їх прозивають тепер чи не всі «подертими»?! Подерті, бо Костик усі грошенята роками віддавав євреям за поле, а не прогайнував їх у корчмі. Ви думаєте, що вже так воно легко

бути господарем? Який вас чорт їжить на нього?

Ви позасідали в крісла, якими вас наділила пролетарська диктатура, і вдаєте з себе дуже вірних синів нового режиму, а натомість нічого путящого не робите, лише весь час їжиться на людей, яких ви зробили через ніч «куркулями», і називаєте це класовою боротьбою. А скажіть, що їли б ви, якби, не дай бог, усі сиділи в шинку і людям у рот зазирали, як дехто із нас робить? Ви виділи колись Костика у корчмі? Ні. Навалив вас пес комітетчиками, то будьте комітетчиками! Не хворійте на упередження, завість та й інше подібне. Беріться до роботи, а не пантруйте особисті рахунки та примхи за рахунок пролетарської диктатури.

Не кажу я, – говорить остерігаюче Гашіцин, – що його треба щадити, поводитися з ним у рукавичках. Обмежуйте, але так, щоб він був корисний соціалізму, бо держава тепер ще не набрала економічної сили, ще не позбулась воєнних руїн, посухи та голоду, тому в період нової економічної політики користується саме такими середняками, яких, лише ви знаєте як, через ніч записали в «куркулі». Так, держава застосовує закон податків, накладає завдання по хлібозаготівлі. А я чув, що ви, після здачі Костиком хліба, знову накладаєте на нього нове завдання, користаючи з того, що він неграмотний. Уважайте, бо за подібні вчинки та штрафування будете

відповідати перед законом. Із Костиком треба поводитись поки що так, як у тій пословиці: їсти калач кругом, щоб до кінця він калачем лишився. Або так, як вибирають мед із вулика: усе береш, береш, а бджоли інший на місце приносять, бо така їхня вдача. Але якщо ти забереш усе відразу, то вулик загине, пропаде, бо сім'я за-непадає і силою, й духом, втрачає свою істотну прикмету: приносити інший мед на місце взятого.

Ми галасуємо по всіх усядах про нове життя, пре-мося щосили до нього, а стежки туди ще не вивідали. А то, братчики, ще ніхто певно не знає, яким воно повинне бути те нове життя, бо ще ніхто там не був і не бачив, то, може б, і нам почекаати ще, подумати надійніше, а не так просто – та з моста. На рівні усієї країни ще ніякого суцільного усупільнення майна немає і не вимагається, а все робиться поступово, щоб із часом набути досвіду, як ступати по стежці до щастя й добробуту. Навіть сама держава ще не знає добре, яке воно буде те нове життя, а ми вже впиваємось ним...

– А я бо знаю! Я про те читав, бо грамотний! – вже не міг більше стерпіти й нервово вибухнув Кирилець своїм басовитим голосом. В кімнаті стало раптом тихо–тихо.

– А-а, – наче силкувався Гашіцин зробити велике відкриття. – Ти грамотний?! – і наче дивувався зараз своєму відкриттю. – Ну кажи ж ти! – удаючи геть здиво-

ваного. — Ви знали, товариші, що він грамотний? — уже не говорив, а ледве шептав Гашіцин, і той шепіт осідав легенько Кирильцеві на розум. Від прикрого збентеження, яке звалилось на його голову, наче грім з ясного неба, Буханець почорнів, мов чавун, а Кирилець відкривав часто рота, плямкав сухим язиком і вдихав глибоко повітря, наче викинена хвилюю на берег риба. Тільки ніс, розчервонілий від алкоголю й люті, стирчав на блідому обличчі, наче морквина, створюючи різкий контраст.

— Ви чому нічого не кажете? — вдавав Гашіцин, наче присутні кивнули йому в лад тому відкриттю. — Чому ж тоді ти отут кричиш? Чому не лізеш на трибуну? Звідти чути краще... А так-так, — іронія й сарказм бриніли в його голосі. І раптом замовк, наче пригадав щось дуже важне, а потім повів далі: — Давня новина. Ти завжди був грамотнішим від інших між цими затурканими турботами й нестатками людьми: і за лібералів, і за легіонерів, і навіть тепер... Ніж читати та нічого не розуміти, вже краще зовсім не читати. Насамперед ми не будуємо нове життя за шаблонами. Те, що десь може бути придатним, чи менш добрим, у нас, у Зарінку, воно неможливе. Якщо на рівнинах бувають сприятливі умови для спільного обробітку землі, — у нас вони неможливі. Що поробиш із машиною на горбистих та піскуватих ділянках? У нас пішло би діло із садівництвом, прекрасно пішло би, якби

заснувати тваринницьку ферму, тільки до того часу ще треба трішки почекати. А ти фа... – мало не вирвалось у Гашіциного «фашисте», – не кричи. Не думай, що ти зараз на майдані, що у тебе в руках і ніж, і хліб. А що ти насилу запхався в партію, ми знаємо, та тільки й сам знай, що народові поки що такі «куркулі», як Костик, більш корисні, ніж такі «комуністи», як ти, бо без них нова республіка залишиться хіба з такими трутнями, як ти.

– Ти противник! Ти проти колективізації! Ти проти... – знову забелькотав Кирилець.

– А то чому б я мав бути противником? Хіба я був великим землевласником, чи хотів багатцем стати, та не зумів, як ти? Знаємо твою біографію...

– Не пхайся, Гашіцине, нам на роздоріжжя. Пам'ятай, що це класовий ворог. А я... я вірний новому режимові чоловік. За моїми плечима стільки років державної служби. А він – класовий ворог, – вже не знав, чого вчепитись Кирилець, тому тримався зараз завчених слів.

– Трентя-флентя! – прижмурих Гашіцин очі й змів перед собою повітря. На його вустах зацвіла навмисне саркастична усмішка. – На тебе, Кирилець, аж очам боляче дивитись.

– Ти не хочеш знищити класового ворога, який...

– Не тяжко крука вбити, а важко в руки ймити! Ми

хочемо селянина переконати, прихилити його душу до нового життя, а не знищити, як ти наміряєшся.

— Себто класового ворога, який ще недавно стріляв людям у хату?! — кричав почервонілий від злості Кирилець. — Не застуй нам, Гашіцине, бо ми... бо ми й тебе зачислимо туди.

— Невже? Ти мене? — зціпивши зуби, процідив Гашіцин. — Короткі в тебе руки. Я комуніст, якщо хочеш знати, і віддав за волю народу частку свого здоров'я. Я не бавився із бабами під час війни, не грабував німечинних вдовиць та жінок, чиї мужі воювали на фронті, та й з тими посіпаками зеленої закваски не волочився, — відтяв Кирильцеві ображений до крайності Гашіцин.

— Ти мені... — белькотів насторожений подібними аргументами Кирилець. — Ти мені не говори таке, бо, бо... А то, то... ще треба доказати, чи ти справді був комуністом, — белькотів і торохтів він далі.

— Так? А кому ж доказувати? Тобі? Тоді ж — дивись! Ось видиш оштипки?! — показував Гашіцин спотворені пальці лівої руки. — Кращих доказів я нікому не бажаю, та й мені самому не треба. А ти покажи хоч мізинного пальця! Га! — перекривив він оторопілого Кирильця. — Мовчиш? Я не вислужувався ні перед одними, ні перед другими, я служив лише одному народові, якому служитиму до останньої хвилини мого життя, а не пхатимусь

у верхівку, щоб звідти сваволити більше. І я, і ти одноково будемо відповідати перед народом за наші заслуги чи зловживання. Запам'ятай це і зарубай собі на носі!

Палаюче сонце вже давно заховалось за Зрубом. а жарота погожого вечора ще й досі гніздилась по закутках примарії й уперто осідала на змучені цілоденною працею обличчя присутніх на нараді зарінчан, які зараз поволі розходились. У темному коридорі вони ще договорювали те, що не встигли сказати на засіданні.

Павло й Максим чомусь усміхались ще й досі, вгощаючи один одного стусанами й навмисне глузуючи з буркотливого Кирильця, який ішов попереду них.

— Хто ж тебе послав просити в Костика заяву? — не втерпів Максим, щоб не кольнути Кирильця — Якраз тебе, що хворієш слабкістю особистої зазисті. Чи не так, що якась ненависть мучить тебе й досі?

— Але він собі на купелі, на курорт мандрує, — не скривав Кирилець своєї заздрості та злоби і, вимахуючи руками, щось бурмотів ідучи, але лише він знав, що бурмоче. — А ми...

— А ми, — перекинув його Павло. — Слухай, Кирильцю, — випнувши чваньковито груди, застерігав він, — ти там не був, де наш Гашіцин. Може, ти й не заслужив того?

— Ну, але ж мудрий Гашіцин, — говорив, дивуючись,

Максим, наче й не бачив попереду себе Кирильця. – Зовсім загнати, Павле, Кирильця в глухий кут – розсміявся спочатку без ніякого стримання, а далі вже намагався реготати вимушено. А Кирилець, помахуючи головою в такт думкам, синій і німий од злості, пробирався насилу пліснявим коридором, наче нічого не чув, і раптом зник у темноті. На дорозі перед примарією залишилось із гурту лиш троє.

– Як уже знаєте, завтра відходжу на купелі. Загріло сонце і в наше віконце, але не час дрімати. Пантруйте, бо Кирилець – це спритна бестія, – застерігав Гашіцин товаришів.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1.

Стояла серпнева спекотня, сонце пекло, аж млість брала за серце. В полуднішню пору Христина везла свого чоловіка власною фірою з сільської міліції на станцію. На передньому сидінні всілись вона з Жорою. Хлопець мовчки поганяв коня. Тепер він, а не тато, був за фірмана, бо із станції, звідки Христина мала поїхати разом із чоловіком до міста, не було кому пригнати коня додому.

Ну й начекались вони! Мовчки поглипували одне на другого й, мабуть, одинаково в'ївся їм у душу монотонний шум, що доносився здалека: на току, поза селом, роздавався гул молотарки. Рипнули двері, й на порозі, нарешті, з'явився спочатку Григорій, а за ним міліціонер. Вони наблизились до воза, сіли на заднє сидіння, і хлопець цмокнув на коня. І Жорі, й Христині було прикро на

душі, тому хотіли чимшвидше вийти за село, бо дорогою їм зустрічались, вертаючи з току, навантажені то збіжжям, то соломою, а чи половою вози, які нудно поскрипували під тягарем. Прохожі, наблизившись, лупали здивовано на Костика, як на остатнього злодія. Не одному з них лестило, що бачили його з міліціонером за собою, і не один з них подумав: «Так йому треба! Дарма таким мудрим носився!» Думали всяке, і добре, й лихе, проте не забували ввічливо привітатись із ними. Григорій не відповідав їм на той привіт, бо відчував у тій ввічливості щось вимушене й приховане, від чого йому ставало бридко. А від самої думки, що покидає господарство в настільки гарячу хліборобську пору, краялось серце, обкипаючи кров'ю, й брала лютя.

Уже коли вибрались із села і люди вже не ззирались на нього, Григорій перебирав у думці події, які за кілька останніх днів змінили йому життя. Від тієї згадки шось важке, наче камінь, засіло йому в горлі, давило нестерпно, не даючи дихати.

Лише вчорашньої днини, як вертався він із царини, назустріч йому вийшов несподівано замурзаний і запошений Процюк, видно, вертався із току, де стояв за зубаря при молотарці. Той поздоровкався з ним, як і ці зараз, і, похмикуючи щось під носом, наблизився до Костика і, оглядаючись навкіль себе, шепнув йому на вухо:

— Баді, до вас цими днями прийдуть шукати... — і Процюк весь час тулив чомусь до губ вказівний палець, застерігаючи наче Костика в донесеній йому таємниці. — Дивіться, як маєте щось, то добре заховайте, або віднесіть від хати до дідька, аби й знака не було.

Григорій насторожився, почувши Процюкові слова, і якби не темно, Процюк мав запримітити, як він стривожився, бо при тій несподіваній вістці його обличчя враз поблідло, а навіжене серце загупало, наче десь на весіллі в бубон били.

— Так? — не то ствердив, не то заперечив він.

Неждана вістка застукала його, зненацька, не даючи часу оговтатись, і так налякала, що Костик і слова путящого не зумів сказати. Щось наче спаралізувало його, відібрало мову й глузд, і він відтепер мав поступати навіть наперекір нормальному поведженню в таких випадках. — А що ж, а що ж, — вимовив нарешті, наче хотів відкараскатись Процюка, щоб дихнути вільніше, бо в горлі щось заступило. Не дивлячись на зубаря, пішов швидше, стараючись надати лад своїм думкам. Більше розмовляти з Процюком не хотів. «Вони все знають — штудерував уже на самоті надто збентежений господар, — тепер хочуть мене сполохати, а самі підсісти й спіймати на гарячому. Еге, голубчику, не дарма вони тебе зубарем призначили, — не довіряв Костик Процюкові. —

Може, за такі послуги як оця? А зрештою що? Маю ту пукалку, що від пана Гримбіцького дістав, аби зберегти. Правда, той час минув, тепер воно, здається, навіть йому не вільно тримати гвери».

Наче п'яний, спотикався ідучи додому, обтяжений думками, та в дорозі трохи заспокоївся. Вдома сподівався на галас і скандал, та Христина мовчки подала йому вечеряти й при цьому запримітила, що з Григорієм щось не-гаразд, проте нічого не питала, а він, сівши на лаву, їв неохоче, наче в горло не лізло чи що, а потім, відсунувши миску, сказав сумовито дружині про Процюкову вістку.

— Віднеси мені все від хати, — залементувала сполохана Христина, — аби й пуху не було!

— А коли вони вже знають, а потім будуть питати, чому я сховав, що хотів...?

— Перше понад усе, щоб коло хати не було... Мов чоловіче, чоловіче, — бідкалась жінка, — чи не говорила я, що тобі ці гвери очима вилазитимуть? Чи не на моє тепер вийшло?

Жіночого лементу Григорій сподівався, тому й не дивувався, а думав і передумував напружено, що становище не таке вже й просте, навпаки, навіть ускладнилось. Зараз йому було ні сюди, ні туди. «Не дуже то надійна схованка, — мучило його, — але завтра я вже щось придумаю, може, в стіжок сіна сховаю».

Здавна вже не було чути в навколишніх околицях про злодіїв, віддавна вже не випасав Жора худобу ні на баг-
нах, ані в лісі, бо ходив до школи. Ось, уже четвертий
рік проминув хлопцеві по тих школах у місті. Стільки ж
минуло відтоді, коли Григорій виміняв на бринзу в чаба-
нів той обріз австрійського зразка, а сам залишився
лише з мисливською двостволкою пана Гримбіцького,
про яку сусіди, хоч і не знали, але, напевне, догадува-
лись, бо надто часто давала вона про себе знати по бур-
суках. Коли Григорій вертався із царини і вже був на
своїй леваді, ламав двостволку надвоє, ставив у куку-
рудзі на землю й накривав її досить недбало кількома
листочками соняшнику.

Не збулись надія й намір, не встиг Костик запобігти
нічим, бо другого дня рано-раненько дивиться він і своїм
очам не вірить: посеред його загороди з'явилися, наче
із землі вирости, зарінчанський міліціонер і представник
сільської ради, а зараз за ними ще троє міліціонерів на
конях, мабуть, із районної міліції.

— Фу-уй! На, маєш! — аж засвітав спересердя госпо-
дар. — Уже несе дідько кума!

Навіть оговтатись не дали Костикові, бо «гості», роз-
зирнувшись по обійстю, почали старанно шукати в хаті
й на горищі, в коморі й шандрамі, в стайні і в stodолі, в
колісній та в шопі, по всьому обійстю, та нічого значного

не знаходили. Вже причеплювались до будь-чого: старих грошей-мільйонів, несправного фотоапарата, насоса від велосипеда, і все те ставили чомусь набік.

«Ага, – думав при тому Григорій, – якщо іншого не знайдуть, то ці речі повинні, мабуть, стати причиною». – Його думку підтвердили книжки, зошити та контрольні роботи сина ліцеїста, до яких зараз чомусь прилип офіцер і старанно оглядав. Він уважно перелистовував їх, коли-не-коли чомусь похмикував і зиркав скрадливо на поруч стоячого юнака, якому те косе лупання гострих лейтенантових очей нагадувало заздрість.

– А то чому скрізь п'ять, а тут плюс два?

– Бо то, – не без гордості відповів ліцеїст, – тепер усе по правді йде. Отак, хто скільки собі заробив, те й має.

Той не сподівався настільки відсічної, навіть розумної відповіді, й зрозумів, що хлопчина не міхом по голові битий, здібний до науки, й перед його очима пропливла картина класного заняття. «Що ж, – подумки говорив сам до себе лейтенант, – цей переконаний, що сьогодні все по правді йде, значить, вірить у ідеал. Ідеал, – згадав чомусь короткотривалі курси, звідки недавно повернувся, й нотки несподіваної заздрості дали про себе знати. – Ага, те, що було у свій час ідеалом, бракувало в дійсності, або було лише в книжках. Чи, може, його в дійсності, або було лише в книжках. Чи, може, його ви-

ношували в своїй душі митці, бо, перетворившись у дійсність, все те переставало називатись ідеалом... А ми ще побачимо, як то буде з твоїм татом».

— Ти сидітимеш в цій кімнаті, — попередив лейтенант юнака, запевнившись після короткої перемовки в його щирості, — аж поки тобі не скажемо ми. Часом член організації?

Юнак не ствердив словами, проте молодий лейтенант зрозумів, що образив його подібним запитанням, бо воно само від себе було зрозуміле. Такі, як він, не могли бути поза організацією.

Вже коли перешукали, перебушували в хаті й на обійстю, пішли нишпорити в інших місцях, проте щось не влаштовувало їх. Чи їм хтось наговорив хто-зна що про Костика, й вони сподівались знайти в нього цілий склад муніципії та зброї, але зараз не могли второпати, чому не знаходять нічого, бо ж шукали пильно, стукали щиколотками пальців у тряхлі та зашкарублі стіни, аж штукатурка з них сипалась, шугали швайками в соломі, по тричі перевертали на тому самому місці, але не знаходили нічого.

— Де то вона, пташка», могла собі звити «гніздо»? — питали одні одного, вивідуючи ніби в господаря.

— Шукайте, що вам треба, — відповідав Григорій на їх двозначні запитання, — та й беріть.

Зараз пішли шукати на леваді в кукурудзі. З ними ходив господар та ще свідок. І тут запрацював чи то дивний закон, а чи, може, простий випадок: чотири рази прочесали вони кукурудзу вздовж і впоперек, бо, напевно, хтось таки підстеріг Григорія і точно доніс, де треба шукати зброю, але шукачі не знайшли нічого. Григорій щоразу повертав саме на те місце, де лежала накрита ще не зів'ялим соняшниковим листям двостволка, і сам не розумів чому. Його щось весь час тягнуло туди отак, як вівцю, яка, побачивши вовка, замість того, щоб тікати, валить саме на нього. «Не веде він нас туди, де вона схована, а хоче нас відвернути звідтіля», – думали, мабуть, пукачі і йшли в протилежний бік. А проти тих спроб інтуїція – отой мужицький розум чи хитрість, – підказувала Григорієві просту рятівну думку, яка відводила шукачів осторонь від небезпечного місця. «Просто чудасія над чудасіями, – думав Костик. Наче їм відібрало розум». Кілька разів Григорій глипнув був на те місце, де була двостволка, і стільки ж разів йому приходилось повірити, що її вже там немає, або що вони вже запримітили її, а зараз хочуть лише випробувати його. Раз подумав навіть зізнатися. «Ось вона, беріть вже раз!» – але якась невідома сила стримувала його від такого кроку. Він зрозумів, а чи лише так йому здавалось, що шукачі просто не хотіли знайти рушницю, бо сподівались на щось інше.

— Кажі, де заховав? — питали, вдаючи грізних, шукачі.

— Шукайте та й беріть, — повторював Григорій ту саму відповідь, яка ще більше ластила їм і наче навмисне засліплювала.

Вернулись знову на обійстя. Шукали ще раз у стайні і в stodolі, а коли направились до шопи, один раптом зупинився і, сам собі не довіряючи, наче остовпілий, чекав, щоб і інші підійшли до нього: під ostrішkom, видно, похапцем, недбало завитий в ганчірку, лежав блискучий пістолет — браунінг.

— Ось вона, «пташка» й «гніздечко», — поглипували один на одного міліціонери — А ми тут, здається, шукали вже двічі, — і їм приходилось повірити, що пістолет хтось підклав туди, коли вони шукали на леваді.

— Чи не сам господар, коли ми спустили з нього очі? — запитав один із них.

«А може, ліцеїст, — блиснуло в лейтенантовій пам'яті. Від умілих гравців завжди слід сподіватися несподіванок», — пригадав мудрий вислів, який зараз здавався йому дуже підходящим і реальним.

— А це що? — запитав старшина обшуку, тримаючи в кінчиках пальців пістолет, наче боявся торкнутись його певніше. — Бачиш, знайшли, а ти казав, що не маєш.

— Ні, такого не було коло моєї хати ніколи, — здавалось, пожалів Григорій, що справді не мав ніколи такої штуки.

— Як не було? Ось свідки. Як ти смієш?! Та про це ти вже скажеш в іншому місці, — пригрозив міліціонер, тримаючи пістолет за захисну частину спускового гачка.

Григорій вирячився на той пістолет, і тимчасова радість за незнайдену двостволку покотилась шкереберть. Якась давня, застояна в глибинах мозку прикмета ще не викінченого умовного рефлексу запрацювала в його підсвідомості, виносячи на поверхню злим, неприємним почуттям «чорну пляму» біля мушки того пістолета. Щось неприємне замерехтіло в Костика перед очима, нагадуючи на хвилюку два вразливі моменти, а тепер — третій. І вони зовсім не в'язались між собою. Замерехтіло, зарядило перед очима й зникло, а замість того марева перед Костиковими очима з'явився Ілля Мітрошів.

— Тьфу! — сплюнув спересердя Григорій. Йому на очі з'явився покійник. — Яке тобі лихо до мене?

Міліціонери презирнулись, подумавши, що господар спльовує від люті, досадний на себе, що вони знайшли той пістолет. Їх не обходило, про що зараз думав Григорій. Вони робили своє.

Уже більше не шукали, а пішли писати протокол. Все знайдене доти, як запримітив Григорій, було чомусь раптом занедбано, але господар ще сподівався на щось. У нього було таке відчуття, навіть переконання, що все ще можна залагодити, купити за гроші або вимінати за

горілку. Та наперекір його розрахункам, закінчивши писати протокол, начальник обшуку встав і, обсмикавши поли піджака, рішучим голосом сказав:

— Во ім'я закону за переховування зброї ви, громадянине Костик, арештовані.

— Так? — усміхнувся на те Григорій. — Хіба я бороню?

Присутні остовпіли. На такий суворий вирок, висловлений начальником рішучим тоном, Костик реагував якось неприродно, без ніякого збентеження. Ніхто не міг вгадати, чому Григорій радів. А причиною його радості була незнана в кукурудзі мисливська двостволка, і господар, вислухавши начальника, очікував, щоб вони чимшвидше забрались із його обійстя і від його хати, а все інше... Його поведінка вразила навіть самого начальника обшуку.

2.

Поїзд гуркотів монотонно, мчучись кілька хвилин, саме стільки, скільки конвоїру треба було, щоб викурити цигарку, і Григорій не мав навіть коли зібратись із думками. Від слідуєчої станції, де вони мали сходити, до міста теж не було далеко, а ще в таку спекотну днину, коли ти весь у поті, не було охоти зосереджуватись на чомусь. На станції, як і в поїзді, було теж людно.

Христина зупинила фіакр, — на цей раз не поскупилась. Трійка сіла на м'яке сидіння і, погойдуючись на ре-

сорах, рушила до міста. Минали повз знайомі старі й почорнілі від давності похилі будинки, які блимали на них химерно скособоченими запорошеними вікнами. Лиш коли-не-коли стрічались їм будинки з поверхом. Роками тому Григорій возив сюди взимку дрова і, коли повертався з «кірії» додому голодний та німий від холоду, Христіна, зустрічаючи його біля воріт, ще й нарікала. «А що, вже напився, що й говорити не можеш?!» Григорій на її докори не відповідав, але одного разу, коли йому добре повезло, він таки шарнув дві порції й закусив добренько. Умить відчув, як по всьому тілі розпливалось тепло, а в душу хлюпнула приємність. Так і вернувся додому в доброму настрої, причину якому лише він знав. «Видиш, як не пив!» – поквапилась схвалити жінка його настрій. «Отак би мені завжди робити, – набирався Григорій розуму, – але хіба не шкода тих грошей? Та що поробиш із ними, у них уже така натура. Весь час вони тебе мусять довбати. Жінка, і все. Що їй поробиш?» – і то приємність, то прикрість будили в Григорія ті згадки.

«Ади хата Тибінки, – наче щось ластило й заспокоювало Костика на хвилю. – Скільки разів я тут продавав лисячі шкури. О-о, добрі гроші брав я... Були, були колись часи. Промерзав я в лісі, але вже коли вдавалось застрелити лиса, то був зарібок. Лише оббілюю – і вже везу такого сирого до міста. Ото ж гроші брав...»

«А тоді? Було десь під осінь, коли не помиляюсь, '39 року, – сягнула його пам'ять далі. – Таки важко забути, – помахував Григорій головою, – десь перед заходом сонця двох лисів одним шусом убив. Трохи що не бігцем валю додому з шкурами, а коло лісного кантону стрічаю цього косоокого Кирильця та ще якогось посіпаку в чорних штанях і в зеленій сорочці. Тоді я «дома був» і швидко догадався, що і як, бо в ті часи часто приходили легіонери з чужого села розстрілювати жидів, або комуністів, а заразом і тих, хто ставав їм поперек і не хотів підтримувати їх грішми чи говорив погано про їх гвардію. А той посіпака ходив до Вірки – дівки Побережника – і, дізнавшись, що до неї залицяється Мендель, хотів покінчити з ним. Та жидюк щось покмітив і разом із сестрою Вірчиною накидали наспіх у міх книжки, які не були вольно читати, і вже збирались віднести їх у ліс. На тому й засукали їх обох. У-у! Біда була. Вивели Менделя з кантону, надавали стусанів під груди, аж гикав бідний, а тій дівчині не знаю, що зробили, бо вона чомусь волочилась неподалік у траві з скривавленим стегном і стогнала та йойкалась, аж поки не прибіг старий Побережник і, нагримавши на них, якось спас дівчину від нещастя.

– Не матимеш часу скажитись на тих, що тобі вік укоротять, юдо! – чую здалека, як сичить скажений

голос. — І нам більше не заступатимеш дорогу, проклятнику!

Дивлюся, а той посіпака, що в зеленій сорочці, чимось, видно, важеньким, як лупне Менделя у хавку, так той лиш бриз на землю, немов скошений. Збивається, йойкається там не своїми голосами. Ще хвилинка-дві і все мало скінчитись. Саме тоді показався я з лісу, і весь гурт людей повернувся до мене, витріщивши очі. Я не знав, чи вони дивляться на мої лиси, які звисали на лівім плечі, а чи на трохи віддугий сардак, під яким вгадували, що крилося. Потайком підходив я до гурту, ступаючи лінивим кроком, бо хотів скористатись часом і щось надумати. А коли вже зрівнявся з тим оскіковищем, то і Кирилець, і той «зелений» немов засторопіли. Вже не могли скрити свого наміру, бо я застукав їх на гарячому.

— Мов, — кажу — ви вже на це перейшли?! — гримаю далі на них, і їм, видно, від того негаразд стало, бо втупили очі в землю й мовчали.

В той момент скривавлений Мендель кудись зник, наче його й не було на світі, а я, стишивши голос, сказав уже лише так, про людське око:

— Винесло тебе шукати немочі? — ніби вилаявся на єврея, виправдовуючи не знати кого.

— І так він не втече від моєї руки, — грозив пістолетом

зелений посіпака. — А тебе що це обходить? — запитав мене з наростаючою, як і його очі, загрозою.

— То вже моє діло, а що, тобі не рихт? — і я одвернув від нього очі. А побачивши в гурті військовий мундир мого сина, який якраз прийшов на урльоп, я ніби набрався відваги. — Робіть, але не перед моєю хатою, — підвищив я трохи голос, вчепившись цієї незначної причини, ніби інакше воно мене не обходило. — Гетьте мені звідси! Пішов!

— А то, баді Костик, — не без поваги й страху белькотав стухлим голосом косоокий Кирилець, — ви жидів бороните? Стаєте їм поперек? — і показав великим пальцем на «зеленого».

— Не твоє діло! — відрізую йому, а сам думаю собі: «На, тепер хай надіється кум гостя, бо в мене повна стодола жидів та ще й три їхні корови». Син Василь привів їх, бо він здавна приятелював із Абрамком — його ж ровесником. Може, інші не знали про це, але Кирилець вже напевне знав, бо цей, як то кажуть, де його не посієш — там він тобі й зацвіте. Тепер чи не викаже мене легіонерам? У подібних випадках, — ходила ж не одна чутка, — прийдуть кілька посіпак, сплять господареві майно, і все — лови вітра в полі. Мабуть, і мені не маком посиплять. Але вже коли всадився, то вертати не можна.

Що правда, то правда, і я мав зуб на Менделя, бо

десь потягав по колоді з лісу, а він мені недавно почав був нарікати.

– Ну, – кажу, я розумію вибити жида, це щось інше, але брати душу це вже забагато.

Вдарили дзвони великої міської церкви й сполохали Григорієві думки. Бричка дійшла вже до міського центру. Колеса легенько гуркотіли по розпеченому камінні бруку, погойдуючи зарінчанських пасажирів, і будили враження, які швидко мінялись. Поза халупами показався раптом триповерховий міцний будинок – господар на все місто. Крізь акації та липи, які сторожили навкруг, часом виблискували його напрочуд маленькі віконця.

Нарешті показалаась торговиця – брудний худоб'ячий ринок, звідки тхнуло мустівкою та їдким вчорашнім кізяком і роздавалось монотонне дзижчання мушви. Той день не був базарний, тому лише де-не-де під деревами стояли самотні вози, до яких були прив'язані коні, які бовтали мордами свіже сіно у помальованих кошиках чи хрумкали з натягнутих на голови торбин овес. Те місце було настільки знайоме Григорієві, що якби зараз не було воно пусте, то він подумав би, що йде продавати колеса.

«Як учора було, – подумав Костик із жалем у душі. – Ага, того четверга я таки продав тут колеса й насади, бо тепер, коли збирається врожай, дуже треба того товару

й він добре платиться. Недалеко від моєї фіри, й десять кроків не було, розпрягав знайомий дядько з недалекого села Швандрівці коней. Я йому не раз продавав колеса, навіть того дня сподівався продати, але не вдалося. Його добре годовані сиві коні, впряжені в шкіряні, погаптовані блискучими китицями хомути, які лише поскрипували на них, брали мені очі. Оце господар, а не я», – і навіть подумав, що він перед тим господарем ніщо, проста собі незavidна дрібничка, й на хвилю в його грудях завирувала злорадна радість. Прийшов, мовляв, кінець їхньому світу, бо тоді Григорій Костик ще не належав до них.

І візок, і коні, геть зовсім із хомутами, були на продаж. «А як, що ви...?» – не вірив своїм очам Григорій, що той може відмовитись такого майна.

«Я! – і той вдарив себе кулаком у волохаті груди, вповиті в домоткану сорочку. – Я робив на них, а тепер чого буду тримати? Аби мав що голякам, які ціле життя валялись по корчмах, в колгосп давати? Продам і все проп'ю, хоч не буде мені сумно та банно, що записався.»

Приходили купці, оглядали й обмацували прискіпливо товар і ніякого ганджу не знаходили, але господар продавав тільки все разом, на гурт, тому не дуже траплялись охочі. Незабаром з'явився на ярмарку його брат, теж із возом і кіньми, але вже не такими. Вони заспе-

речались про щось запально, розмахуючи руками, але в ярмарковім гаморі не можна було розібрати нічого. Невдовзі підійшли до них двоє купців, які поклались, видно, на той товар. Щось довго спорили вони з братами й на решті кудись пішли всі четверо. А я дивлюся й не надивлось на тих коней та на фіру. Десь за годину вернулись брати разом із купцями, які відрахували їм гроші, сіли на фіру й забрались. А ці два лишились немов серед води... Обидва уже мали таки добре в чубку й перемовлялись про щось голосно, наче тільки вони були на ярмарку, а згодом заспівали на злість іншим і, діставши з торби пляшку, пили прямо з неї, аж булькало в горлі. Відклавши пляшку, щось довго пояснювали один другому, сміялись, немов божевільні, й знову починали співати від усієї душі та серця.

*А я п'ю та все п'ю.
Та ще пити знов буду.
Дивуються сусідочки-и-и,
Чим платити я буду.*

Піт рясною рососою котився по обличчі того, що позбувся майна, але він байдуже розглядався по базару, не знаючи, що робити далі. Напиток і спека закрасили й спотворили не лише його обличчя, а й тіло, бо він зараз

виглядав пузатим, аж Григорій уже повірив, що той не дійде до своєї хати, а десь трісне по дорозі.

*Ой пропив я гусака,
Жінка гуску й гусята,
Пропиваю все майно-о-о, –
Бідним беруть молоко.*

Співали вони й брались позашию, але те їм не допомагало. Вони заточувались іноді, й тоді в Григорія стискалось серце. «О-о-о!» – відлунювало на весь базар, аж моторох брав.

*А я п'ю та все п'ю
Та ще пити знов буду,
Бо в богача беруть фіру-у-у,
А з бідноти деруть шкіру...*

Співанка шматувала серце, і хоч Григорієві жаль було їх, він не втрачав здорового глузду. «Добре, добре, – наче торгувався сам із собою, – він пропиває, бо, видно, не гарував так тяжко, як я та мої діти...»

Пригадалися тяжкі післявоєнні роки. Засукавши рукави, він купав біля воріт креоліном зараженого короостою коня. На ньому облізла шерсть, показуючи голу

шкіру, яка відлискувала голубуватою краскою. Крізь відчинені навстіж хорімні двері доносились до нього сварка. То хлопці, збираючись на данець, сперечались із матір'ю. «Хіба це сорочка? Як підемо такі порвані? Уже й так всі нас прозвали голодранцями».

Григорій переставав тоді купати коня, кидав ганчірку на зелений моріжок і, засунувши руку від креоліну за пазуху, починав чухатись, наче його короста їла.

Невдовзі на подвір'ї показувались хлопці. Старший – у білій сорочці й недоношеному, запущеному в чоботи біргери галіфе, підперезаний широким ремнем – скидався на справжнісінького комерсанта, а середульший – в національній стрій: в сорочці в «три нити» (та-товій, коли ще парубком був), у жовтих «іцарах» та полуплених зморщених чоботях, підперезаний паском, здавався він скособоченим та шанталавим, аж Жору сміх хапав. «Ади, вирядився, як панський кіт в кукурудзу!» – і, глузуюче крутнувшись на одній нозі, біг до хатчини.

– Тату, кажіть цьому шибеникові, бо... – докоряюче дивився той на Григорія.

– Що йому казати? – заспокоював батько хлопця, виправдовуючи не так Жорині жарти, як сам себе. – Мов, вам треба данцу? Ви не можете лягти в свято та відпочити, як людські діти, га?

— О-о-о, вже ми людські діти, — перекиривляли хлопці Григорія, а він тамував свій жаль.

«...Чорт вас забори! — лаяв тоді Григорій тих, що продали своє майно. — А що би то було, якби і я, не дай бог, продав фіру, коня, поле? — і аж вжахнувся тієї думки. — Як, свою худобину продати? Цього коня, якого я врятував від загибелі? Правда, наповнив тією нензою всіх, але таки врятував. А тепер продай... Цього коня, який має душу і розуміє, як чоловік? З яким я цілі роки працював? Аби його хтось інший, голодного, гнав? Ні, ні... Це лише треба здуріти, щоб таке зробити. Ото так! Пропити поле й худобину, а потому валятись босий попід плотами. Фа-айно! Чого я тоді можу вартувати? Нічого, бо мужик без поля, без фіри та конячини зіходить на ніщо, не вартий він тоді мильної бульки».

«Ні, цього ніколи не повинно статися. Аби не знати що трапилось, але цього не може бути», — відпирався Костик всіма силами, наче на нього хтось нападав. Докора краяла душу. «Ну, але то вже так дано від бога людині, щоби вона не знала, коли їй надходить кінець. Бо що би то сталося, якби чоловік знав, коли умре? Ой, господи! Таж він нічого путнього не робив би ані для себе, ані дітей своїх, ані для цього білого світу. Все гайнував би, негідник, бо що йому, за ним — хоч потоп...»

«До дідька лисого цих «босих»! – вилаявся Костик уже на інших. – За що я так наробився, гримав своїми костями повсюди? Чого їм тепер треба від мене? Не ліпше було пропивати в шинку, як колись Карабут робив? Ну, але що сталося б із цим світом, якби всі лиш пили та гайнували добро, як той Карабут, або оці? Хто робив би, хто, питаю я.

Ні, ні! Цей світ мусить же на комусь держатись, мусить стояти. Хтось підтримує його на своїх плечах. А втім... у кожного мужика своя доля, проте, як складуть вони свої руки до купи, – всіх погодують», – і нез'ясована радість лоскотала Григорієві душу.

– Тпру-у-у! – почувся голос візника, перериваючи Костикові думки. Значить, дійшли. Перед ними показались старі будинки. Через дорогу від тюрми в тряхлих приміщеннях була міська міліція. Конвоїр відпровадив Костика в міліцію, а Христина, розплатившись із підвозчиком, залишилась під муром, очікуючи від чоловіка вістки. Вона сперлась на телеграфний стовп і втупилась очима в той бік, де серед брудного товарнячого ринку стояла самотньо, покрита почорнілим від давності та негоди гонтом, велика криниця. Ліворуч від того базару і від самотньої криниці стояла тюрма. А одинока криниця серед пустого базару чомусь пригнічувала Христину, навіваючи на жіночу душу великий сум і страх, які ціпили тіло.

Сірі мури обступили тюрму із трьох боків. На рогах стояли чорні вишки вартових. Із того боку, де застовбичила Христина, сірі холодні мури прорізували великі тюремні ворота, від яких будився жах. Через ці ворота виводили, звичайно, в'язнів і під караулом вели кругом аж на противний бік, на головну вулицю, де не було загороджено, бо там був суд і приміщення прокуратури. Лиш подеколи, коли в'язнем був найзапекліший із злодіїв, для яких власне ця тюрма й була побудована, то їх вели через одинокі двері, які зв'язували тюрму з приміщенням трибуналу.

Про тюрму ходила легенда, яку найбільше розповсюджували чи не самі в'язні. Говорили, ніби давно, ще за Австрії, під час панування Марії Терези, злодії задумали вбити чоловіка імператриці, і вона, щоб помститись за злочин, побудувала величезними коштами міцну тюрму, до котрої, коли вже хто попадався, то ніяким способом не міг звідти втекти. Чи то була правда, що злодії вбили чоловіка імператриці, чи ні, ніхто не міг сказати, але що вона була недавно переладнана, щоб у ній спокували свою провину злодії, то вже правда. Це був масивний триповерховий будинок із маленькими загратованими віконцями, в підвалі якого знаходились камери для тортур, у яких під ногами в'язнів протікав струмок води, а в стінах були замуровані ковані цвяхи. І

засудженим сидіти отут, вже ніколи не побачити ні ясної днини, ні світу божого. А тепер ця тюрма стала найважчою на всю країну і то не тільки для злодіїв, а головню для саботажників. Їх привозили сюди у важких кайданах і відповідно до провини вели або на найвищий поверх, або в підземелля. Через загратовані, побілені білою фарбою вікна їм судилось не побачити сонця, ані людей, а тільки нидіти, гибіти, задивившись на тьмяне світло, яке ледве просочувалось крізь ті шиби...

Христина бродила перед тюремною вулицею та по брудному базарі залякана, прибита горем, наче чайка, якій зруйнували гніздо. Надвечір, коли вже тіні впали на всю дорогу, таки дочекалась нарешті. Відчинились важкі залізні двері й Григорія вивели з міліції. Проходячи повз неї, йому вдалось сповістити Христину про всю біду чи не одним словом:

— Напасть! Найми адвоката! — і чорні ворота проковтнули його, забрали від неї та від її дітей, і хто може сказати, коли він вернеться до них? Христина стояла остовпіла, немов утратила розум. Відчувала, як втрачає в ногах силу, й притулилась до сірого холодного мура. Стояла отак, поки не оговталась, а в голові пересипалось всяке-всяке.

— Напасть... — повторила вона, не можучи ще збагнути суті цього слова. — До злодіїв залучили мого госпо-

даря... Цього добився він? І казала я йому не раз, що ті гвери лізтимуть йому очима, а він лиш підсміювався й робив своє. А тепер хіба не до того дійшло? – шептала Христина сама до себе, наче причинна, аж доки з очей не ринули сльози.

3.

Два дні відділяли зарінчан від храму. Вони не знали собі голови за роботою, так увихались за нею, бо хотіли закінчити з молотьбою білого хліба, як завжди це робили. Мовляв, щоб смакували їм галушки.

– Ти розумієш? – старався всіма силами Кирилець переконати голову сільради Буханця. – Тепер саме час, бо люди залякані. Побачиш, як запишуться всі, тільки треба їм злегка стиснути пальці в дверях, «переламати». Не дарма я находився, топтав дороги туди й назад. Ми таки збулися того, хто ставав нам впоперек. Ні, ні, люди не захочуть ступати тією ж дорогою, що Костик. Та й Гашіцин зараз на купелях. Тепер ми собі тут пани, ніхто вже нам не застує. І доки Гашіцин вернеться, ми вже скінчимо діло, щоб він лиш очі вивалив, коли прийде. Подумай лиш.

Чи думав зараз Буханець? Ні, він ніколи ні про що не думав, мабуть, і сам не знав, навіщо йому голова й розум. Кістлявий тулуб спирався на довгі ноги, а велика,

встромлена на той тулуб голова ніколи не зраджувала ніякої думки. Та це Буханцеві не заважало. Навіщо йому голови? Гаразд, що в нього ноги довгі, бо село їх велике, – ходити треба.

Немов навипередки взялися Кирилець і Буханець бігати по селу й скликати членів на засідання. Бракував зараз Кирильцеві хіба лишень бубон, і він, як і колись, мав знову бути справжнісіньким тарадаєчником. «Але куди ж, – чванився він не раз, – я з тарадайкою по селу більше не ходитиму. Тепер я хтось. Я вже не то...»

Обох їх мучило однакове жагуче бажання. «Я їм покажу, – безстидно гукав Буханець, – хто я є. Я не «гердигун», я... – і не знаходив підходящого слова. – Тепер сила в моїх жменях.»

«Хоч казяться, а я є хтось, – викрикував Кирилець. – Доведу перед людьми, що я не «багалак». Тепер я керую селом, тепер я – все...»

– Де люди? – запитав Кирилець діда Колку таким тоном, що той трохи не пирснув сміхом.

– Як «де люди»? – перекинув дід Кирильця. – На току. Де ще їм тепер бути, як не на току? Як вічно перед храмом, всі хочуть закутатись, то й голови собі не видять з-за тої роботи. А тобі засідань забаглося?

– Не твоє діло, – відрізав йому Кирилець, радий, що дід піддав йому ідею. Так, їм треба швиденько піти на

тік, але то ніби й далеченько від села. Мелькнула думка, але вони не задумувались довго, бо побачили на сидінні замисленого хлопця, який їхав кудись фірою. Тож Кирильцеві й блиснула ідея. «Ось він нас швиденько й підкине туди».

— Гей ти, хлопче! Зачекай! Ану підвези-ко нас борзенько на тік, — спираючись на полудрабок, Кирилець уже й висадився на віз. На ходу видряпався й Буханець. Віз задеренчав по вибоїнах і невдовзі уповільнив швидкість, бо піднімались по невеликому горбку. Хлопець зіскочив із воза й пішов поряд помірною ходою, сподіваючись, що й ті зроблять, як він. Але ні, вони не зійшли з воза. Дивились на задуманого хлопця, приховуючи злість до нього, до коня та воза, й подумки трошили все зі злості на друзки. Та фірман не розумів покvapності небажаних пасажирів і, коли вже вибрались на горб, ще більше занурився в невтішні гадки, аж доки Кирилець не викрикнувся на нього:

— Та жени вже раз цього коня, а то так, ніби яйця везеш!

Хлопець блимнув злими очима на Кирильця і вдарив батогом коня, жаліючи, що доводиться таке робити, бо взагалі їхнього коня не треба було підганяти, для цього досить було послабити віжки, і він сам знав, що має робити. І Костикові хлопці майже ніколи не послуговува-

лись батогом, а носили його з собою лише для годиться, бо ж який то підвозчик без батога?

Кінь почав бігти риссю, зрозумівши наче, що попав на чужу неласку. Фіра вигецькувала на вибоїнах, підстрибувала, аж мозок трясся й очі лізли з голови, готова тут-тут перевернутись.

— Поволіше, мов! — заволав на хлопця Кирилець, не приховуючи вже злості. — Так дідько маму свою віз, коли вдруге віддавав.

Зіпсувавшись, трактор зігнав усіх зарінчан, які знаходилися на току біля стогів, у холодок теревені гнути. Тому коли прибули туди керівники села, зразу ж побачили, хто був там, а кого не було.

— Чого стоїть машина, мов?! — вирячився Кирилець на механіка, який, увесь замазаний мастилом та сажею, порався коло паса, що весь час рвався. — Де інші? — цікавився Кирилець про партійних, яких там не було. — Де Процюк, де інші?

— Пішли в луг купатись.

— Храмують, — докинув хтось глузуючи.

— Вам тепер купання та храм у голові? Ви що, подуріли? Чорта вашої матері! — вилаявся він на того, чекаючи, що скаже на те Буханець.

— Побіжи швиденько за ними, — порадив йому голова сільради, і порада чомусь страшенно роззлостила Ки-

рильця. Як це? Він не хотів зараз чути ніяких порад

— Жени, мов, чого чекаєш? — викрикнувся Кирилець зараз на Жору, мов навіжений.

— А це відколи я став вашим фірманом, бадіко Кирилець? — зашипіло в хлопцевім горлі. — Бесіда була, щоб вас підкинути на тік, а не і в царину. Може б ви собі в іншому боці пошукали фірмана.

Від злості Кирилець занімів, щось наче відібрало йому мову. Отак мовчки смикнув раптом хлопця за руку й мало не звалив того з воза. Щоб не впасти, Жори стрибнув спритно, затримавши рівновагу й держачи батіг у руках, бо віжки вже були в Кирильцевих руках.

У хлопця затремтіла верхня губа, на якій вже добренько пробивався темний пушок, по якому ще не гуляла бритва. Русяве волосся розкуйовдилось, наче в лихого роз'ятреного пса підгрівок. На обличчі завирував рум'янець, на здоровій шиї набубнявіли жили, в яких заграла юнацька кров. І мимоволі напружились м'язи.

Кирилець схопив застромлені в солому чиїсь вила, тут же стрибнув на віз і вдарив люто ними коня. Кінь у Костиків ніколи не зазнав такої поведінки, його спина не була привчена навіть до батогів, не те що до держака. У них цей кінь не був звичайною худобиною, з ним говорили, домовлялись, радились, жартували, гладили, пестили, й він усе те сприймав, дивлячись на господаря,

наче людина. Але від несподіваного удару він шарпнувся вперед, мало не наїхавши на механіка та на з'юрмлених людей, які підсобляли механікові коло трактора. Кирилець смикнув сердито віжками, кінь навіжено заіржав і став дибки, а потім повернув раптом гарбу вбік й мало не перекинув її. Ті, що порались коло трактора, покинули все й відбігли осторонь.

Скориставшись моментом, Жора кинувся до постронка й миттю відчепив його від орчика, а потім спритно вхопив коня за вуздечку й непомітно відчепив віжки від неї. Сердитий насамперед на себе, він ледве стримався, щоб не схопити Кирильця за горло чи вперізати держалном по голові.

— Бадіко Кирилець, — хрипло видавив із себе, — ви задумали збиткуватись із когось? Чого коня вилами б'єте? Це не ваша мука!

— Ти ще договориєш?! Хочеш, може, й сам протверезитись там, де твій тато? Чомусь ти дуже розумний зробився мені від одного часу, але не знаєш, що в ліцеї не маєш чого більше шукати, бо тебе звідти виженуть за всі пороги, як остатнього пса, — посипались загрозливі слова на Жорину голову, вдаряючи хлопця в найбільше місце.

— Не вірю я, бадіко, бо я народився та й зріс разом з новим світом. Не я бігав на чорну каву з тими зеленими

посіпаками, і якщо.., але це ми ще побачимо. Якщо мені доведеться покинути школу, а ви будете весь час чіплятись мене, то увидите тоді дідька лисого!

Жорині сині очі переповнилися люттю. Юнацька кров завирувала, аж здавалось проникла в русаве волосся. Хлопець стояв стовпом, тримаючи коня за вуздечку. Його рішучість здивувала присутніх, бо те, що сталося у Костиковій сім'ї протягом минулих днів, не те що залякало Жору, а збудило в нього гнів, і він готовий був грати на останню карту. Він зрозумів, що десь недалеко заплотилась і гніздиться й досі несправедливість, яка зруйнувала на мить його ілюзії, бо він вірив усправедливість, про яку не тільки наслухався у школі, а сам виборював собі її, як міг, вірячи у неї усією юнацькою душею. Тому вчинена кривда піддала йому більшої рішучості, снаги, та ще, може, нерозсудливості.

— Гетьте мені з фіри! — скипів, підвищивши голос. — Гетьте, кажу, якщо не хочете, щоб я фіру з вами перевернув!

Та Кирилець не міг допустити такого. Це було б непростимим компромісом, а йому, славному керівникові, це зовсім не вигідно, отже треба було щось швидко придумати. Він схопив вила і знову вдарив коня по спині. Той вирвався із Жориних рук, став дибки й заіржав. Кирилець подумав, що кінь і віз наїдуть на Жору, тому

смикнув рішуче за віжки, але опинився з ременями в руках, бо вони легко сповзли через кільця хомута, зовсім не стримуючи коня, а Кирилець, сподіваючись на їхній опір, не втримав рівноваги й перевернувся горілиць через сидіння, вкриваючись ногами. Тоді Жора відчепив спритно від хомута й лівий посторонок. Відчувши волю, кінь уже знав, що має робити. Він форкнув і з переляку брикнув задніми ногами, наче хотів позбутись хомута, й, пробиваючи собі дорогу поміж людьми, побіг галопом прямо додому, тільки й закурилось за ним.

— А ви що собі гадаєте, всякі дурні вміють ходити з кіньми? — вимовив поблідлий від напруження Жора. Зиркнув на людей і побачив там чорного, наче чавун, Буханця, за спиною якого посміхались люди, схвалюючи, мабуть, Жорину спритність і вміння виплутатись із скрутною ситуації.

Хлопець відчепив від дишля попрягу й кинув у кіш. Скочивши з фіри, за ним забряжчали кільця ланцюга, подзвонюючи біля Кирильцевих вух. Чорний від злості, він ще й досі тримав у руках віжки й вила. Суперники мовчки презирнулись. Один з вилами, а другий з бато-гом. Люди стояли принишклі й німі, боячись, щоб, боронь боже, не зчинилась бійка. Але ніхто й слова не сказав. Жора, відчуваючи скрутність ситуації, порушив важку тишу.

— Маму свою жени, а не нашу худобину! — й сплюнув на землю. А відійшовши трохи осторонь, кинув несподівано батогом у віз, аж засвистало в повітрі пужално. — Хвіст коневі не відпаде, що я вас привіз на тік, бо сам розумію, що справа покvapна, але бити коня вилами, цього вже я не розумію. Бо не ти годував мені худобину... А фірмана шукайте собі в іншому місці, дурбаси, — сказав Жора, жаліючи, що кинув батіг на віз, бо тепер міг повернути пужално до Кирильця. — І кому ще забажається бити мого коня, якого поки що я годую, то... — не доказав, але погрозив, вказуючи туди, куди полетів батіг.

Розлючений, Жора схопив однією рукою за орчик, а другою опритно повертав дишлем. Відволікши віз із того місця, де він заважав тракторів, а може, й людям, схопив руками переднє колесо, натужився й перекинув віз догори колесами. Відвернувшись, сплюнув спересердя.

— А що? Ви як собі думали?! — забрав попрягу, віжки й батіг у праву руку, а сідало під пахву й пішов додому.

Буханець стояв оторопілий, мов заворожений. Здавалось, його кістлява постать зараз зламається під власною вагою й посиплеться на землю дрібним порохом. Він витягнув свою довгу шию, на якій стирчала велика й чорна, наче чавун, голова і щось договорював у громаді.

— Ану лиш подивіться! Уже й цей бунтується.

— Аж доки й йому не скрутують в'язи, як тим порваним його братам, які з усіма дрались. Але вже тепер не деруться, бо забрали їх, окаянних, одного ж дня до війська, — просичав Процюк.

— Шибеників до війська, старого в холодну, щоб і дух його не смердів у селі. Тепер і ворон кості його не занесе сюди. Гарундер з багачами! — гаркнув хрипло синій, як будз, Кирилець. — Фу-у-у! — і аж засвистав од задоволення.

— Аякже, розбагатіли... Накрали від жидів поля й розбагатіли. Не можна від цих голодранців обігнатися, межу їм переступити... Ади, не мав я оногди куди зайти до себе на огір, то перейшов через його поле. Перейшов раз, перейшов удруге, а як переходив утретє, він мене давай молотити сапою, аж мені світ замакітрився, — обидно скаржився Карп'юк.

— Подерті, бо всі грошенята роками віддавали Абрамкові за поле. Розбагатіли? За те, що прийшов попрощатися із моїм у тифос, я мусила цілу днину сапати голодна, — шипіла, зціпивши зуби, слинява Палазя.

— Ото цілу фіру ґверів повезли від нього! — кричала Галунчиха вже на току, бо по селу вже встигла рознести, як сорока на хвості. — Цілу днину божу з тих ґверів лиш гуп! та гуп! — плела нісенітниці, як тільки вміла. — Казали, що від злодіїв бороняться, а вони самі чистісінькі злодії. У царині наче маневри заводять, у лісі те саме. Нема

ніде спокою чоловікові бідному, бо куди не ступить, коло нього вже один з них із ґвером. Просто жах, та й усе!

— Проговорились всі та бога прогнівили, — додала Грициха. — Донедавна ніхто їх у церкві не видів. Христина лиш раз на рік приходила. «Най уже ходить до церкви, хто в бога щасливий та багатий, а ми люли бідні...» А тепер раптом такі богомільні стали, такі побожні. Дві-три неділі тому дивлюся, а вона приносить нову корогву до церкви, хоче себто перед богом вислужитись, щоб гріхи простив. Видно, щось гризе їх під серцем, бо вже на анцихристів скаржаться.

— Провинилась, провинилась і Христина, — похитувала сивою головою стара Гливиха. — Бог її покарав за гріхи. Закололи свиню, як телицю, але питай мене, чи комусь хоч покушати дали. Цілий піст великодній жерли скоромне, аж очі їм лізли, а коли на біду дала, — перекивляла баба Христину, — то чую: «Ой господи! — каже. — Це вже, видно, послідній час надійшов, коли таке лихо діється на світі!»

— А коли робітників на днях має, то бараболі та фасолі наварить, боронь боже курятко в сметані. По всьому селу вістка пішла про багацький борщ, який Христина механікам, що коло молотарки, носила. Ви собі гадаєте, що дурна Палазя нічого не знає. Та вона боялась, щоб і інші не сьорбнули коло тих механіків.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1.

— Чого ти завів скандал на току, мой синку? — дорікала Христина хлопцеві, який вештався по обійстю, і нарешті ввійшов у сіни, весь заклопотаний і замислений. — Що тепер буде? — питала вона й не знаходила відповіді.

— Мамо! — подивився на неї Жора залитими кров'ю очима. Щось страшне, не бачене дотепер блиснуло в них і кинуло Христину в дрож. Вона зрозуміла, що в синовій душі щось накіпіло й відчула материним серцем, що все те може швидко вибухнути, що Жора готовий за будь-що грати на останню карту з тим, хто йому наступить на мозіль.

«Кримінальник», — вгадувала Христина можливий наслідок його обурення, який доводив її до розпачу. — Не стерпить він, — збивався в ній приглушений крик. — Лишень школа може його врятувати».

— Гадюки вони ж! — не знати кому послала свої прокльони Христина, а потім сіла на порозі й, мовчазно похитуючи головою, заплакала невдовзі. — Ще скаргу напишуть на тебе до школи...

— Скаргу вони мали написати й без цього, бо лихі чомусь на нас, мамко, — трохи зм'як голос Жори, але в ньому все ще відчувалась скрита загроза. Жора на хвилюку пожалів налякану матір. — Вони, якби могли, то зігнали б нас зі світа білого. Але вже що буде, те й буде. Ворожила баба надвоє. Якщо мені прийдеться покинути школу, то я комусь відіб'ю бебехи, або вкоротаю дні, хто б то не був, бо я, мамко, не привчений, аби мені на голові скло товкли сякі-таки чи в борщ плювали. Занадто я начитався про всяке й повірив у рівність і правду. Та найбільш прикро мені тепер від тієї правди, котра так сильно розходиться з тією, про яку я стільки начитався. Як правда, то хай буде правда! Ви чуєте?!

Христину охопив страх від Жориного рішення. Він пригадався їй, коли ще був підлітком. Вона не раз бачила, як скипала в ньому раптово кров, коли роз'ятрували його старші брати. Тоді він кидав у них усім, що тільки попало під руку. Уже приходилось повірити в те, що їй говорила колись сестра, ніби Жора вдався в діда Николая, який опришкував по лісах. А тепер уся Христина надія спиралась на думці, що його пристрасті вга-

мує школа. Тільки що ось, і ця стежка зараз звужувалась, навіть зникала з овиду. І знову застукало тривожно серце, коли пригадалось колишнє.

— Йой-йой! А ви собі гадаєте, що світ завоювали?! — ще з воріт залементувала Солов'їха, підходячи до Христини, яка поралась у подвір'ї. — Ади, геть побив мені діти цей ваш шибеник. Це вам так легко не обійдеться! Я піду скаржитись!

На подвір'я за Солов'їхою втиснулись двоє парубчаків у забризканих кров'ю сорочках. В одного з них було розсічене надбрів'я, з якого й зараз слизлив струмочок крові, а лице було все в синяках, наче хлопця хтось макогоном витовк. У другого було розтовчене вухо й розбите чоло.

— Де ти, шибенику? — обізвалась налякана Христина, шукаючи Жору. — Що ти накоїв на мою голову?

— Не хочеш калача, мо?! — обізвався Жора, стоячи осторонь й не скриваючи свого гніву.

— Лиши ти про калачі тепер, говори, чому мені хлопців побив? Ади, Іваньошка усе дочиста видів, — галасувала далі Солов'їха.

— А вони вам казали, як мене били, коли дружбою був в Улянки? Казали, як калач хотіли відібрати?.. Мамо, я вам казав дещо, скаржився? Ні. Питали ви в людей, чому вони на весіллі не були? Питали, чи я їх кликав?

Ні. Так і мене тепер не питайте. Перестріли на толоці й били палицями, як у міх.

– Неправда, – кинулась Солов'їха до Жори. – А хто це видів, ану кажи? Ти видів, мо? – запитала вона Іваньошку.

– Ні, я не видів нічого... – заперечив той.

– А видиш? А в них є свідки.

– Я видів лиш гулі на голові, – обізвався Іваньошка. – Своїми очима видів синці від палиць на плечах у Жори.

– Ану почекайте, жінко добра, що тут насправді сталося? – запитала Христина.

– Як що сталося? Ади, перестрів хлопців з револьвером у руці й почав бити. І все лиш по голові та в ніс, добра жіночко. І втікати не лишав, бо стріляв біля вух та в землю й повертав назад. А тоді знову починав бити, аж розперізувався.

– Так, так, бив, аж розперізувався, най знають, які то калачі. Не хочеш калача, мо? – кричав він до хлопців.

– А звідки в нього револьвер узявся? – дивувалася Христина.

– Від Громея позичив, мамо. Він мені дав, бо ми з Іваньошком помогли йому витягнути в школі з кирниці.

– Ой, господи! Він з тим злодієм знюхався! Що ви собі гадаєте?

– Кажи, мо, били ви мене, бо як зараз вхопну жердку,

то ще й тут дістанеться вам!

– Били, але не так, – признався той з розбитим чолом.

– То тому він мені такий скособочений на весіллі стояв? – догадалась Христина.

– Тому, тому, – ствердив Жора.

– Але сам собі ти право не роби! Ти чому мені тоді не сказав? – дорікнула Христина синові.

– Не казав, бо ви мене не питали, а тепер не галасуйте, бо я ні вас, ані їх не питаю. Аби ви знали, як то переходити дорогу людям!

«Одинокий його порятунок – це віддати до школи, хоч, може, його там і не приймуть, – намагалась врятувати Христина сина від всякої напасті. – Бо інакше по криміналах сидітиме».

На подвір'ї загавкав пес і хтось сильно та вперто постукав у хвіртку. Христина схопилась на той гук і вийшла з хати. Нічний сторож приніс «кулю», щоб хтось від них ішов на сільську варту.

– Ади, вже нагоріло, то лишень тому, що ти зчепився з ними там, на току. Таж ми недавно вартували. Невже «куля» оббігла уже все село? – й Христина зрозуміла, що на них насправді напосілись. – Бери швиденько по-вечеряй і йди помаленьку. Уважай лише, щоб, часом, не

заснув, бо вони можуть навмисне щось накоїти на нашу голову...

Ніч була місячна й холодна. Жора ходив навкруг будки, прислухаючись до сонного гавкання собак, при-тишено наспівував мотив сумної пісні, який весь час переслідував його. Від того наспівування мимоволі при-пливала в душу прикрість і важко там осідала, до край-ності розчулюючи юнака, відганяла застоянність й пробуджувала бажання діяти, щоб не впасти в прірву зневіри й відчаю.

А щоб відігнати сон, пригадував собі усяке. Ось його шкільні товариші, ось будинок школи, де він відчув на-солоду учнівського життя, Чи побачить він іще хоч раз їх? Пригадався Жорі приятний Іван Орленюк, за яким в'янули чи не всі дівчата, бо справді був красень і співак добрий, хоч по математиці вчився він поганенько. Тому, скільки разів викликав його учитель, стільки разів у класі чувся відчайний шепіт: «Рятуйте, мо!», і тоді пропадала кудись його краса, та це дівчатам не заважало. Що їм з того, що юнак з чорним, дбайливо причесаним волос-сям, хоче стати інженером? А Палянишин, якого колеги прозвали любовно «шкільником», бо був ненаситним читачем. Він читав у вільний час, читав уночі, читав і на уроках, скриваючись від викладачів, майже ніколи не розлучався з книжкою, хіба коли Жора розказував чер-

говий анекдот, то кидав її на хвильку й прилучався до гурту, щоб послухати. Зараз усі, і Орленюк, і Палянишин, і дівчата – «співуха», «красуня» та «хитрунка», – з'явилися у спустошеній, вимученій Жориній душі, яка збивалась у важких думках, поринаючи часто в минуле, начеб він повертався в оддавніле дитинство, яке зараз здавалось йому безжурним і щасливим.

– Діду-у! – крикнув неподалік хлопець, аж луна лісом покотилась, але дід Катруля не обізвався до нього. Чи він не дочув, а чи із злості не хотів відізнатись, зараз важко сказати. Він волочив своїми старечими зболілими ногами по сухому торішньому листі, пильно вдивлявся німічними очима поміж лискучих сірих стовбурів височенних буків, і думка мучила мозок та совість, весь час нагадуючи йому одне й те ж. «Ото так, доробився... Що скажуть люди. Бахурня – бахурнею, але я, – муляло дідові, бо він ходжений по світу чоловік. В Америці був, служив на спиртовій фабриці, вернувся звідти додому, а розуму й досі немає. Пішов спати в ліс», – шиптав досадний на себе і совгав саморобними шкіряними постопами по блискучому листю та по висохлій землі.

– Діду! – ще раз наважився крикнути до нього внук, – ади лис!

Перед старим замиготіли жовто-бурі плями, які перетворились поступово у видиво корів. Від настороження

й жагучого бажання, які породили привид, що так легко здійснився, дідові забажалося продовжити ще трішки оте відчуття гіркоти, щоб потім відчутти на всю силу насолоду щастя. Мовляв, не можна збагнути до дна щастя, не скуштувавши горя.

– Що? Товарета? – аж тоді обізвався він, сподіваючись, що вони набрели на корів.

– Діду, ади лис їсть гуску, – старався чітко й виразно вимовити хлопець, показуючи пальцем кудись у темряву між густих буків.

– Бо-о-гу дякувати, – покvapно перехрестився дід і пішов далі.

– Діду! Ади лис! – не своїм голосом зарепетував внук, сердитий, що дід не чує й знати не хоче, про що він говорить.

– Га? – ледь пристояв Катруля й повернув голову, прислухаючись, ще й долоню приклав до правого вуха. – Лис, кажеш? Лис... матері твоєї! – вилаявся він, коли нарешті второпав, що не про корови мова, й пошняпав далі.

І тут же зникла насолода видива. «Не краще було мені зовсім не знати цієї послідньої новини?» – картав він себе за те, що не дочуває. І хоч у нього через це було чимало неприємностей, проте він завжди, як і зараз, вмотивовував: «Краще не прислухуватись у житті до

всякого, а жити собі так, по-своєму, в цьому грішному світі», – думав, човгаючи ногами по сухому листі Катруля.

...Далі вже йшли майже поруч. Кожний думав про своє, і, мабуть, обидва мовчки докоряли собі за оте спання. Та як то сталось? Теплота наче відібрала їм розум. По хлоп'ячих обличчях струмками лив піт, дід знемагав, коли вони пригнали худобу до недавно ще мочаристої галявини, понад якою рясно розрослись буйні верби. Хоч у долині місцями ще визирала не ви-топтана худобою зелена трава, та сильний голод корів погнав шукати паші саме сюди. Вони пустились чімхати вербові гілки, на яких скрутились від спеки зів'ялі мохнаті листочки, й монотонно поїдали їх.

Простягнувшись у холодочку й заплющивши очі, вони слухали те коров'яче чвакання й дзижчання мух. Так і позасинали.

Із чагарників раптом показались дві замасковані постаті й стали безшумно наблизатись до поснулих пастухів, притримуючи під брудними светрами важкі обрізи. Глипнули на них і переконались, що сплять твердо й неспробудно. Часом плямкали сухими від спраги язиками пастухи, а дід хропів і щось бурмотав під носом, наче грозив комусь уві сні. Замасковані махнули рукою, і з протилежного боку з'явились ще двоє чоловіків. Набли-

жившись до череди, стали виганяти корови з верб і незадовго зникли. А дідові справді снилось невтішне, але смішне. Наче сталося воно минулої зими. Вже трохи стемніло надворі й дорога вилискувала проти місяця, наче ледяна. Він ішов по ній безжурно, спираючись на грубу палицю. Раз у раз поскрипували на снігу його шкіряні постоли. Той скрип ототожнювався у сні з млосним коров'ячим хрумканням вербових гілок. Дід і гадки не мав, бо йшов на вечорниці. Раптом з-за повороту показались на повній швидкості низькі й широкі grindжולי, на яких лежали Митро й Жора. Ледяна дорога й швидкість, яку набрали між часом завантажені санчата, не дозволяли хлопцям ані зупинити їх, ані звернути з дороги. Побачивши серед дороги людину, хлопці почали гукати: «Піт-піт, пардон, бо їде баро-о-он!» Кричали, скільки сили, але дід Катруля чи то не дочув, а чи, може, не хотів відступитись, бо був із натури упертий. Знову закричали на ходу хлопці: «Піт-піт, пардон, бо їде баро-о-он! Бо їде баро-он!»

Налетіли на діда санчата, вдарили під коліна й звалили на хлопців, які тепер опинились під дідовим ко_жухом. Уже втрюх на ще більшій швидкості вони опинились аж у Гатнуці. А дід тоді їм: «А... бу ти в хрест маму! Йдеш у кірію?!» – й став дубасити хлопців кулаками, аж світ їм обертом пішов.

...Оторопілий, пробудився з сну. Глянув направо, глипнув наліво – нікого, всюди тихо. Заснули в холодочку, а пробудились, коли їх добряче припекло сонце. Навкруг було тихо-тихо, аж дідові моторошно стало. Оглянувся навкруги – пусто, ні коров'ячого хвоста не видно.

– Гей ти, бахурня! – заволав він. – Ти що, спати в ліс прийшов?

Пастушки посхоплювалися й пустились спросоння то в один, то в другий бік. Думали, корови пасуться десь неподалік, але глипнувши сюди-туди, зрозуміли, що кругом них лише широколистий ліс, в якому не було що пасти навіть у дощову погоду, а не в таку, як тепер, посушливу.

– Ой, горенько моє! Клопотація та мізерія! Не дай, господи боже! – простогнав дід, збагнувши нещастя. – Ти, бахуре, побіжи додому й подивися, чи не там вони, й вертайся борзо назад, а ми доти в «царське» скочимо, бо он, дивись, ніби сліди якісь, та ще й свіжі. Біжи хутчіш!

Йшли по свіжих слідах, які все більше заглиблювались у темний ліс. Часом сліди зникали, й шукачам доводилось іти навмання, аж доки знову не натрапляв хтось на них. Нарешті розділились: одні пішли в напрямок села, а інші в «царське». «Корови сюди ніколи не

ходили самі, бо не було на те причини, а якщо їх хтось погнав сюди, то, напевно, нема чого вже шукати, бо... – і щось заступило дідові в горлі. – Тільки б додому не поплентались, бо ще шкоди якої нароблять. А по паузі: – Та вже краще шкода, ніж...» – торгувався з собою бідолашний дід, прислуховуючись насторожений, може, почує, як не він, то хоч внук, вістку від бахура, який побіг додому, Сліди довели їх до глибокого потоку. На піску виднілись чіткі коров'ячі сліди. Ще крок, і дід схопився за сиву голову. Неподалік лиси доїдали коров'ячі тельбухи.

– Ой, боже, боже! – кивала Христина головою й бідкалась перед дітьми, сподіваючись від них розради. – Ану падіть скоренько на коліна й моліться богу, бо, ади, вже не знати вкотре святили поле, а дощу все нема та й нема, А тепер знову блискає на погоду. Забув про нас бог, не інше, й кару посилає на нас бездушних та грішних.

Жора, Іваньошка й Петрик впали неохоче на коліна під образом і кожний щось мимрив під носом.

– Ти думаєш про бога й до бога? – застерігав Григорій сина й дорікав водночас й іншим, наче вгадав, що хлопці думають про щось інше. – Ану ще раз отак, за порядком, щоб і я чув, – умовляв він хлопців. – Не дарма ж будете хліб їсти!

Хлопці знову мовили «Отченаш». Спочатку їхні голоси були сильніші, а поступово вони стишувались, аж поки зовсім не стихли. Не знати, чи справді вони думали про бога, як казав Григорій, бо час від часу позирали крадькома чи Христина не бере вже лопату й не сягає в піч за хлібом. Виказавши «Отченаш», хлопці посідали, мов колядники, на лаву край вікна й терпеливо чекали плати.

Христина майже не пекла пшеничного хліба, хіба на свято – калачі та книші з маком. «Якийсь ненаситний він, – говорила вона, – а житній, хоч глевкуватий та винний, коли додаси кмину, зате ситніший».

Одного дня, коли Григорія не було вдома (не вернувся ще з царини), прийшов до них якийсь чоловік за драбами. Замість тих нічого не вартих грошей, приніс, правда, набагато менше, ніж вартувала робота, – мішок пшеничної муки, як кажуть, разової. Вона здавалась Христині чорною, наче гречана, вже приходилось їй повірити, що то висівки від петльованої, але коли в Костика спорожніла бочка, в якій тримали борошно, то мало шкоди було від того, що мука чорна, бо на хліб вона була придатна, й Христина пекла з неї смачний хліб.

Старші хлопці, Михайло й Митро, відсапувались на ганку від роботи й спеки і кожний з них думав, щоб чим-

скорше щось перекусити, а потім вибратись непомітно на вечорниці.

— Уже загнітився, — почулось нарешті в хаті. Відчинивши заслінку й посвітивши в печі каганцем, Христина хотіла сказати, що хліб зарум'янився і вже пора його витягати.

Жора, Іваньошка й Петрик сиділи на лавиці й, притаївши дух, сліdkували за кожним рухом господині. Мовчазно всунулись у хату Михайло і Митро й теж посідали поруч хлопчаків.

Уже, здавалось, не дочекаються, та саме тоді Христина взяла лопату й вибрала з печі хліб. До них припливла тепла запашна хвиля, дмухнув солодкуватий запах свіжоспеченого хліба, від чого хлопців аж нудило всередині.

Своєю вдачею Христина вдалась забобонною, вона твердо дотримувалась всяких повір'їв та звичаїв. Навіть коли б світ западався на її очах, чи що б там не сталося, вона добре знала своє діло й завжди робила його акуратно. Витягнувши з печі хліб, вона спочатку постукала кілька разів вказівним пальцем по спідній його частині, переконуючись у такий спосіб, що він випечений. Та Христина ще шкрябала кілька разів лезом ножа по припеченій скоринці, а потім вз'яла чисту ганчірку і, вмочивши її у воду, повільними рухами витирала верхню

частину рум'яної скоринки. Піднімалась запашна пара, й хлібець мав уже інакший вигляд. Він був лискучий і гладкий, і наче дитина, всміхався до хлопців.

Жора, відчувши у роті приємний присмак м'якушки теплого хліба, часто глитав наголо слину.

Вже після всього ритуалу, зашарівшись біля печі, наче дівка від сорому, Христина брала хлібець і, перехрестивши ножом спідню частину, втискала чомусь пушку великого пальця у хліб і, нарешті, ламала його на двоє. З-під її рук піднімалась пахуча пара й забивала хлопцям на лавиці дух. Хатчина заповнювалась сильним солодкуватим запахом, від якого їм напливала в роті слина, вони думали, що вже не дочекаються.

— Ану перший раз Магдалининим, — почулись, наче крізь сон, знайомі Христинині слова, й Жорі стає жаль, що не йому дають найперший кавалок того чорного, як земля, глевкуватого, але до млості запашного хліба. Ось, Петрик отримав надто великий кавалок. Іваньошка й собі стояв зімлілий та скорчений якийсь, наче без душі. І в його руках раптом запарувала здорова скиба. Жора наче втратив притомність і вже не жив, здавалось, у хаті поряд із іншими, а десь у чужому світі й сприймав з цього світу лише легеньку невмотивовану несправедливість.

— Ма', дайте мені велику букату! — вирвалось несамоовито у нього, ніби ті інші дістали маленьку.

— Велику, велику, — наче на глум, повторила Христіна. — Лиш не будь таким, синку, не будь, бо го..! — докоряла йому мати за той голод, і щось стиснуло її серце так, що вона побоялась вимовити того слова. — Не дай господи боже.

Незадовго у всіх в руках парувала скиба чорного хліба. Всі чаляпкали ротами, аж тоскно ставало, наче боялись, що не наситяться. Христіну та дитяча ненажерливість лякала, бо вона гадала, що все те — передчуття голоду, який вже показував свої пазури.

Після кількох куснів усім прибувала сила й ставало наче затишніше. Пахощі чорного, та напрочуд смачного хліба паморочили голову, і вже ні про що не хотілось думати, хіба тільки про одне: щоб більше було його, того чорного, мов земля, глевкуватого хліба...

Вже давно повечоріло. І голодна худоба, і змучений літньою спрагою та важкою працею люд збирались спочивати, сподіваючись на завтрашнє чудо, яке принесе, може, дощу. Здавна дожидали його, але диво не показувалось, не з'являлось і дощу не було. Висохла трава й потвердішала, наче дріт, потріскала спрагла земля, поскручувалось від жароти листя на деревах, і на врожай у людей була мала надія. Одинокa в селі Абрамова криниця ще не висохла й постачала зарінчанам

воду. Рано-ранесенько шикувались вони перед нею й набирали води, а Гатнуца лиш де-не-де, у затінках під вербами, зберігала ще застояну воду. Однак повечеряти Костиковій сім'ї цього вечора не вдалось. Коли заблимали в замурзаних вікнах похилих, присадкуватих хатинок каганці, знадвору почувся неясний крик, а далі посеред млявої спекотної тиші полилось над селом голосіння. У відповідь йому поміж хатами глухо й моторошно простогнала луна. «Аа-аа-аа!» – прорізувались тупо голосіння й крик. Незабаром крик затихає і натомисть чути голосіння. У дзвіниці незабаром забили дзвони, наче душилися від спеки: Пен-те-лей з гир-ли... Пен-те-лей з гир-ли!

На горбок, що на майдані, як завжди в подібних випадках, висипали стомлені зарінчани з того кута. Вони стояли мовчазні й, притиснувши до грудей схрещені руки, прислухувались до того плачу й самі не знали, в що вірити. Стояли німі серед плачу, перебираючи в думці, хто хворий. Тифозників уже не було, але хтозна?

– Варе, хто би? – порушив хтось моторошне заціпеніння.

– Це голод плаче, – промовив хтось непевним, слабосильним голосом.

Наче обірвана струна, різонули ті слова по людських напружених нервах. У жахливім передчутті, люди ози-

рались навкруг себе й думали, як би прослизнути непомітно з юрби й піти до своєї затишної оселі, боячись заводити бесіду про почуте. Пригадавши недавній голод, у кожного під грудьми ворухнулось недобре передчуття.

— Ні, не голод плаче, — обізвався нарешті лісник Андрій, який теж прибіг на горбок. — Чого дурне говориш, бабо нерозумна, то Лікерія голосить. Біда не ходить лісом, а по людях. Недавно чоловіка втратила на фронті, а тепер злодії корови порізали. Я здибав діда Катрулю, й старий казав, що злодії вкрали корови, зарізали в «царському» потоці, забрали м'ясо й повтікали. Він із внуком своїми очима виділи, як лисиці доїдали тельбухи в потоці. Нема ще ніякого голоду, аж нарік увидиш ти дідька лисого!

«На, тільки цього тепер нам не вистачало!» — зойкнуло в грудях присутніх, почувши про злодіїв.

— Марусю! Та-на-наа! Та-на-наа! — ледве вже колихала на руках зімлілу від голоду величеньку дівчинку, побоюючись, щоб вона не заснула вічним сном. Маруся ледь відкриє на хвильку зморені, наче в голодного горобеняти, очі, гляне мутно на широкий світ і знову опустить вії. Тоді Палазя знову починала. — Та-на-наа! Та-на-наа! Та-на-наа!

Кирилець затягнувся останнім димом саморобної цигарки, кинув на землю недогарок і злобно розтер його ногою. Він щось обдумував і не знав зараз, як про те висловитись. Голодна млість муляла під грудьми, лоскотала під ложечкою й не давала зрушити з холодочка.

— Мо, говорять, що в Смутного повне горище кукурудзи, — обізвався, нарешті, Ілля, пригадавши розпачливий вереск вуйни Мафти, коли злодії закрали в неї зерно. — А ми сидимо й мліємо, сподіваючись, що, може, впаде нам щось з неба.

— А він, дурбас, латиною хоче нагодуватись, — показала злобно Палазя на чоловіка, але й їй не хотілось чомусь зрушитись із місця.

— А ти чого мовчиш, не говориш? — бовкнув лютий Кирилець на Іллю. — Треба забрати все по мінімальній ціні! — і аж тепер звелися на ноги й пішли кудись.

Зарінчани не мали як догадатись, що в Смутного збереглись запаси кукурудзи. До нього ніхто не заходив, бо стара, із заграбованими вікнами хата нікого не приваблювала. Її обковані дубові двері були майже вічно замкнені.

Нічому, мабуть, ніколи не радів Смутний. Він навіть не їв ніколи, як інші люди, хіба ото, що спечену в печі картоплю з'їсть, і по всьому. Був він неговіркий, слова кліщами не видобудеш. Просто якийсь дивак. У нього на

все була заздалегідь приготовлена тільки одна відповідь, з якою Смутний прожив чи не все життя. Бувало, приходили до нього купці купувати барана для розплоду.

— Смутний, маєш барана на продаж? — питали вони.

— Я знаю? — відповідав він.

— Смутний, продай нам барана, — умовляли.

— Я знаю..?

— Смутний, чому не женишся? — цікавились.

— Я знаю..?

Взимку, коли притискали люті морози, аж дерева тріскали, Смутний рідко коли топив у хаті, ані кожуха ніколи не носив, бо, мовляв, від нього відгонить вівцею. Ось тобі, який він: голий, босий, та у вінку. Натягне на кістляві плечі сардак і йде до сусіди, щоб послухати там всякі небилиці, аж доки господиня не скаже дітям чи чоловікові: «Вже мусимо лягати спати, бо вуйко йде додому». Тоді Смутний вставав і йшов до своєї хати. Довго роздивляючись по обійстю, входив у холодну хатчину, розпалював скупий вогонь і сидів отак, убраний у сардаку, біля печі аж до опівночі. Та не тому сидів, щоб пильнувати вогонь, аби тепліше стало в хаті, а щоб не палити лампу, бо хіба не шкода гасу?

Отак проживаючи, недоїдаючи, в Смутного збереглися великі запаси кукурудзи на горищі. Від осені до осені в нього залишався майже весь минулорічний уро-

жай. Через вагу того хліба у нього на хатині аж сволоки вигнулись, але на те ніхто не звертав уваги, бо ніхто до нього до хати не заходив.

І коли село мліло і пухло з голоду, хтось, видно, «замельдував» його, бо невдовзі на підвір'ї в Смутного з'явився двірник з двома «шандарями». Ту звістку хтось швидко розніс по селу, бо незадовго передхата переповнилась всяким людом: котрий з мішком, котрий із торбою, а жінки готові були брати хоч би в подолок чи в пазуху. Майже усе село було на підвір'ї в Смутного, тільки самого господаря не було. Погукали його кілька разів, пошукали навколо хати, а не знайшовши, стали чекати. Аж доки, нарешті, не увірвався їм терпець. Загомонила юрба, і нашвидкуруч було створено комісію. Довго не торгувались, бо люди вже були готові добиратись до хати, заголоджені, вони були в стані розтерти на порох дубові ковані двері. Нарешті відважили ломом замок, добрались до хорім і висадились на горище. А побачивши, очам своїм не довіряли, аж за голову брались, бо запас кукурудзи здавався їм справжнім чудом. Звичайно, кожний із них міг легко втямити, що на горищі була кукурудза давності шести-семи років, бо після кожного товстого шару кукурудзи зустрічався шар сажі, яка осілась на шпудлях за зиму, а на слідуючу осінь знову добавлявся інший шар кукурудзи. В кукурудзі кишіла

всякого роду «герголиця», одна у вигляді маленьких метеликів, які лазили по кукурудзі, а інша у вигляді крихітних черв'ячків, які прошивали наскрізь закурене зерно. Крізь гамір зібраного люду вловлювалось легке шарудіння: шу-шу-шу.

— А шляк би його трафив! Та злодії не могли до нього запхатись, а до мене, бідної? — кричала, аж на губах піна з'явилась, вуйна Мафта.

— Атож, атож, — підтакувала й лютувала, взявшись за боки, баба Гливиха.

Коли комісія вже наповнила кукурудзою міхи й вантажила на вози, на подвір'ї з'явився блідий, як стіна, Смутний. Доти він скривався поза кущами в потоці.

— Чого це стільки людей збіглося коло моєї хати? — заговорив він нарешті не по своїй звичці. Його обличчя скривилось у кислу гримасу, не приховуючи злоби. Якби це залежало від нього, він лишив би напризволяще весь той голодний люд. Нехай собі гине, коли не вміє ані господарювати, ані ротові міру дати.

— Тебе варта повісити, Смутний, — сказав двірник. — Коли все село пухне й гине з голоду, ти гирголицю годуєш зерном?! Ти не міг продати хліб і збудувати собі нову хату?

— Я знаю... Мені добра й ця. Я знаю... Нащо мені нової?

— Безбожник! — сякаючись, вилаялась у гурті котрась жінка.

— Бігме, кумко. — Упир! — зашипів чийсь голос.

— Мой, чоловічку, скільки тут хліба!

Навантажені вози, поскрипуючи, спустились до сільського магазину. За ними, немов на весіллі, посунула голодна юрба. Розпродували зерно: по кілька кілограмів на душу. До заходу сонця, а то навіть до пізньої ночі, в Зарінку не було спокою жорнам.

Ілля лежав на столі. Порите осколками обличчя й сполохані очі, на яких зафіксувалась остання несподіванка життя, дивились на вигнутий сволок старої хати. Обабіч у головах горіли, потріскуючи м'яко, свічки. Кілька смиренних постатей, які й самі, мабуть, уже збирались в останню з доріг, стояли біля дверей і боязко поглипували то направо, то наліво, співчуваючи жінці, що голосила над покійником.

В хату ввійшло двоє чоловіків. Помітивши Кирильця, жінка перестала голосити й, сякаючись та витираючи очі фартухом, підійшла до нього.

— Ой, боже, боже! Як то сталось, синку? — запитала вона Кирильця, помахуючи головою й сподіваючись, що цим поверне хоч на мить сина із мертвих. — Кажі, бо мені не приходитьсь повірити...

— Та що тут довго говорити? Принесли ми тайстри з кукурудзою додому.

«Грибів, — каже, — здалося б до кулеші».

«Що грибів... — каже покійник. — Хіба не ліпша риба?»

«Ліпша, та звідки, — питаю, — її взяти?»

«З Гатнуци, звідки ще. Там такі, як поросята, плескаються».

«Там би гранату кинути».

«Воно кинути легко, але звідки її дістати, ту гранату?»

«Маю я дещо, ще від німців лишилося», — пригадав бідний той час.

У Кирильця затремтіли раптом дрібно руки й зацокали зуби. Йому не хотілось пригадувати той вечір, коли зарінчани виганяли з його хати німецького офіцера Гартмана.

«Маю, — каже він, — лише не знаю добре, як з тим ходити...»

«Знаю я, треба спочатку покрутити, витягнути кільце й лічити до десяти», — але коли беру ту гранату в руки, то зараз починає мною щось трясти, немов у пропасниці. — Так, так до десяти, а потім кидаєш там, де найбільше риби», — але я чомусь боюся.

«Лиши мене, — видно не віщував нічого, бідний. — Коли вже я взявся, то...»

— Пішли ми до греблі. Небо до вечора захмарилось,

духота стояла нестерпна, хоч сонце сховалось поза хмару. Почав він щось там крутити, мені не видно було з-поза стрімкого берега, де я заховався. Нарешті чую: бум-м! і щось високо підкинуло груду землі. Чекаю, чекаю, коли він подасть знак. Нічого. Визираю з-поза брили – тихо. Що? – думаю собі. Коли наблизився, а то Ілік лежить горілиць, нутрощі геть вилазили. То його граната підкинула вгору, а не борозну, як я гадав. Так, вибухнула граната, та й всі кінці у воду...

– Боже, боже, що це все на нас гошить? Якісь знаки!

– Відай, уже прийшов кінець світа.

– Боронь боже, таке говорите! – христилась котрась бабуса в куточку. – Та це ж ті свічки, що їх забрав Ілік у Настки, коли еваковані були.

– Ну кажи ж ти! Як то дивно на цім світі діється, Видно, вона прокляла його, таки впали її сльози на нього.

– Атож, атож, – примруживши очі, пошепки підтакувало по закутках старе жіноцтво. Впавши в задуму, ніхто не рухався й, здавалось, навіть не дихав, бо свічки горіли тихо, блідо освічуючи покійникове обличчя.

2.

Така то була медитація в ліцеї. Замикались усі брами, по коридорах з часом ставало тихо, хоч мак сій, а в класах учні збирались в купки й розповідали уроки по літературі та по історії.

— Ну досить уже стільки про ту гегемонію, бо захлинешся, — присунувся до гурту найздібніший математик.

— Розкажи нам, Жоро, про злодіїв, — благав «шкільник». Його так прозвали класні колеги через те, що той прочитав трохи чи не всю шкільну бібліотеку.

— О-о-о! Цей уже знову теля стриже, — складав тонкі губи, немов сільські дівчата, коли ставали в місті перед фотоапаратом, чомусь не погоджуючись із Жорою, Іван Орленюк.

— Та вже замовкни раз! — гримав на нього хтось із гурту. — Або йди собі до дівчат, нехай тебе полоскочуть.

— Росли ми, як дикі, — починав розказувати Жора. — Звичайно, не в лісі, але й недалеко, таки під самим лісом. Ліс, корови, вовки, голуби, дикі зайці та робота коло господарства — оце й був наш довколишній світ. А батько наш, хоч і неписьменний, проте володів найбільш відомою педагогікою, яка завжди кінчалась відомим прийомом — «баталією». Цей прийом, як ми переконались, і тато теж здавна здав собі справу, був застарілий, не

давав уже бажаних результатів, але батько поки що не надумав новішого.

То сталося тоді, коли найстарший брат Василь уже служив у війську, а ті два ще не ходили на вечорниці.

Пішли якимось тато з мамою на весілля. А коли вони йшли від хати, для нас наставало справжнє царство, фрай. Робили, що тільки на думку спадало: їли меду, ставили грати грамофон, робили скалуші й стріляли з них, перевертали хату, шукаючи самі не знаючи чого.

Під вечір приходять до нас двоюрідний брат Тодерко, приносить слоїк повидла, видно, мати випросила у сестри для вареників. Коли довідався Тодерко, що тата й мами немає вдома, став мізкувати. «Що ж, – гадає він собі, – поки прийдуть тітка й вуйко, вони з'їдять повидло». А він був таки кмітливий собі хлопець, звичайно, не зріс, як ми, під лісом, а при «царській» дорозі, то не важко було йому обдурити нас. Завів бесіду про щепи та прищепи, про диких зайців, які обгризають їх, а згодом приступив до діла.

– Я приніс, – каже він, – такої мазі, щоб нею прищепи мазати від диких зайців. Майте гадку, бо отруйна.

«Ну, приніс, то й приніс, – думаємо ми, зрадивши. – Більше вони не будуть гризти прищепи, які ми так тяжко поливали, носячи воду аж із ставка».

– Тепер їм буде! – лютую я, хоч, правду говорячи, не

раз я виплакався біля недобитого зайця, якого приносив тато й лишав у колісній.

Погрались ми з двоюрідним братом, побавились, – тільки на вершечку хати ще не були, й нарешті він пішов додому. А в нас часу завгодно, щось треба було видумати. А слоїк із «трійлом» стоїть на столі, бо ми й гадки не маємо, що то повидло. Обступили ми його й дивимось, ставши колом. Михайло, нарешті, наважився зняти папір, яким був обвитий слоїк, й далі дивимось на те чудо, від якого зайці гинуть. Приглядаємось пильніше, дивимось, презираємось між собою і знову приглядаємось.

А старший брат таки наважився торкнутись тої чудодійної мазі. Бере він на палець трохи того дива, наближає палець до носа й нюхає довго, а Митро зі мною аж знемагаємо, що його зараз може не стати. На наше превелике диво воно не заподіяло йому ніякої шкоди. А він, мабуть, таки щось покмітив, клятий, бо побачив у мазі невеличку лишпину, наче б з грушки, але поки що не довіряв тому. Вже як сказано раз, що трійло, то трійло.

Не знаю, що йому шибнуло раптом до голови, мабуть, хотів спробувати ту мазь, бо раптом баць! Митрові по губах тим повидлом.

– Ой, йой, йой! Гвавт, рятуйте, умираю! – не своїм голосом заверещав Митро, качаючись на підлозі.

Побачив Михайло, що тут не до жарту, схопив рушник і швидко витер йому губи, аж затрохи не зранив їх.

А мені наче хтось непосильний тягар звалив із душі, бо таки пожалів Митра, який так побивався, качаючись на підлозі.

Оговтався трохи Митро, схопив рушник і почав ним шмагати Михайла, куди попало. А я що мав робити? Беру й допомагаю слабшому. Михайло схопив раптом трайсту, Митро рушник, а я з мотузкою, яка валялась на лаві. І вже в хаті рейвах, запекла бійка, наче дідько з бабою борюкаються.

Не довго потривало, й Михайло перемиг нас обидвох. І ми, посідавши посеред хати, скорчилися і плачемо. Митрові ще й губа тріснула, кров прослизилась. Коли тут, дивимося, вертаються тато з мамою з весілля.

— На, йде тато! — мовив старший, наче хотів нас налякати, але насправді благав, щоб ми перестали плакати, і взявся наводити в хаті порядок, видно, чув за собою провину.

А як переступили тато й мама поріг, то мали що бачити: перевернуті табуретки, кусні хліба на підлозі, розлите на підлогу відро води, рушник посеред хати і ще скільки всякого.

— Ви покутали товарета, мо?! — питає нас тато грізним голосом, і ми вже догадуємось, що він напідпитку. Зреш-

тою, воно не важко було догадатись, бо батько дуже рідко пив і то хіба з великої нагоди. А ми похололи зі страху, бо ще тата грізного п'яним не виділи й тепер не знали, чим воно може для нас закінчитись. Ми з Митром почали плакати.

— Ще не покутали, — відповідає Михайло.

Тато й мама знали, скільки вартував кожний із нас, та здебільшого карали Михайла.

— Тодерко приніс трійло для зайців, щоб прищепи мазати, — промовив я крізь вимушений плач, — а Михайло хотів отруїти Митра, — і хотів додати ще й мене.

— Знаю я, чого ти варт. Добра ти риба, — говорить тато до мене і похитує загрозливо головою, бо йому надійли наші скарги та плачі.

«Що ж, — думав, мабуть, собі тато, — виб'ю цих малих, старший задере ніс і тоді буде ще гірше». Гадає він, розмірковує, шукаючи виходу.

— Та це ж — повидло, — каже мати, і ми вже не знаємо, куди подітись із досади. Як могли прогавити таку нагоду?

— А чому мене так щипало за губу? — питає здивований Митро.

— Щипало, кажеш? — не так цікавиться, як погрожує тато. — Вже коли я тебе вщипну, то пам'ятатимеш до свого весілля, — і щось осінило його обличчя. «Якщо і це їм не допоможе, — намацав тато новий засіб педагогіки, —

то вже не знаю, що з ними робити». Схопив раптом старшого, скрутив руки за спину й зав'язав, а ми з Митром уже забули, що плакали, так нам полегшало. Плаче зараз Михайло.

Та почекайте, бо ще не кінець цій комедії. При тому батькове обличчя набрало грізного вигляду. Очі його побільшали, і він, нагнувшись за мотузкою, яка валялась у нього під ногами, крикнув підробленим голосом:

— Давай мотузку, най вішаю, коли не можете миритись!

— Ні, ні-і-і! — заверещали ми.

— Як ні? Доки ми будемо з ним панькатись?

— Ні, не треба.

— А то як, прощаєте йому?!

— Прощаємо.

— Тоді поцілуйте його!

— Братчику, голубчику дорогенький! — голубимо Михайла обидва. Цілуємо, гладимо й розв'язуємо йому руки.

А батько тоді настільки налякав нас, що іншим разом, хоч Михайло більше провинився, ми вже ніколи не скаржились. А батько скрито посміхався й затаював у собі радість, що нарешті знайшов нам лік.

Не знав тато, як витримати з нами і, порадившись із мамою, рішили побудувати для нас комірчину. Було то

зараз після війни, дерева було вдосталь, бо ліс близько, на саму хату падав. Попідростали мої брати й увихались за роботою коло тої комірчини, бо думали, що могли б частіше ходити на вечорниці, а тато тоді коротко вичитав їм:

— Ви вже великі, — каже старшим, треба робити коло господарства. Видите, що треба виплатити поле, яке купили в Абрамка, так що один звідси, другий звідти, бо нема куди крутити. Ви будете поле обробляти, мама їсти варитиме, а я буду працювати в колісній, і все піде, як по слизькому. А ти, — каже мені, — теж уже немалий, ось уже «пишки» на губі ростуть, невдовзі женитись захочеш, тому будеш у нас за пастуха. Нічого не хочу від тебе, лише щоб корови пас, а потому роби, що собі хочеш: рибу лови, гриби шукай, бався, як хочеш.

А з нас хлопці добрі й приязні були. Брати приходили з вечорниць на зорях, і тато вранці не міг їх добудити до роботи, хіба виливши на них горня холодної води. А я собі вставав, пив по два-три горнятка молока й гнав корови в ліс на пашу. Тато, бувало, не міг натішитися мною, що такий слухняний був, бо, взагалі, про мене він ніколи доброго слова не чув, хіба те, що в школі вчився непогано.

А дійшовши до лісу, мені на самоті ще було, як було, але в гурт... Завжди щось знайду собі з дітьми. А найчастіше займав дівчат, і від того в мене завжди клопіт був.

Ніколи не забуду грудасту Ілену, хоч мушу признати, що почувався я приємно, коли вона пасла зі мною в гурті. Тільки не знаю, наскільки їй, бідній, було приємно від того, бо, граючись із нею, на мене щось наче гошило: чи їй хустину розірву, чи слоїк зіб'ю, але щось мусило вже трапитись. Одного дня, хоч була старша за мене, йде скаржитись моїй матері.

— Вуйнічко, ваш Жора бив мене! — й тут же починає плакати.

— Ой, бідна моя голівонька, що я з цим шибеником робити маю? — бідкалась мати, бо вже не першинка була.

І. мабуть, щоб задобрити й заспокоїти, йшла мама в город і, нарвавши квіточок, кликала дівчину до хати, де вгощала її медом, готова Ілені, та хіба лише їй, частку своєї душі вділити.

— Накручу я тому шибеникові вуха! — чую, грозить мати й, напевне, підносить вгору руки. Мама надто співчувала дівчатам, а на нас завжди кричала: «Вовкуни! Вовкуни!» Правда, жаліла вона й мене, бо вгадувала, що мені подобається Ілена, а я не знаю, як з нею поводитись. Хотіла вона мені допомогти, порадити, як залагодити непорозуміння, щоб і коза ціла й вовк ситий.

Від того дня на мене посипалось справжнє нещастя, бо подібні відвідини до матері почастишали, і то не лише Ілена ходила, а почали скаржитись й інші, коли дізна-

лась, що мати вгощає медом. Я вже, бувало, став гадати й мізкувати, як би скараскатись їх. Ото й надумав. Налякаю їх, щоб боялись і глянути на наше подвір'я, а не весь час про мед думати. Одного дня наближається Ілена до хвіртки, а я пуц! щенюкові. Той довго не чекав, підбіг до Ілени, загарчав на неї і вкусив за литку, ще й спідничку трохи розірвав. Дівчина заверещала, аж мені жаль стало її. Тоді я побіг обороняти. Мусила, бідна, відійти, бо вдома нікого не було.

— Ти не міг до хати запросити й сам медком угостити?
— не стерпів Орленюк Жориної неспритності. — Дівчина до нього душею горнеться, а він до неї собакою.

— Дай мені, боже, той розум тоді, що в тебе тепер. Та знай, що не всі в цьому ділі мастаки, як ти. Вони тобі падуть, як риба у вершу.

Увечері прийшла мати з царини, а я прикидаюсь, ніби сплю. Нарешті чую, приходить Ілена скажитись.

— Чого тобі треба від неї? Не видиш, що сирота, — вже бурчить мама на мене. — Бездушнику! — чую своїми вухами, але рятуюсь, як можу, — вдаю, що сплю. Але мати не лишила спати, таки збудила.

— Вставай, парубче! Спати увалився?! Ходи, най чуприни встрижу.

Примовляла мама дівчині, підкурювала щенюковою шерстю й мою чуприною від переполоху, а я при цьому

скуштував з лесяток добрих різок, і то не березових, як у піснях співається, а таки порядних грабових держаків. Засоромила мене мати перед Іленою ввечері, а на ранок уже всі дівчата й хлопці знали, що зі мною сталось.

А через рік настала велика посуха. В ту пору в лісі й на царині вже не було що пасти, лиш де-не-де кущилась ще висохла трава. Дізнався тато, що десь далеко від села, аж поза нашою поляною, на якій ми завжди льон сіяли, на багнах, ще було паші, й каже мені ввечері.

— Як ти вже пастух, то будь пастухом. Жени корови туди, на багни, але досвіта, щоб худобу газді не кусали. Не видиш, що корови вдень не пасуть, а лиш від тих оводів обганяються. Сама кров на них. Пожени, прижени, а потому роби, що собі хочеш.

Думаю я собі про батькову пораду, розмірковую й зважую подумки вигоди. Але в серце закрадається страх, бо в селі говорилося, що злодії й далі крали худобу, як це сталось із дідом Катрулею. Знав про це й батько, але він мовчав, мабуть, щоб не настрашити мене.

— А туди можуть прийти злодії, — вгинаюсь, верчуся й не забуваю, що доведеться відлучитись від хлопців, бо хіба мене обходило, гадаєте, що корови голодні? Ні, мені аби побавитись.

— А ти бери той обріз, — говорить тато, — сховай під сорочкою, і все. Корови хай собі пасуться, а ти стій коло

них, але не так дуже близько, бо якби хтось прийшов, то він насамперед тебе споганив би. Тобі треба триматись подалік, щоб і корови були на очах весь час, і тебе щоб не видно в кущах. І якщо хтось би прийшов, ти стріляй, але цілись добре, прямо в нього. А дзвінки пов'яжи, і все.

На другий день рано-вдосвіта роблю, як тато казав. Пустив худобу, приглушив дзвінки й погнав аж на багни, а сам – збоку. Ще й щенюка взяв із собою, щоб не було так нудно. Тут рачки на череві повзу я – повзе й щенюк, наче змовились ми, а потім, засівши в кущах, чекаю насторожившись, а самого, мушу признатись, таки добряче страх обціпив. Боюся й дихнути, не те щоб слину лигнути. Навкруги тихо, не чути нікого в глухому лісі. Мені аж моторошно стало. Десь неподалік скрикнув птах, і я весь заціпенів. «Ну, – думаю, – вже йдуть!» Насторожений до краю, напружую жили й м'язи і вслухаюсь у лісову тишу. Мене ще більше сковує страх, і я весь – один слух. Придивляюсь, пильно прислахаюсь, а навкруги тихо, нема нікого, крім мого страху, та звідки мені знати, чи не з'являться раптом злодії?

Кру-у-у! Кру-у-у! Кру-у-у! – почулось наді мною туркотіння диких голубів. Гу-гу-гу! Гу-гу-гу! Гу-гу-гу! – відлунилось по лісу, нагадуючи вовче виття, бо в селі говорили, що то вовки, а не лиси, поїдали тельбухи порізаних

корів. Я віддыхаю полегшено, бо не так вовків боявся, як тих злодіїв.

Через якісь години корови уже води попивали із свіжих калабань, у яких купалися дикі кабани. «Ще трохи, – думаю собі, – і можна гнати додому». Раптом крізь дику самотність густого букового лісу долинають до мене, наче вві сні, пісні.

*Уже тому сім рік буде,
Як той жовнір лісом блуде.
Приблудив він до дубочка,
А там кує зозулочка.*

*«Ой, зозулько, мамко ж моя,
Виведи ня з лісу цього».
«Своїх діток згодувала,
Краю ліса не видала».*

Спів мене підбадьорює. Відчуваю, як припливає сила, родиться відвага. Випрямивши кості, піднімаюсь на ноги, а пісня лунає жалібно на весь ліс, наче стрясає ним, і я вже почуваюсь не таким самотнім. То Улянка десь на Замці співала-виспівувала свою долю, наче кликала свого нареченого, який поліг десь на фронті. Я завжди співчував їй, а тепер майже тужив із нею.

*Йде зозуля кукаючи,
Іде жовнір слухаючи.
Закувала на облозі,
Має жовнір три дорозі.*

*Однов їде та й заграє,
Другов їде – заспіває,
Третьов їде та й заплаче, –
Ніде правди не побаче.*

Задумався я, замислився над тією бувальщиною, обгорнув мене на хвильку сум. Забуваю на мить про худобу, про злодіїв і лечу думкою до Улянки. А худоба вже ситна, вже нудьгує. Я повертаю її назад і жену додому. Вже коли вибираюсь із того, так би мовити, небезнечного місця, розв'язую дзвінки і, відчувши легке й приємне розслаблення напружених нервів, починаю завзято стріляти з того обріза. Лунає по лісу стрілянина і, здається, не з обріза палю я, а з справжньої гармати, такий гук розноситься по лісу.

Але тут мене спіткало ціле нащастя. Приходить одного вечора до нас Іленина бабуса, яка після смерті своєї дочки викутала внучку, яка була старшенька за мене, й просить маму, щоб я взяв і її внучку з собою, ми

ж бо живемо недалеко від них, значить, в сусідстві. Мати не могли відмовити старій і каже мені, що і як. Слухаю я й відчуваю, як ростуть у мене від гордості груди, а десь в куточку пам'яті пригадалися мамині жердини. «Тепер я їй покажу!» – думаю скрито, хоч, мушу признатись, що дівчина мені подобалась, тільки замість того, щоб поводитись із нею делікатно, в мене завжди чомусь виходило навиворіт. Та треба було почекати ще цілий рік, щоб виявилась нагода відомститись Ілені за ті грабові жердини.

Рано-раненько йдемо вже обоє на пашу. Входячи в ліс, я зробив їй, так би мовити, своєрідний інструктаж, тобто як вона повинна поводитись у лісі. Ілена мало не пирснула з сміху, почувши, що я говорю, але коли побачила, що я приглушив і її дзвінки, здала собі справу, що тут не до жартів, бо в лісі таки небезпечно. Та їй, здається, не було страшно зі мною, бо я видавав із себе перед нею рішучого й відважного, а це подобалось дівчині. Я справді почувався тепер якось незалежно й певніше, а в душі скривав намір датися Ілені взнаки.

Нарешті дійшли ми. Навкруги пахло свіжою вологістю, наче після дощу, пашило сирою дикою материнкою. Я наладував про всяк випадок обріз і ховаюсь у кущах, а Ілені наказую ховатись, де найбільше терня. Вона вбрана тоненько, бо духота, та не було куди бідній, му-

сита підчинятись моїм вимогам. Отак минув день-два, і мені вже жаль стало дівчини. Вона нарешті догадалась, що я навмисне посилаю її в терня, бо, мабуть, прочитала в моїх синіх очах той жаль. Від нього пішло моє нещастя на все життя. Ілена стала благодіти мене, щоб поступився, але я не допускав ніяких відхилень ані собі, ані їй.

— Не їжте багато, мо, бо потому не зможете спокійно спати, — говорить тато при вечері моїм братам.

«Ото сказав! — подумав Митро. — А я й не хочу спати...»

— О-о! — перебив батька Михайло. — Не їжте, бо не зможете спокійно спати, не їжте, бо потому тяжко схилитись, не їжте, бо... Не їжте зовсім, як той осел на поляні...

— Йди й попаси коні на тій не висушеній ще люцерні, — рятувався тато вимушеним сміхом, бо на цей раз йому не повезло. Тому, щоб уникнути прикrostі моменту, він швидко повернув бесіду на інше. — Хоч би попасти кілька разів, то все добре буде, бо вигорить уся. А там, може, дасть бог дощу й тоді вже будемо годувати їх, а тепер...

Митро почухався вище ліктя, вдаючи невдоволеного, але швидко вийшов із хати, наче боявся, щоб тато не передумав, а в думці вже й блиснули вечорниці. «Ще ж,

стриножу коней, а сам...» Зібрав мотузки, сів на одного й поскакав на пашу.

Тихо. Лиш де-не-де дає про себе знати цвіркун. Митро простягнувся на голім горбочку. Сильний запах гіркого полину вдарив у ніздрі, й Митро відчув у роті гіркий присмак, який відганяв позіхання й сплячку. Спутані коні взялись спрагло до паші. Зів'ялі стеблини люцерни хрумтіли в їх зубах і за кіньми швидко лишилась стежка випасеної люцерни.

Світало. Озирнувшись навкруг себе, Митро зрозумів, що дійшов на огір. «На! Що тепер буде?» – страх пробіг по його спині, а в голові закружеляли всякі спогади, виносячи на поверхню пригоду діда Катрулі. Збентежений, Митро збігав усю царину вздовж і впоперек, а коней не було ніде. Зняв капелюх став отак, немов серед води. По чолі й обличчі лився піт. «Якщо і вдома не будуть, то...» – і не знав, як закінчити власну думку.

Прибігає нарешті додому, зиркнув у конюшню і з радості мало не скрикнув. «Якби тепер ще поспати трохи», – думав він, всуваючись мовчки в хатчину, але запримітив тата, який прийшов уже будити Михайла до роботи, а мене корови пасти.

– Ти що, вже напас? – питає батько спокійним голо-
сом Митра, буцімто нічого не знає.

Митро похолов од несподіванки.

— Чому не говориш, мов німаку?!

— Я заснув, а... — збрехав невдало він.

— Заснув?! Де коні, мо? Я тебе спати послав туди? — почувся ляскіт і короткий гуркіт. — Марш з-під худоби чистити!

Я розплющив очі й витріщив їх на Митра, який витягав зараз із цеберки з молоком капелюха, що впав туди від батькового поличника. Не мовивши ні слова, він довго не дочікував, а, стріпнувши ним, насунув його на голову й пішов до стайні, а я схопився з лежанки, скропив холодною водою обличчя і, натягнувши на себе штаненята, вже був готовий гнати худобу на пашу.

Тато з братами і ще з трьома робітниками сапали картоплю, яка зійшла цього року лиш де-не-де. Розмова так рано чомусь не в'язалась. Кожний думав про своє, взявшись за сапу, й незадовго від зрушеного сухого ґрунту аж курява піднялась на полі.

— Поволі, поволі, люди добрі, щоб, часом, не збудити мого робітника та ще й пастуха, — мовив глузуючи тато, щоб порушити мовчанку, натякаючи на Митра, в якого злипалися вічки, коли спирався на сапу. — Що ж я робитиму з тими вечорницями? Ніби там меду дають. Лишень сонце зайде за Зруби, а вони гальоп! біжать на вечорниці.

Але робітники не встигли сказати йому й словечка, бо щось раптом засвистіло понад їхніми головами і, цьвох-каючи, забилося недалеко від них у тверду землю, піднімаючи жмуток куряви. Тато швидко догадався, про що йдеться, бо знав, що, виходячи уже з небезпечної зони й відчуваючи недалеку волю та впевненість, я мусив вистрілити хоч би дві обойми патронів з того обріза для розслаблення напружених нервів. Хоч я стріляв у повітря, але у вирі тієї забави кулі перелітали через вузьку смугу лісу, який тулився до нашої ниви, де зараз сапав тато з робітниками, й бриніли та свистіли їм біля вух, наганяючи на всіх страх.

— Біжи, мов, швидко, бо його шляк трафить! — кинув тато середульшому. — Не чуєш, що він там виробляє? Наче маневри завів.

Вже ми збирались худобу додому гнати. Зиркнув я на Ілену, а вона, випнувши груденята, сміється якось визивно до мене. Що ж ви собі думаєте? Вже встигла обрости пір'ям Іленка, вже чимось пахло їй, а я й гадки про те не мав. Мене раптом схопила невідома ще дрож і, якби треба слово вимовити, то не зумів би. Тільки й мого щастя, що ми досі не розмовляли, бо мені й дух сперло. «Де ж моя відвага, що там, у гурті, так вирувала?» — мучила мене думка. А Ілена вже зрозуміла, що підкорила мене, та я ніби не здаюся, мовчу і все чомусь

бокою, тримаюсь осторонь від неї, начеб вона кусалась чи що. І щоб врятуватись, шукаю собі роботи. Тоді витягаю той обріз і починаю стріляти на всі боки.

Ситна худоба ступала повільною ходою уже в тій частині лісу, де кінчалася для мене всяка небезпека. Ще трохи, і ми мали вийти з лісу. Дивлюся я, що робить Ілена, і – одне – не розумію, а – друге – очам своїм не вірю. Підбігла вона до корів і завертає їх назад на пашу. Я зовсім зняковів, лупаю очима, мовчу. А Ілена підходить до мене й починає чомусь сміятися голосно. Сміх упав на мою голову, приголомшив, я не можу й кроку ступити, не те щоб слова путнього сказати.

– Ади, він до ліцею ходить, – каже вона й регоче мені прямо у вічі, – а такий перепудько. Не краще в лісі корови пасти та «бочечки» гратись? – і, схопивши мене, стала лоскотати, а тоді гратись «бочечки».

На тому застав нас Митро. Закінчив я одну забаву, оту стрілянину, а розпочав іншу – в «бочечку». Спіймавши нас на гарячому, мені тільки цього не вистачало, бо відтоді Митро весь час підсмішкувався перед всіма, коли я появлявся, а перед татом почав навіть глузувати з мене, головню тоді, коли я відтягався від роботи.

– А «бочечки» з Іленою можеш? – зараз починав він, допікаючи мені, а сам радів. – А що? Може, вже не будеш двері замикати на засув.

Уже став і я виходити вечорами з дому, а він до мене:

— Колись присягав, на чім світ стоїть, що ніколи не ходитимеш на вечорниці, а тепер? Ото варта, щоб я тобі нагадав трохи ту науку.

Справді, я не міг нічого вдіяти, бо як став по ночах ходити, то вже й спати не лягав, отакий, невиспаний, зносив покірно ту змішану з насолодою муку. Хоч не був відпочилий, вставати я вставав на час, щоб не заводити сварки та галасу. А заснути в лісі, пасучи корови, не міг, бо страх відганяв сон.

Уже коли тато догадався, мабуть, чому я так раненько встаю, то каже якось мені.

— Слухай, синку, я знаю, що мед солодкий, але його не жеруть черпаком, а їдять потрохи, ложечкою, — й помахав головою ніби докірливо, ніби схвально. Мабуть, добре знав, чого він сам варт, бо синок таки в нього вдався, а не в сусідів. І не тільки тим, що мав таки, як у тата, великий та грубий, наче косарська мантачка, ніс, а був завзятим та запопадливим, як він. Якось давніше тітка мені сказала прилюдно:

— Та ти ж — чистісінький старий Костик. Губатий, носатий та ще й занористий, як він. Видко, завзятий вийдеш, а робітник з тебе буде, як із тата.

Як дізнались інші, що на багнах ще є паші, то всі погнали туди худобу. Отак для мене закінчились страх і за-

бава з Іленою в «бочечку». І не лише мені, але й дівчині наче щось бракувало, бо, відлучившись навмисне від гурту дівчат, вона одного разу шепнула мені: «А я вдома маю деркача», – наче кликала мене.

А в полудень знайшов я собі дорогу до Ілени – деркача купувати. Хотів вивідати обстановку, щоб іншим разом певний був. Ілена показала мені деркача, а потім повела в stodолу й показала кролі, які ландали повсюди. На сирій долівці було підстелене сіно й підстилка, й дівчина присіла спокійно, мов на ковдру, усміхаючись до мене як завжди, наче підказувала мені: «Ади, де вона стежка до рау!»

Того вечора послав мене тато відігнати коня старшому братові, а мені одне й те ж не сходить із думки: як би забігти до Ілени? Знаєте, чув я дещо від парубків, які нібито ходили ввечері до дівчат, але досвіду в тому ділі не мав, бо не сільський я парубок, а ліцеїст. Вертаючись додому, коли вже всі полягали, всю дорогу щось мені підказувало й наче під'юджувало повернути до Ілени. «Я тут, ходи, ходи не бійся. О-о-о, який перепудько!» – причувався наче її шепіт. Не стямившись, я перебіг через просторе подвір'я, ще крок – і вже я в stodолі. Навіть хвіртка не була зачинена, наче Ілена дожидала мене й навмисне не причинила. Коли ввійшов у stodолу, того голосу, який кликав мене сюди, вже не було чути.

Оговтавшись, стараюсь заспокоїтись, взяти себе в руки. «Бідна Іленка, – думаю собі, і вже бачу її перед собою усміхнену й ніжну, – заснула чекаючи мене, або, може, подумала, що не прийду. Але як вона могла таке подумати про мене? Коли ж казав, що прийду, то вже, напевне, прийду, хоч би горіло. Я не з тих...»

Підійшов на пальцях до того місця, де повинна була спати Іленка – щастя моє. «Ще тільки крок до щастя», – думаю й не довіряю собі – Чи це сон, а чи справжня дійсність. Ще крок, і я вперше в житті відчую, яке воно щастя». Відчуваю під босими ногами її скинуте намисто, поволі нагинаюсь й піднімаю його. Приклякаю на коліна й складаю руки наче до молитви, стискаючи намисто. Тільки б не сполохати моє щастя. «Але ж воно вже не може випурхнути мені з рук», – думаю і вже не кваплюся, бо знаю, що моє щастя близько, і я навмисне хочу продовжити химерну насолоду, яка відбирає мені глузд. І мені вже не потрібно нічого на світі. «Як легко воно мені вдалося...» – і починаю обережно мацати, щоб не розбудити її двоюрідну сестричку. Лап-лап... і раптом похолов, заціпенів від ніг до голови. Замість ніжного дитячого личка, моя рука наткнулась на шорстку бороду, і тут же хтось промовив у сні «Тпрусь!» – намагаючись прогнати кроля, але схопив мене за згрібний рукав.

— Це котрий? — запитав чоловічий голос, і я впізнав, що він належить Ілениному батькові, який, мабуть, покітив дещо, чи, може, випадково ліг на Іленине місце. Раптом щезло моє щастя, й мені чомусь пригадався Митро — брат мій. І якби я знав, що цим можна врятуватись, я знову присягнув би, на чім світ стоїть, що ні на вечорниці, ані до дівчат більше не ходитиму ніколи. Але обстановка вимагала негайної відповіді й не дозволяла ніяких зволікань.

— То я, бадіко, прийшов кролі красти, — випалив я згара, подумавши, що в такий спосіб, може, полегшу собі становище, не зрозумівши, що цим всадився ще гірше в халепу.

— Котрий це «я» прийшов кролі красти? Ти чий, гицелю?! — запитав у темряві Іленин батько.

Боже, як сіпнувся я з його рук, як кинувся в щілину, яка виднілась між старими трухлявими дошками, — ці лопнули, мов капшук, і воно було моїм щастям. Незабаром я опинився поза стодолею, тільки суха кукурудза зашолопотіла за мною, пробуджуючи сусідських собак.

Вістка, що хтось до Мілика ходив кролі красти, швидко рознеслась у селі, але хто б то міг бути, ніхто не міг сказати. Лише Митро, напевне, догадувався про все, бо одного разу взявся випитувати мене.

— Хтось, — каже мені, — ходив кролі красти в Мілика. Ти не знаєш нічого?

«Ага, ти пробуєш в кума розуму», — подумав я, але не сказав ні словечка. Та брат не відступав, він догадався про все і мав тепер мене в своїх руках.

— А що? Казав, що на вечорниці не ходитимеш ніколи, а кролі красти захотілось?

А я нічого йому. Мовчу.

Ілена, мабуть, теж про щось догадувалась, бо незадовго після тієї пригоди якось шепнула мені, всміхаючись кінчиком вуст.

— Які чомусь ми дурні, — наче знову наводила на гріх, та мені з гадки не спадало, що вона, мабуть, відплатила мені за все, та й годі.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1.

Кліц-клац! Кліц-клац! — різко відлунювали у Костикових вухах тверді кроки кованих чобіт конвоїра, який ступав у нього за спиною. Григорієві хотілось чомусь пройти спокійно й непомітно, як тінь, а тут важкий тупіт наче стрясав усією тюрмою й дратував його змучені нерви.

Кліц-клац! Кліц-клац! — піднялись нарешті по сточених кам'яних сходах і пішли довгим темнуватим коридором.

Невдовзі забряжчали ключі й грюкнули, відчиняючись, залізні двері. Григорія наче хтось пальцями за шию стискав, і він відчув на зашкарублій від роботи шкірі бридкий гадючий холод. Невдовзі двері було зачинено й знову почувся брязкіт ключів і скрегіт замка.

Вдарило важким повітрям від цебра, який стояв у кутку під стіною. Крізь густий туман тютюнового диму скупувато пробивались у камеру через маленьке загра-

товане вікно, яке біліло десь аж під стелею, кволі пасма світла. Григорієві раптом сипнуло дрібними мурашками по спині й пересохло в горлі.

Григорій нарешті розрізнив залізні ліжка, на яких лежали в сірих смугастих формах в'язні. Щуплявий в'язень з широкою мармизою хижо примружився на новоприбулого, змірюючи його пильно від ніг до голови. Григорій застовбичив біля дверей, наче серед води. Лупаючи на нього злими поглядами, в'язні догадались, що він новачок.

— Гей ти, чому став? Шуруй коло церба! — бовкнув хтось в'язень, вказавши Григорієві на одинокі вільні ліжка, і він зрозумів, що цей тут за старшого. Йому здавалось, що хтось увалив його посеред плечей сокирою, бо той, що крикнув на нього, виявився односельчанином — Горій Барос, уже здавна засуджений. «Ага, тому він тут за наставника, — догадався Костик, — бо такі високі чини тут наділяють тим, хто засуджений на довший час».

— А то як, що ви сюди, баді Григорій? — присунувся до Костика, цікавлячись приятним голосом, Горій Барос.

В'язні підозріло лупали на новоприбулого. В подібних випадках вони стримано й обережно підходили, щоб дізнатись, за які причини прибув сюди новачок, і лише потім або починали збиткуватись над ним, або раділи

його довгому засудженню. І лише потім починали поважати засудженого.

– Напасть, не хотів у колгосп записатись, а вони прийшли шукати коло хати гверів. Не знайшли нічого, але хтось підкинув револьвер у шапу.

– Фу-у-уй! – не стримав Барос свого подиву, а водночас і прихованого задоволення, бо ж знаючи, що в Костика було тих гверів чимало, не міг собі уявити й пояснити, як ті не знайшли в нього нічого. – За таке обвинувачення... Що ви не кажете?! Та же це страшне обвинувачення. Це значить, що навіки тут будете гнити.

Як можна було легко запримітити, ув'язнені зустріли Костика, як будь котрого з злодіїв, але Барос швидко розповсюдив між ними вістку, що Костик серйозний господар і попався до криміналу за переховування зброї. Почувши це, вони стали перемовлятись стиха між собою і, показуючи щось лише їм зрозумілими жестами, крадькома сперечались над чимось, і Григорій зрозумів й ще раз переконався, що злодії раділи вістці, і ця радість у них від того, що йому, мабуть, не швидко доведеться покинути їх. Вони вже не скривались, навіть навмисне говорили про це Костикові, доводячи, що причина його ув'язнення занадто тяжка, і вже дивились на нього співчутливо і не без абиякої поваги, бо тут привчи-

лись вони поважати тих, кого засуджено на довгий строк, і він сидітиме разом з ними у цих мурах, годуватимуть разом вошей і ділитимуть надвоє останню цигарку. Тому вони постарались зробити насамперед Григорієві інструктаж, таке собі посвячення в тюремні таємниці. Навчали, як треба поводитись із тюремною адміністрацією, як звертатись до вартових, до слідчих та судді, як поводитись на допиті.

— Тут треба вміти поводитись, бадіко. І щоб ви не казали їм «товариші», бо це лостить їм, і вони зараз же питають тебе: «А що, я ходив з тобою разом красти, рабувати чи вбивати, щоб ми товаришами були?» Тут треба говорити до них «пане», хоч всі говорять, що пани тепер в криміналі.

Між часом Григорій дізнався за що посаджені його однокamerники. Один убив цигана, інший зіпсував молотарку, як це не раз показували на сцені в тогочасних п'єсах, а ще інший перестрілювався з міліціонерами, а Барос був обвинувачений у грабунку та в причетності до вбивства свого вуйка Галунки. Лише братів Громеїв не було тут.

Дізнавшись дещо про них, Григорієві вже не було так страшно, проте він запримітив, як з кожним днем наростає в ньому злоба на самого себе й інших і мучать до плачу ганьба та докори.

Щоб якось прогаяти час, злодії й саботажники чи не вдесьте розпитували його, як то сталося, цікавились про найменші дрібниці обшуку, а потім довго розмірковували й судили, сперечаючись, бо вони вже встигли набратись розуму. Тепер знали про Григорія майже усе й багато дещо передбачали. Після тривалого навчання вони все ще зважували Григорієву ситуацію й радили йому, як найкраще поводитись на допиті, що говорити на суді, а що ні. А потім курили, грали в карти, бавились у «воскресіння Лазаря» і знову, не знати вкотре, переказували різні анекдоти та пережиті пригоди.

Довідавшись усе про нього й зваживши аргументи та звинувачення, в'язні влаштували над Костиковою справою суд. Так, це був повний суд, із суддями, прокурорами, адвокатами й свідками, який мав завдання підготувати «новобранця» до майбутніх випробовувань, щоб, коли він з'явиться перед справжнім судом, не був затурканий і заляканий, а поведився зовсім вільно й гідно і так же, належно, оборонявся. Вони щоденно повторювали цю комедію, як назвав усе те подумки Григорій, знову судили засуджених уже в'язнів, знаходячи нових свідків, які доказували неспростованими аргументами їхню невинність, а прокурори й собі закидали їх всякими звинуваченнями та статтями з кримінального кодексу, і нарешті виголошувався вирок: «Громадянин такий а

такий... засуджений народним судом згідно з такою й такою статтю двадцятилітнім позбавленням волі. Вирок оскарженню не підлягає!»

Костик дивився й сприймав усі ті суди, як справжню гру, «комедію», як він подумки назвав те, і ніколи не забував про свою справу. Найбільшою дивницею здалось йому те, що чи не всі в'язні весь день торочили нісенітниці, співали, танцювали, жартували й сміялись, наче не були ніколи засуджені й позбавлені волі та денного світла. «Ось, які вони, справжні розбійники, – думав, дивлячись на них Григорій. – Ось Барос, ось інші. Ще недавно грабували, вбивали свого рідного вуйка, а тепер, бачу, ніщо не гризе їхню душу, не мучить, вони знають, що мусять відсидіти й спокутувати свою провину й зовсім не сумують, а цілий день регочуть, плетуть небилиці. А я? – питав він себе, і жаль та досада стискали горло. – В чому я подібний до них? Хіба я ходив рабувати, вбивав людей, що з ними довелось мені сидіти й хліб ділити? І що мені з того, що скажуть «пани» на суді, коли я насправді став товаришем із цими? Оті Громееві мене добре знали, цей Баросів син теж знав... Правда, стояв я їм впоперек дороги, але вони не наважувались прийти до мене, бо знали, що був я добрим мисливцем і мав зброю. То чому ж він мене тепер поважає? Хіба лише за те! А, може, вони зрозуміли, що я не винуватий? А чи,

може, сміються крадькома з мене й радіють, що я з ними товариш? Отак, чи винуватий ти, чи не винуватий, всі однаковими стали, всіх до одної ями...»

Від подібних думок до Григорія припливала страшна образа, яка, наче заразливий біль чи хвороба, розпливалася по цілому тілу, а в горлі його починав уже душити плач...

2.

В смердючій камері стало душно. В'язні сиділи на ліжках й далі переповідали старі анекдоти.

— Ану вилізть і подивися, що діється на світі божому, — сказав старший у камері — Горій Барос.

Злочинці підняли саботажника до загратованого вікна і, коли той уже стояв надійно на плечі одного з них, лице його освітілось надвірною ясністю.

— Четвер. Четвер, бо повно на торговиці людей. Всюди фіри, коні. Може, й наші десь неподалік валандають і дивляться на ці прокляті мури, стараючись вгадати, поза котрим вікном нидіють свої. Але хто те може знати, бо в цьому натовпі нічого не розбереш. Чистий тобі мурашник.

І Григорію знову пригадався дядько, який продав недавно на торговиці своє майно, й думка попленталась п'яно в відбулу минулість.

Комісія розподілила між зарінчанами панське поле в Норах і в Лузі. Правда, воно далекувато від села, проте ґрунт був добрий, придатний для хліборобства, – чорнозем. Селяни ревно зберігали вручені комісією папери, бо нарешті сповнилось їхнє довголітнє бажання. І вони радісно взялись обробляти довгождану землю.

«Задурно я йшов із «тріумфальним батальйоном», бо ані на фронт не взяли, ані поля тепер не дають, – лютував Григорій. – А тепер лишився ні в сих, ні в тих, та ще й обдурений. Ще чого доброго докоряти стануть, що пішов з комуністами воювати. На, маєш тепер, дурна голову, коли не міг дома сидіти...»

– Абрамку, продавай поле! – радили в ті дні євреї. – Пам'ятай, що я тобі говорю. Продавай поле, бо якщо не сьогодні, то завтра, а як не завтра, то все колись до того дійде. Поле стане спільним.

– Хто тепер має силу купувати те поле? У кого гроші завалились? – питав радників Абрамко, бо селяни й справді були немаючі.

– А, може б, ти подумав про Костика? Цей захоче відрізнитись чимось від інших, які дотепер були малоземельні, а нині стали чи не рівні з ним. Хоч не має грошей, але він пішов би на те, а потім уже якось здобуде їх. Дай за скільки зможеш і не вимагай усі гроші відразу. Вже краще мало, як нічого.

— Ну як, Григорію, не дали поля? — підсмішуючись, колов Абрамко у саме серце господаря. — А як твої кості мали лишитись десь у Трансільванії, хто твоїх дітей пообвінувати мав? — бив безжалісно по болючому Костика, сподіваючись, що той довго не витримає.

— Кажали, що для фронту їм досить молодих, а нас, стариганів, реформували й назад. Нічого... — махнув Григорій рукою. — Хіба не навоювався я досить і так задурно? Не баную. Може, й те стане колись у пригоді.

— Забувається, Григорію, те «в пригоді». Тепер ти став рівний з голодранцями. А я це давно казав тобі: купи поле, — говорив Абрамко те, що ніколи навіть на думку не спадало йому, докоряючи тепер господареві, ніби той не послухався його. — Краще пізніше, чим ніколи, — вдавав начебто зрадив себе єврей.

— А чому хочете за пражину? — вдавав Григорій байдужого, але єврєві не важко було догадатись, що в нім уже щось зрушилось, закілчилось і проросло, як трава навесні, нове бажання. Григоріїв великий і товстий, наче косарська мантачка, ніс закрасився, як буряк.

— По дванадцять тисяч.

— Багато, пане Абрамку. Хто тепер гроші має? Часи ж тяжкі.

— Ти будеш мати, не хто інший, — не відступав єврей.

— Дайте по п'ять, — думав обдурити того Григорій.

– Де ти таке чув? Таж то поле добре, ще й близько. Се тобі не на Браженівці, ані в Норах, та й ні в Лузі. Туди, поки зайдеш, – вже й полудне, ха-ха-ха! – хитро засміявся Абрамко, вгадуючи, що вже підклав Григорієві під серце жевріючий вуглик.

– Ну, то дайте за шість.

– Що нині значить тисяча, пане Костику? Чисте ніщо. Бери за вісім, ну, хай буде за сім... – подумав Абрамко надати Григорієві якусь вигоду, поки той зноровиться.

– Звідки, пане, стільки грошей?

– Дай тепер сорок тисяч, а з рештою ще почекаю, на мене град не паде. А за кілька років виплатиш, і сам витягнеш собі всі витрати. Поле в мене добре, того тобі не треба казати.

– Купім, – радився Григорій із Христиною. – Поле жид дає майже задурно, за безцінь.

– Не бійся, не дає він задурно. Щось він та знає.

– Будь-що-будь. Поле добре, відпочиле, родюче – за кілька років виплатимо його, а в той же час воно принесе нам прибутки, відіб'ємо якусь частку витрат. Засіємо його конюшиною – буде сіно, зможемо тримати більше корів, буде сирець і масло, а звідси й гроші потечуть. Не забувай також про гній, бо поле без гною лишається пустим.

Довго радились вони й нарешті вирішили купити. Хто сподівався, що наступне літо буде посушливим?

Разом із синами й найманими робітниками Костик садив картоплю на купленому полі. Припізнились вони, бо все сподівались дощу, щоб у вогку землю закласти, та нарешті взялись і так, бо не було що робити, час минав, а дощу – ні крапельини.

– Ану ж, щоб мені нині тут рух був! Потиснім, – захоплював Костик хлопців, які позіхали невиспані, бо тільки під ранок з вечорниць вернулись.

Неохоче брались хлопці за роботу, але рано-вдосвіта поле було зоране, а коли прийшли робітники, вже й заскороджене.

– Ади, рух та рух, – перекиривляли хлопці тата й, перезираючись між собою, підсмішкувались, думаючи весь час про сон.

Картопля вже була посаджена в гнізда, залишилось тільки загортати. Коли робітники сіли снідати, на леваду вийшов Хацьо.

– Боже помагай!

було що робити, час

– ...вать!

– Час?

– Просим! – згорда відповів господар.

– З паном богом! Що робите, вуйку? – запитав Хацьо лише так, аби бути в справі.

– А, щось таке, аби дурні дивувались, – похвалив

себе подумки Григорій, радіючи, що йому вдалось впекти Хаця, якого не міг терпіти через лінькуватість та зависливу вдачу.

— А це ви коли зорали огір, що я й не запримітив? Видно, ще з ночі почали.

— А ти як собі думав? Коло господарства треба гузичити, бо лиш так багатіє чоловік. Треба гузичити, аж очі вилазять тобі, — докірливо відповів Григорій. В його словах відчувалась спрямована проти зависливих і лінивих, але ненажерливих, іронія, бо він завжди любив щось таке втнути, чого б інші не змогли, а лише дивувались. Це йому часом удавалось, за що одні Григорія поважали, а інші — ненавиділи.

— Іду й я орати на Браженівку, — обізвався через деякий час Хацьо, — та чомусь не приходить мій симбрет. Ади, ади, якраз прийшов. Тривайте!

Робітники снідали мовчки. Час від часу було чути дзенькіт ложок, які сягали до великої глиняної, ще довоєнної, миски за кислим молоком. Картопля в сметані смакувала всім. Трохи збоку, окремо, з такої ж миски снідав сам господар. Та він навіть їсти по-людському не мав часу. Не жуючи довго їжу, він лише калічив її, ловив на лету картоплю і, повернувши нею раз-двічі в роті, глотав її поспішливо, наче на нього град падав. Закінчивши картоплю, Григорій схопив миску, здув її вгору й вицідив

смачно рештки кисляку, аж по бороді потекло. Швидко звівся на ноги і погукав на хлопців:

– Ховтур, швидше! – А потім звернувся до Митра, який ледве повертав кулешу в роті. – Піду я некликаний на той бал і приведу тебе з тих вечорниць.

Хлопці усміхнулись, презирнувшись між собою, і далі мовчки снідали неквапом.

– Гай-гай, кивай вже раз тим ротом, бо нема коли забавляться, бо, ади, сонце пригріває й земля засохне, а незабаром ще й душно стане.

У Григорія виробилась з часом ота селянська звичка, згідно з якою, щоб не казати чужим робітникам, він докучав своїм, тобто так – навдогад буряків. Пішов сам і довго порався коло воза, аж поки й хлопці, знявшись не-радо й собі, пішли братись за сапу. Кінчали снідати лише робітники.

– Їж, Марку, нелуплену бараболю, не жалій багача, – прошептала, сміючись, Настка.

– Їж, козо, лозу, коли сіна нема, – додав Мазур.

– Я гадав, що нині здохне яка курка в нашого господаря, але, видно, ошукався, – замітив Марко.

– Тепер дуже здалося б трохи простягнутись отам, у борозні, щоб, як кажуть його хлопці, сало зав'язалось, – нагадав, устаючи лінкувати, Іван Мазур.

Робітники й собі вхопились за сапу, бо господар уже

почав загортати посажену в гнізда картоплю. Костикові ніколи не вистачало часу, а головню, коли в нього були наймані робітники. Він, якби міг, зупинив би сонце на небі, щоб довше світило. Тепер поспішно тягнув глину на картоплю, аж сорочка вилізла з штанів, а по бороді текли струмочки солоного поту.

Сонце стало припикати немилосердно і над рілею тремтіло повітря. На ділянці аж курилось від завзятої праці. Вже робітники загорнули півділянки, аж зирк, а Хацьо вертає додому.

– Вже так борзо, Хацьо? – питає Марко.

– Мов, чоловічку добрий, забув узяти колісницю, най то шляк трафить!

Костик всміхнувся стримано, а коли той віддалився, сказав стиха до робітників:

– Його й полудень захопить вдома. Недаром сказано, що каліками не родяться, каліками робляться. Це майже так, як у того з козою. Каже, жили собі два брати, один багатий, а другий – бідний. Не знати, як то сталося, а багатий пішов одного разу до бога й святий подарував йому козу. Розбагатів він ще більше, аж шкіра на ньому тріскала. Видить бідний, що багатому добре ведеться і щось не до вподоби йому, щось весь день гризе його. Нарешті йде й сам до бога й починає торочити, ніби його заможний брат тому розбагатів отак, бо йому святий козу дав. Видить усе

це бог і думає: «Що ж, чоловік до господарства тягнеться, треба ж йому якось допомогти». «Хочеш і ти козу?» – питає він бідного. Той спустив губи, перемнувся з ноги на ногу й каже: «Ні, не хочу, але візьміть і в нього назад». «А то чому не хочеш?» – питає бог. «Не хочу, бо коло неї треба робити, треба рано вставати, обходити її, дбати про корм...» «А ти як собі думав, – розгнівався бог, – отак злегка розбагатіти?! Так нема ж нічого».

– Так, так, коло господарства треба гузичити, коли хоче щось мати, – кадилив уже по-своєму Григорій, – не до полудня спати чи в корчмі сидіти й людям у рот зазирати, а потім ще й судити кожного, за що він п'є порцію горілки, або думати там про те, як би чуже поле ділити. Діли своє! Бо то, видите, ця партія дала бідним поле, але щоб стати багатцем, то тут треба раненько вставати, треба собі голову сушити на полі, а не в корчмі... А ви як собі думали?

Хацьо, прив'язавши колісницю до воловоду, вийшов на дорогу й став тягнути її за собою. Вдаряючись об каміння, вона неслухняно погойдувалась то в один то в другий бік, то вгору то в долину, а на схилах підбігала й вдяряла Хаця по ногах.

– Мов, – не стерпів Марко, заливаючись рясним сміхом, – ти не міг прив'язати колісницю до якоїсь тички чи жердки? Не видиш, як тебе по п'ятах б'є?

— Акурат, я забув. А то ти добре радиш. Зараз я десь вирубаю тичку, а потім якось прив'яжу.

Робітники засміялись, зиркаючи один на одного, а Костик не пропустив нагоди вилити свою лють на Хаця.

— Чому бідний? Бо дурний... Так, так, Марку. Видиш, — натякнув на Хаця, — треба мати й голову, коли задумав багатіти, а в нього голова лише на те, як би відміряти від другого пражину поля. І він хоче бути з тобою рівня... Я не маю часу вгору подивитись або зачесатись. Так, так, коло господарства треба пізно лягати й рано вставати. О-го-го, скільки я натерпівся від мого вуйка Івана, поки переписав на мене майно. Доти хіба лише дрова не рубав на мені. Пам'ятаю, якось вибирали двірника в селі. І хто ви думаєте хотів ним стати? Брат мій і вуйко Іван. Зібралось село, голосують. Усі за братом, а за вуйком лишень я. Ну й сміховище було! Сміялися з мене люди, але що я мав робити? Мусив бути вуйкові до вподоби. Через те двірництво й віддав вуйко богові душу, а до Івана й словом не прохопився.

— М'яко, м'яко! — гукає Григорій на хлопців. — Щось ви мені знову куняєте, як кури на сідалі. А ти мені, говорить Митрові, — чомусь пом'як, як Мідорця, коли в попа на днях робила. Схилиться й дивиться поміж ноги, чи хтось видить її, що не сапає... Ану-ко потиснім! Нема коли спати. Увихайтесь, щоб до полудня було закінчено, бо

опісля підеш орати Настуні в леваді, а ти, Марку, прийдеш надвечір за колесом. Я зараз піду й закінчу його. А вам, – подивився на Мазура, – вже заплатимо...

...«Навіщо треба було мені поля та господарства?» – закрадались часом дошкульні сумніви в душу Григорієву, які виводили його з господарських статечних справ, повертали ним, як лопатою, і кидали в усі сторони, наче шалений вітер димом, виснажуючи останню насолоду і вкраплюючи натомість гірку отруту. Тоді Григорій пригадував колишню розмову з Христиною.

– Христе, – звернувся Григорій до дружини, звичайно, в присутності хлопців.

– Що сталося, Григорію? – цікавилась Христина.

– Ми берім і потрошки продаваймо цеї мізерії й пропиваймо, – пробував він у кума розуму. – І так з цього нічого не буде, бо ці «гершки», – мав він на прикметі єврейських синів, які після смерті їх батьків розпродали усе майно, яке батьки надбали, і пропивали його. – Так, так, – міркував невдоволений господар, – і мої гершки не з ліпших. Хіба не видиш, що не хочуть робити, готові хоч зараз прогайнувати всю нашу кривавицю?

– Не в якогось Гершка вдалися вони, а таки в тебе, – різонула Христина чоловіка, – бо як я умру, то ти вже в перший день приведеш сюди якусь гоницю, аби на моїй муці носила задницю. Мов! – застерігала вона хлопців.

– Щоб ви мені все це забрали, аби й нитки чужому не лишилось із моєї муки.

«На, маєш! Ото ж навчила... – сердився Григорій на себе, розчарований рішучою відсіччю дружини. – Не краще було мовчати?»

Але Христина не думала, як він. Вона далі навчала хлопців, що мають робити після її смерті й пророкувала майбутнє його господарству.

– Після мене коло цієї хати ще й пес витиме! Пусте й говорити, може, й пса коло господарства не буде! – загрожувала вона далі і синам, і Григорієві, згуртовуючи їх до роботи та до пильності.

– Розкажіть-но, вуйку, що це сталося з тими Громеями? – порушуючи Костикові роздуми, просив зараз Горій Барос, а в'язні лиш витріщились на камерного наставника. – Цікаво, що вони там натворили?

– Гей-гей, – обмірковував Григорій події, пригадуючи собі ті часи, коли Баросовим спільникам удалось втекти з тюрми. – Говорять, що коли вони сиділи тут засуджені, то менший їх брат, якого прозивали Коцьо, працював у міській майстерні. І що йому прийшло до голови? Подумав підробити ключі до тюремного складу з муніцією то обмундируванням, а план уже мав готовий у голові.

Коли все було добре обмірковано й приготовлено,

розказав він про свій намір братові Костакієві, щоб і той знав про задуману справу. А потім, підкравшись до складу, відчинив двері, надів мундир конвоїра, повісив шмайсер на плечі й пішов до тюрми. Ніхто й не догадався, що то Коцьо. А він гарненько вивів брата з камери, ніби на допит, і повів через двері, які з'єднували тюрму з трибуналом, уже ніби до суду. Конвоїр як конвоїр, хто на таке міг сподіватись. Та Коцьо не повів арештанта до суду, а вийшов з будинку трибуналу, й незадовго вони зникли поза старими халупами. Коли вже були поза містом й відчули себе в безпеці, поскидали кожний свою ношу й переодяглись у мужицьке. Через кілька днів Коцьо десь добув сардак, під яким було дуже зручно носити отой шмайсер.

Пам'ятаю, бо було це восени. Коли стало відомо, що Громеї втекли з криміналу, то не одно довколишнє село затремтіло. Правда, в Зарінку вони з'являлись дуже рідко, бо там їх знали, але від Ботошан до Дорогою не було спокою, рабували по дорогах та по хатах, що лише попадалось їм у руки.

Каже, що одного дня їхав директор школи до міста. Десь під лісом перегородили вони йому дорогу. З-під сардака показалася цівка автомата й підсунулась до директорових грудей. «Скидай, – кажуть, – годинник і давай гроші, бо інакше стріляємо!» Дарма була в дирек-

тора розумна голова, бо він, будучи з голими руками, збирався настрашити злодіїв. «Що ви собі гадаєте, ніби я ще не видів автомата», – і обернувся, простягнувши руку через полудрабок, ніби за гвером. А Коцьо в той час пук! з автомата – й пропав директор.

Багато б про те говорити, бо немало лиха накоїли вони. Але, видите, все на цьому світі має початок і свій кінець.

Пізньої осені ходив Коцьо по ринку, як баба з поросям. Продавав на базарі цілу купу срібних ложок та ложечок, виделок та ножів. А міліція вже давненько слідила за ними. Каже, що якийсь панок шукав собі роботи на базарі й, видно, догадався про дещо, мабуть, стукнуло йому в голову, що звідкіля це в них. Бо звідки ж це мужики валяються по базару з срібними виделками та ножами. Підійшов ближче до Коця і, коли той був у найменшій готовності, крикнув грізно: «Стій, руки вгору, а то...» Так і попався наш Коцьо на вудку. Крутили йому руки, аж доки не виказав, де ховається старший брат. Знайшли і того, й опинились вони знову в місті на риночку в тяжкім залізочку.

Не було ніякого суду, прокурори повезли Громеїв на те місце, де вони вбили директора, щоб відтворити, як то сталося, а вони вже давно були засуджені на смерть. Вони слухняно зробили, що їм наказали, а накінець

один з тих сказав їм: «А тепер ідіть собі, куди хочете, лиш щоб я вас більше на очі не видів!» Вони, мабуть не довіряли, що так їм легко все обійшлось, але, презирнувшись, побігли до лісу. Тоді із ліска застукотів машингер, і все. Так покінчили раз назавжди із злочодіями...

— Видите, — послинив Барос висохлі губи й ворухнувся із заціпеніння, — й нещастя подеколи буває щастям, — і вжахнувся думки. — Що мало статись, якби й мене Коцьо вивів із камери? Не мав би я тепер уже гнити в сирій землі?

3.

Крізь глухий спокій у камеру долинув з коридору тупіт важких кованих чобіт, який виводив Кирильця з рівноваги й мучив знесилені нерви. «Уже когось ведуть?» — подумав він, вчувши брязкіт в'язки ключів. Але ні, на цей раз вартовий не вів нікого. Його кроки зупинились перед дверима їхньої камери, невдовзі скреготнула іржава клямка й грюкнули, відчинившись, залізні двері. Увійшов вартовий і, назвавши Григорієве ім'я, повів його на допит. Йшли довгими темними коридорами, аж поки дійшли до маленької, майже порожньої кімнати, яка вразила Григорія своєю світлістю.

Троє стільців та стіл. — весь інвентар. Перед вікном проходжувався молодий чоловік, і Костик, кинувши на

нього погляд, зрозумів, що цей провадитиме допит, а не той, що сидів за столом і мовчки перегортав якісь папери.

— Костик Григорій? — запитав слідчий, сідаючи в крісло.

— Так.

— Скільки вам років?

— П'ятдесят чотири.

— Діти у вас є?

— Четверо хлопців.

— Освіта у вас яка?

— Що?

— Скільки класів зробили, питаю?

— Не маю класів. Не знаю письма.

— Так... добре. А тепер дивіться прямо мені в очі, — наче той хотів зосередити Григорієву увагу на чомусь незначному, щоб той не задумав хитрувати. — Почисліть ваші ділянки поля.

— ...три, п'ять, сім... — числив голосно Григорій, згинаючи при цьому гудзуваті пальці лівої руки.

— Ну, скільки всього?

— Дев'ять.

— А скільки поля разом?

— Два гектари сімдесят шість арів.

— Ви записались у колективне господарство?

— Ні.

— А чому? — глянув хитрувато слідчий краєчком ока на Григорія, наче застерігав його.

— Ще не настав час на те, — знизив Григорій плечима.

— А на це вже настав? — не знати на що натякнув той, але Григорій зрозумів, що головна причина його арешту було те, що він не записався.

— Скажіть, ви багато працюєте?

— На, маєш! — не здержався Григорій. — Працюю, паночку, аж очі лізуть з голови, — й затремтів від ніг до голови. «Чому це він мене питає? Що він хоче?»

Григорій не мав звідки знати, що взяті відбитки його пальців не співпадали з тими, що їх встановили експерти на речовому доказі. Його пальці були набухлі й спотворені важкою працею. Справді, на револьвері ті сліди ледь помітні, це збентежило слідчого й заставило повірити, що відколи Григорій не торкався пістолета, пальці його змінились, начеб він раніше менше працював.

«Підлеглий органам слідства — неписьменний. Довго хитрувати він не стане, мусить признатись. Спробуємо й так, побачимо, що з цього вийде» — міркував у думці слідчий.

— Скажіть, а що дали б ви, щоб все це загасилось? — спитав лагідним тоном слідчий, приготувавшись зу-

стріти раптове збентеження й реакцію підданого допитові Костика.

– Око горілки, – не довіряючи, усміхнувся Григорій, наче в жарт.

– І дотримаєтесь слова? Скажіть ще раз, щоб і свідок чув.

– Око горілки, аби я так здоров.

– І ви відмовляєтесь від пістолета?

– Так.

– А не замало око горілки?

– Хм, то хай буде два ока.

– Ви чуєте, свідок?

– Чую.

– Що дасте?

– Та вже як на таке, то дам два ока.

– Знаєте, що це вас покоштує набагато більше?

– А то чому так пан кажуть? Як хочете, можу дати й три.

– Чому ж ви досі не зізнались, що це ваш пістолет?

– Як признати, коли він мені не належав.

– Як не належав? Адже ви самі признались у цьому кілька секунд тому.

– Я нічого не признавав. То не мій пістолет!

– А тоді чому ви могорич обіцяли? За що?

– Я лише так... – низив плечима Григорій і аж тепер

зрозумів, що всадився ще більше в халепу. – Ви не маєте ніяких доказів.

– Як смієте отак говорити? А відбитки ваших пальців хіба не доказ?

– По-вашому доказ, по-моєму – напасть! – скереготнувши люто зубами, заволав Григорій. – Напасть!! – і він заплющив міцно очі, щоб не впасти.

Посковзнувся, і ноги попали в тріщину між двома балками, які творили жолоб, по якому спускали згори колоди. Щось скріпили його – ні туди, ні сюди. І він відчув судорожну дрож і сильний згук. Озирнувся й побачив, як стрімким жолобом прямо на нього летять колоди. І наче хтось вдарив його канчуком по самому тім'ї. Ні, ні, то колоди налетіли на нього, звалили на землю. В голові замерехтіли дивні світла, завихрився перед очима світ і чорна заслінка перегородила зір. Голова повалилась безсило на плече, а потім впала на груди. І він більше не пам'ятав нічого.

Пробудився самотній в кімнаті, геть знесилений і мокрий чи то від поту, чи від води. Лежав на постелі догори обличчям і відчував, як щось гаряче колупається в його пам'яті, прошиває мозок. Перед очима пропливали видіння й неясні речі. Вони виринали звідкись несподівано, збивались у нього перед очима і знову кудись зникали.

Усе було без форми, без кольору, без запаху і, завихрившись у голові, тут же кидало його знову в забуття й отупіння. Знову отямився через деякий час, і ота млість та заспокійливість здались йому приємними, жаль тільки, що той стан не тривав довго. В такі моменти Григорій ставав байдужий до всього, і вона, ота байдужість, рятувала його від напруження й невтішних думок. Таке ставалось із ним рідко, коли на якомусь весіллі перебирав горілки і вона викликала в нього рятівну байдужість, яка заспокоювала душу й наводила на нього дрімоту та сон. Зараз в туманній пам'яті пропливали недоладні уривки його життя, і він ще довго мучився, силкуючись пригадати, що з ним сталося.

Спробував підвестись, але ноги не слухалися. Підніс руки й глянув на вузлуваті, покалічені працею пальці. Зараз вони його свербіли, наче скипала в них кров. Зібравши сили, нарешті підвівся й підійшов до загородженого ґратами вікна, з якого скупко цідилось денне світло. Старався зрозуміти, що з ним, але не знаходив пояснення, не знав, що з ним трапилось, чому він зараз тут? Пошубортавшись у кишенях, намацав мокрі й пом'яті дві цигарки й пригадав у запоморочливому отупінні, що взяв їх у слідчого на допиті з наміром задобрити кімнатних «товаришів». Іншим разом він цього не зробив би, але тут знецінювались всякі чесноти, гідність

його була принижена й потоптана, він уже не був тим господарем, що колись. Тут усе дике, якесь дріб'язкове, що, мабуть, існує в кожній людині, але малорозвинене там, на волі, при нормальному житті, тут воно починає розвиватись, перетворюючи поступово людину в звіра. «Чи так воно повинно бути?» – запитував себе Григорій, не довіряючи своїй правді, проте ще зберігалась крихітка надії, і вона давала про себе знати відчуттям тривоги й страху.

Дарма силкувався Григорій пригадати собі, чому і як перевели його сюди. Він не знав, що слідчий навмисне наказав тримати його самотнім у цій ненависній клітці, щоб злочинці не навчили його всяких хитрощів, від яких утруднювалось і затягалось слідство. Він сподівався, що тут Григорій заспокоїться, наведе лад у своїй пам'яті й думках і пригадає щось дуже-дуже важливе для обох їх.

Григорій повернувся на місце й глянув на залізне ліжко, від якого тхнуло карболкою й пліснявою. Впавши обличчям на схрещені змучені працею руки, він заплакав стиха, весь тремтячи з люті на когось, чи, може, таки на самого себе...

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1.

— Вуйку Барос, та вже пишіться раз в колектив! — ходив з Кирилець по селу і наполягав, проводячи роз'яснювальну роботу серед селянства Зарінку.

— А що, вже горить?

— Та ні, але знаєте... добре буде.

— Як там так дуже добре, то чому ти мене до добра того преш? Я чоловік старший, але ще не видів ніколи, аби до добра так припрошували. Лиши мене, най ще побуду в лихім, а вже коли увиджу, як ви там... то напевне не витримаю.

— Ви лиш уважайте, що говорите, коли не хочете опинитись, бадіко, там, де Костик, — нагадував Кирилець не одному цими днями.

Бажання здійснити свій план у відсутності Гашіциного не дуже вдавалась, бо подали заяви лише кілька зарінчан, які й до того часу не опирались. «Ади, вже перело-

мив я їх», — думав Кирилець, одержавши заяву, і йшов далі. Вважав ці здобутки великим успіхом, а тому, що на брак ініціативи й пропозицій він не хворів, задумав влаштувати для тих, що записались, бал. Мовляв, ніхто йому зараз не застує й не перечить, ані Гашицин, ані Костик. А ті інші хай тріскають від заздрощів. «Чому б не довести, що я керую селом, а не хтось інший? Я тут верх, я тут хтось, бо тепер настав мій час. Геть з куркулями, можна панувати!»

— Чому не подаєш просьбу до колективного господарства, Антоне?

— А що, вже всі записались і тільки я лишився?

— Чого чекаєш, сподіваєшся на американців? — узяв того його ж слабостями, бо десь чув, що Антон говорив про це.

— Ні, ні, чекаю наказу Сіми, — не здавався Антон, шпигнувши Кирильця, наче фінку в печінку встромив.

— Ти — класовий ворог, бо служив у війську при королівському палаці! І знай, що не довго валятимешся під нашими ногами. Наша дорога світла!

— А ти як гадав, де мав би я служити, коли мене туди приділили? Легіонерам чи фашистам?

— Хм, хто говорить... Той, що паровий млин хотів купити. Думаєш, ми не...

— Хотів, та не купив, бо не чухався багачам у ноги, як

щенюк, і не хотів стати Карабутовим зятем, як ти. І тепер не хочу.

— А ти забув, ким твій тато був? Конокрад! Крав у Молдові, та там йому й кінець прийшов.

— Але не здох п'яний у корчмі, як твій!

— Ти, що свого рідного вуйка могилу звів через двірництво?

— А тобі що до того? Вже краще бути чесним двірником, ніж задолизом усіх часів.

— Ти жінку прострілив на весіллі п'яний, хіба ми не знаємо?!

— Що я був п'яний, то мене покоштувало. Я з нею помирився. А ти запхався у партію, лиш аби діри свої позатирати. Думаєш, вже бога за ноги ймив?!

На току наглоїлося люду. Одні чекали черги, щоб молотити, інші вже змолотили; одні важили й віддавали зерно державі, інші чекали вільної фіри, щоб відвезти мішки додому.

Христина, змолотивши пшеницю, стояла поміж порозкиданими мішками, пильнуючи, щоб хтось не поміняв їх, а Жора з Василем пропали десь у натовпі, складаючи солом у два стоги. Як завжди, біля соломи та мішків змолоченого зерна не вистачало на току рук.

— Ти чому не забираєш мішки й не звільниш місце?

Не видиш, що заважаєш людям? – роздратований не-давною розмовою з Антоном, гаркнув на Христину Кирилець.

– Почекайте, бо ще не горить. Що ж мені робити, коли лиш двоє? Хлопець десь припрячує соломі, зараз при-йде й заберемо.

– Так, так, най припрячує, – зрадів чомусь Кирилець.
– Хто ж вам винен?

– Ще ми побачимо, хто нам винен... Так невинуватого всадити в халепу та ще в настільки гарячий хліборобський час, – наче вгадала Христина суть підлості, яку було накинута на її чоловіка.

– Каже, що його, старого, там так б'ють, аж чорний став і мохом обріс. Зав'яжуть руки за спину, скрутять во-ловодом, аж плечі й груди тріскають, а тоді підвісять на якесь риштування й починають сипати справа та зліва, як у олійниці. А вже коли тебе сім потів облиють і зне-притомнієш, тоді той смикне за мотузку, лиш він знає як, і зв'язаний плюскнеться на підлогу, як розім'ята жаба. Тоді лиють на нього воду, аж доки не прийде до себе. А згодом, як не починають знову, то ведуть на допит.

– Не журіться й не побивайтеся ви чужими муками. Дивіться, аби вам добре було, і не плачте над чужим гробом, бадіко, бережіть сльози для свого нещастя й жу-ріться за свою шкіру! – натякала Христина на Кириль-

цеві гріхи й пророчила щось, бо здогадка підказувала їй, що не такий вже чорт чорний, як його малює Кирилець. Колючі клубки телесувались у її грудях, не давали дихати, але вона не піддавалась розпачу. Донедавна Христіна була залякана, зажурена й заплакана, а тепер щось наче закам'яніло в ній. Вона кидалась повсюди і спродувала, що тільки могла, збираючи гроші, щоб найняти адвокатів. — Кожний най відповідає за свої гріхи і не журиться чужим...

— Там він тепер має часу думати, — додавив злорадно Кирилець, — аж доки йому прийде розум до голови.

— Не журіться його розумом, бо ще не можна знати, що він там надумає...

Закінчивши з соломною й навантаживши з Василем віз мішками, Жора з Христіною поїхали додому, а Василь залишився коло тих, які ще порались із роботою.

— Заграйте нам трохи, Василю. Оцим, таким як я, як ти, що вже записались, — прилащувався Кирилець до Василя, бо вгадував, що зараз тому не дуже було до грання. — Великої плати не надійтесь, але кілька пляшок горілки знайдуться.

Кирильцеві захотілось дізнатися водночас, який у Василя настрій, чи часом не нагоріло йому забагато від тієї сутички із Жорою. З Василем він поведився обережно,

бо той уже давно подав заяву, до того ще й у дивізії «Тудор Владіміреску» воював, а Кирилець завжди боявся чомусь фронтовиків, мабуть, тому, що не від одного перепало йому.

— Що ви собі з тим хлопцем найшли, що люди лиш про це говорять в селі? — примруживши очі, глянув Василь на Кирильця, наче батогом оперіщив того по шиї.

— Слухайте, Василю, — повернув примирливо Кирилець розмову, зраджуючи себе нотками непевності в голосі. — Я видів, що пес, але й дивився, чий він, — удавав він, ніби співчуває Костикові і його сім'ї, але в фальшивості його поведінки не було важко здогадатись.

— Пес чи не пес, але він, бадіко, таки щось знає. Він у нас найрозумніший, не дарма нидіє по тих школах, — говорив спокійно Василь, легенько схвалюючи перед Кирильцем Жорину поведінку й засуджуючи безличність. — Знаєте, могло статись гірше.

Кирилець, махаючи головою, наче кінь в жарку пору, весь час прицмокував, стараючись не виявляти свої уповноваження й наміри.

— Все залагодиться, Василю. Вип'ємо собі, як люди. Заграйте щось, бо я не з тих...

2.

Крізь вікна старої корчми скупувато просіювалось кволе світло. Спускаючись до тієї корчми, в приміщенні якої тепер влаштовувались бали та час від часу показували фільм, Гашіциному пригадалися останні зміни в житті зарінчан, до яких, напевне, спричинився і він. На прикметі стояло зараз зростання партійної організації й заснування середньої школи.

Сильне гупання бубона привертало увагу й примушувало забути давнє, а вже коли Гашіцин підійшов ближче почув ще й телікання скрипки. Відчинив двері. Звідти на нього дмухнула важка хвиля просякнutoго потом і димом повітря.

Біля дверей його зустріли Максим та Кирилець.

— Ну як там? Вернувся? — запитав Кирилець сп'янілим голосом.

— Як видно, — вернувся, — кинув Гашіцин. — А що тут нового?

— Ади, бал влаштували для тих, хто вже записався, бо вже є зверх п'ятнадцять, — бундючився Кирилець своїми досягненнями. — Най побудуть люди.

— Непогано... — схвалив, глузуючи, Гашіцин Кирильцеві успіхи. — А ти, як бачу, парубком і калфою став тут? — і не доказав, бо до нього підійшли Улянка з Сурмеєм

і, привітавшись, запросили його кудись туди, де в кутку біля вікна стояв застелений барвистим домотканим рушником стіл, на якому стояла пляшка нерозпитої ще горілки. Сурмей налив чарупину й простягнув Гащічному, а Улянка дістала з кошика білий хліб, солонину, цибулю й будз.

— За ваше здоров'я й з приїздом вас, — сказав Сурмей.

— Як видно, добре вам ведеться, — всміхнувся Гацішин.

— Таки вгадали, — засміялась дзвінко у відповідь Улянка. — Уже намолотили й напекли, — почувалась молодичка на дев'ятому небі, бо знала, що вуйко Іван радіє чи не найбільше їхньому щастю. Перехилили по чарці, а Улянка, наче вгадавши, чого бракує вуйкові, зараз же запросила до громади Максима Пушкаря, і все швидко влаштувалось. Зустрілись вірні друзі, вуйко тепер не самий, має з ким побалакати. Максим дістав з кишені пляшку горілки.

— Ади, десь і в мене завалаялась «граната».

— Вихиляйте здорові, — щасливо всміхнулась Улянка, не забуваючи ще свій дівочий вік, коли співала чимало старовинних пісень. Відійшовши від гурту, вона й зараз заспівала пісню, яка подобалась усім. Перед нею пливли безжурно танцюючі пари, а невдовзі до бадьорої

Улянчиної пісні, яка западала присутнім у душу й піддавала сили, прилучились й інші голоси.

Буханець не співав, бо не мав голосу, але пісня подобалась йому своєю тематикою. Вона була про колективізацію, і він час від часу видавав довгі вигуки, наче намагався перекрити паровоза, а згодом витягав незаряджений револьвер і, піднісши його над головою, клацав у ритм бубону. Після кожного звуку його очі примружувались і відслонялась верхня губа, оголюючи довгі й жовті, немов у коня, зуби.

Лишень Кирилець не співав і не танцював. Приїзд Гашиціного зіпсував йому настрій, скаламутив смаки, бо, глянувши на гуляючі пари, його охопило раптом таке відчуття, ніби вони, а з ними і він сам, танцюють босі на свіжому глоді чи битому склі. Від того морозець котився по спині, і вже приходилось крикнути музикам, щоб вкоротили оте грання.

Та музики не знали про Кирильцевий душевний настрій і телікали собі в темнім кутку, наче на збитки. Через те, що їх майже кожний раз заставляли грати безплатно, бо ж для колективу, у них виробилась погана звичка: грали лише доти, доки давали горілки, а потім...

Зігнувшись у дугу, Василь Гай хитався сюди й туди. Час від часу голова його падала безсило на деко скрипки і він, куняючи, ще грав якийсь час підсвідомо,

аж поки смичок зовсім не уповільнював свій рух і завмирав нарешті нерухомий на струнах. Тоді він уже переставав гойдатись і починав сопіти надійно у сні. Залишалось Мінеєвій трубі виводити мелодію й триматись ритму бубона. Та даремно музика силкувався дути сильно, що видно було по його витріщених очах, бо труба чомусь не слухалась, весь час захлиналась і порскала. Лише бубон вигупував справно, бо гатив у нього за чарку горілки якийсь новачок, який ще не наважувався нехтувати волею громади. Цілими хвилинами було чути лише глухе гупання бубона, а тоді раптом давав знати про себе й Міней, але випита горілка швидко давалась взнаки. Бажаючи, щоб Гай підтримав мелодію й пожвавилось грання, Міней штовхав скрипалю під бік, і той, прокинувшись, різав смичком по струнах, наче забаглося йому наздогнати тарадаєчника, а кинувши поглядом у зал на розімлілих танцем колективістів, він пригадував давнє: «Нема їв – нема робив! За порцію горілки доста й тільки».

– Грайте, бадіко, балачанки, – крикнув хтось.

– Грай ти мо, Закоробкучерешень! – навмисне хтось прозвав Гая.

– Грай мо, цигане, тої, що ся світ западає! – загорлав Кирилець п'яним голосом.

Зникла кудись раптом дрімота, відбіг сон. Образ

протверезила Гая, і він збагнув, що зараз йому нічого робити, лише затаїти зневагу й ненависть. Мусив грати. І та, від якої світ западався, звучала жалібно, наче його скрипка плакала чи що, а за нею пленталась Мінеєва труба, а над усім панував бубон.

Василь Гай грав тепер так, начеб його шлея гризла... Щось присіло на душу, давило наболіле серце й добре було видно, що йому не до грання.

— Грай мо, горілко! — крикнув невідомий голос, але Гай не цікавився, хто горлав на нього. Він обгорнув скрипку обидвома руками, притуливши її до грудей. Почулось лише гупання бубона, бо раптом чомусь і Міней перестав дути в трубу. Щось глухо хряснуло і зойкнула розпачливо обірвана струна. Гай заскреготав зубами, зібрав обшарпану скрипку й став проштовхуватись поміж людьми, поки не дістався до дверей. А дійшовши до них, уже був певний, що більш ніколи не гратиме...

3

Скреготнула засувка й розчинились, поскрипуючи, залізні двері, в прорізі яких появилась невиспана постать тюремника. Перед дверима, чекаючи черги до приймальні, стояла купка жінок. Надзиратель кинув червоними очима на скоцюрблених, прибитих горем жінок, які

тримали в руках пузаті торби, мляво назвав кілька імен і злобно grimнув дверима.

Залізні ґрати розділяли приймальню надвоє. Праворуч відвідувачі важили пакунки. Забряжчали ключі й за ґратами показались ув'язнені. Кожного з них супроводив вартовий.

Біля другого, прорізаного в ґратах віконця, Христина побачила свого чоловіка і вжахнулась. За чорними залізними прутами стояв її Григорій, пострижений, у сірій смугастій ноші, й жінці здалось на мить, що ті смуги були відтіненням прямих ґратів, поза якими Григорій здавався їй занадто згорбленим. «Як це? – дивувалась Христина. – Робота його не скорчила до цього віку, а тут...»

Погляд Григоріїв змінився, погасли очі, поглибшали на обличчі зморшки. Він здавався їй приголомшеним, скаліченим, ніби з глузду з'їхав.

– Як дома, закутались? Змолотили? – крізь сльози запитав Григорій.

– Ледве бог поміг помолотити, але довго не витримаємо від всяких збитків. Їжаться на нас, з світа зігнати хочуть. Щодня на варту «кулю» посилають, що день візок в «пришпонти» женуть чи за моторином, чи за оливою, а то й підвезти всяких комітетчиків, що вже забули пішки ходити. Отой Короткий бив коня вилами, цілий скандал вийшов: зчепився з хлопцем, мало до бійки не

дійшло, — не могла стерпіти Христина, щоб не висказати своє горе.

— Не міг він маму свою гнати, а мою муку?! — лютував Григорій, наче хтось його жариною припік і раптом заскреготав зубами.

— А кукурудза ще не достигла? — запитав він значуще, натякаючи на заховану в кукурудзі двостволку, і Христина зрозуміла, що він надто зажурений і заклопотаний нею. Боявся, щоб не знайшли. Вона швидко оговталась і хитро відповіла, заспокоюючи чоловіка.

— Достигає, махнула двозначно рукою й додала шепотом. — Нема, хтось украв.

— Богу дякувати! — кинув згоряча Григорій, наче кременицю скинув із душі, навіть сам караульний здивувався, чому хреститься в'язень.

— А як тобі тут? Тяжко? Бо занадто схуд в лиці, — перевела Христина розмову на інше, щоб вартовий не дуже ззирався на неї, бо хотіла дізнатись, чи правда те, що Кирилець по всіх усядах порозношував? На превелике диво, вона не плакала, бо розуміла, що не час зараз до плачу, тому старалася дізнатись усе від чоловіка. А Григорій уже не міг стриматись.

— Ні, ні... — і не доказав, бо плач душив його. — Ні, це від невтішних думок, — ледве дочула й зрозуміла Христина вимовлені крізь важке хлипання чоловікові слова.

Знаєш, ока не зажмурю. Дивлюся на цих кримінальників, а вони данцюють собі, співають та баляндраси гнуть цілий день. А я не можу кусень у душу загнати. Скільки вже наплакався зі злості за цю напасть. Принеси крапельку... може засну, – натякнув Григорій, стараючись всякою силою триматись перед дружиною.

– Не бери собі все те до голови, здайся на вишнього бога, – розраджувала Христина чоловіка. – Я поспродувала все, що тільки могла й найняла адвоката. Мусить якась правда бути в світі й показатись наверх...

Слідство у справі Григорія Костика затягнулось і не давало ніяких результатів. Сумнівне зізнання й несподіване заперечення, неясність відбитків пальців на речовому доказі й раптова амнезія підсудного збили з пантелику і слідчого, і прокурора.

Допит провадився в кабінеті прокурора. Молодий слідчий сидів за столом і перегортав папери, а прокурор, сплівши руки за спиною, проходжувався від стола до вікна й назад. Григорій сидів у м'якій кріслі, в якому йому ще не доводилось сидіти ніколи за своє життя, і втупив погляд на віконних рамах.

– Я переконаний, що ви подумали над вашою справою. Скажіть, ви пригадали собі дещо? – запитав прокурор.

— Нічого я не пригадав. Що я мав пригадувати? Я не винен! — випалив Григорій.

— Ви признались, що пістолет належав вам, навіть обіцяли могорич. Навіщо ви це робили?

— Нічого я не признавав і не пам'ятаю такого. Я не винен!

— Але поки що ви не можете довести свою невинність, а речовий доказ — пістолет, — який знайшовся на вашім подвір'ї, не може оборонити вас від кари, а на-впаки, провини вимагає покарання.

Запримітивши, що прокурор відводить розмову в небажаний бік, слідчий перестав ритись у паперах і, глянувши на нього скоса, значуще закашлявся. Григорій уже не знаходив слів, щоб відбиватись. Кров шугнула до голови, застугоніла у висках, і він відчув, як хитається під ним крісло.

— Я упевнений, що ви щось знаєте й скриваєте від нас. А це було б на вашу користь і водночас допомогло б нам у розв'язанні справи, — умовляв Григорія прокурор вернутись пам'яттю в минуле, наче примушував його помолодіти на сім-вісім років. — Подумайте про все спокійно, може, пригадається. Важко на початку, а далі все йде своїм трибом. Тільки запам'ятайте, що я вам кажу. Коли щось пригадаєте, зразу ж звертайтеся до мене.

– Не пам'ятаю... Нічого я не знаю, – знизив Григорій плечима й відчув, що знову на нього летять колоди...

– Скажіть, як ви доведете до кінця цю справу? – запитав прокурор заклопотаного молодого слідчого.

– Була в нас задача з одною невідомою, а тепер стала з трьома.

– Підлеглий слідчим органам – людина неписьменна. Всякі його викрутаси швидко вичерпаються і він буде змушений признати правду, – настоював слідчий на своїх переконаннях.

– Як ви розумієте це «признати правду»? Мені приходитьсья повірити, що це поведінка людини, яка впадає в розпач, бо, попавши в наклепницькі сіті, які запримітила накінець, вона тут же збагнула, що нічим не врятується, що тут ідеться про упередженість. Не дивує мене, що він навіть не намагається врятуватись, як це часто стається, наводячи хоч би банальні захисні аргументи, – говорить прокурор.

– Дешеві мужицькі хитрощі. Припертий до стінки хоч би самотнім доказом свого зізнання, він буде змушений підняти руки. Він же признався, що пістолет належав йому, на це у нас є протокол. Навіть могорич за нього запропонував нам, а тепер не признає нічого, наче раптом усе стерлося з його пам'яті. Хіба не бачите, що він лише мовчить або плаче.

— Зізнання, як це ми добре знаємо, ще не є остаточним і повнозначним доказом, і йому не треба довіряти наосліп. Загадкове зізнання, яке ви здобули в арештованого, заманувши його у пастку, не витримує, і на суді легко виявиться упередженість слідства. Здобуте хитрим способом зізнання вважатиметься захисником брутальністю, яка привела до прострації й часткової амнезії підсудного.

— Не розумію, при чому тут натиск і брутальність?

— Хибний допит — теж свого роду натиск і брутальність, які спричинили оту прострацію й амнезію.

— Не виглядає, щоб підсудний був настільки забудькуватим.

— Так, отупіла пам'ять і байдужість до власної справи появляється здебільшого, як я запримітив, на допитах. Значить тоді, коли повторюються умови й середовище, які їх породили. Пригадайте момент, коли він признався, запропонувавши вам могорич. Ви ж самі сказали недавно, що він людина неписьменна, неграмотна. Чи подумали ви, як провадилися допити? — повернув розмову прокурор. — Чи подумали над тим, що підсудний повірив у те, що ви йому запропонували? Може, він людина відстала, яка належить до пережитків минулого, й подумала, що в нашій процедурі ще збереглись давні й застарілі способи підкуплення й хабара? Що нам з того,

що ми посадимо в тюрму невинного? Ви ж присягали перед терезами правди й справедливості, тож хіба не мучитиме вас совість? Можемо мислити й інакше. Припустімо, що то його пістолет, але тоді ж, подумайте ви, невже підсудний настільки глупий, щоб признатись? Де тут логіка? Тим більше, що злочинці вже встигли багато дечого навчити його. Якраз це й спонукує мене повірити, що зброя не його.

— А тоді як буде з відбитками пальців на речовому доказі? — дотримувався слідчий незначних доказів.

— Ось вона та невідома, від якої залежить весь хід слідства аж до вирішення проблеми. Отут, значить, криється ключ усієї справи, — і нове питання загнало в глухий кут і прокурора, і слідчого. — Припустімо, що хтось підкинув зброю, і Григорій Костик став жертвою якихось махінацій. Як ми це доведемо і як змотивуємо його арешт?

— Замість того, щоб триматись схопленого кінчика, тобто зізнання, ми ще більше занурюємось у безліч невідомих.

— Так, зізнання ще не є вершиною слідства, бо без солідних речових доказів воно не витримує іспиту. Відомо, й практика показала це, що раніше, домігшись зізнання, слідчий міг уважати свою справу закритою. У даній ситуації ще треба довести, що підозрілий не обмовив себе з якихось-то причин. А коли Костикові заманулось від-

вернути нашу пильність від інших проблем тим зізнанням, а потім чомусь передумав? – догадався прокурор. Зізнання ще не є вершиною слідства. Вершина – це повне, неспростовне доведення вини.

– А як добиватись неспростовних аргументів? – завагався слідчий в оціненні прокурорових вимог.

– Я радив би вам завоювати у арештованого довір'я, перехилити його на ваш бік, коли це вже не запізно. Заставте його, щоб подумав. Він мусить щось пригадати. Знаєте, зараз мені логіка й інтуїція підказують, що він щось знає, але таїть від нас. Нехай ще посидить одинacom у камері, бо лише так вдасться йому пригадати. А, крім того, звільните себе від всяких хитрощів, яких можуть його навчити ув'язнені, що, зрештою, ускладнює слідство, як сам це гаразд знаєте. Поки що він залишається винуватим перед судом, не маючи можливості, ані доказів, щоб довести свою невинність.

4.

Григорій сидів у пустій камері й занепадав духом. Йому страх остогидло тут, навіть оте невинне тюремне ліжко, від якого тхнуло карболкою й пліснявою, згидилось йому.

Підклавши під голову гудзуваті руки, які скипали й просились до роботи, лежав самотній у камері й бродив

услід за думками. Заплющував очі, бо так йому вдавалось легше збудити спогади, і в цей час всяке пересипалось у його пам'яті...

«Казав котрийсь, що прийде час, коли люди будуть їсти один другого, як звірі... Хто це казав? – силкувався пригадати Григорій, але темнувата хмара відразу заслонювала лабіринти його пам'яті. – Казав хтось, що прийде анцихрист із зіркою на чолі... Ади, воно на те й перейшло», – обмірковував він, пробираючись від спогаду до спогаду.

«Що це мені всякі дурниці в голові кубляться? – питав себе Григорій, – а розумного нічого не пригадаю». Всяке обдумував він, але з усього пригаданого нічого путящого не виходило. Думки знесилювали мозок і виснажували силу і, коли він силкувався згадати щось, тоді, наче навмисне, гадки бігли, наче навіжені до чогось іншого, відбиваючи його увагу від головної справи й наводячи на пережиті ним приємні й неприємні моменти життя.

Пригадалась накрита десть в кукурудзі соняшниковим листям двостволка. Вона й досі гризла його совість.

«Я таки винен, – сповідався Григорій перед своїм сумлінням, – хоч її не знайшли недоумкуваті шукачі, але винен. А може, вони й не хотіли знайти? Значить, я вартую кари. Я її заслужив. Признаюсь, і все! Нехай би покарали мене за мою провину, але не за те, що мені і в

гадці не стрілило. Тоді і я, як ті злодії, весь час співав би та танцював. Але де тепер вона? Шкода що вже нема. Я признався б... Але ні! Не варта ні одного, ні другого, бо хто не боронився від злодіїв? Хто?»

Десь почувся грюкіт. Григорій розплющив очі і в той же момент забув про все, що думав.

«Ой боже! – падав на коліна й молився ревно, не спускаючи й на мить із думки своє нещастя. Не думав зараз про бога, як вимагав цього колись від Жори, але молився. – Мусить якась правда бути на світі», – і вірив, що в цьому крилося його спасіння.

Чого тільки не пригадав Григорій протягом проведених у самотності днів. Здавалось, знову переживав давні роки тифу, який скопив чимало люда, голодне посушливе літо, яке вкарбувалось навіки в пам'яті, а нарешті часи, коли злодії завелись, наче гриби після дощу.

Так думки переносили його на деякий час поза грати й водили по давно забутих слідах...

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1.

Цілі відтинки життя були призабуті, немов хтось вирі-
зав їх із стрічки. Все призабулось у вирі бурхливого
життя, і хоч з роками почало знову пригадуватись, зри-
наючи несподівано на поверхню й повертаючи його усе
частіше до післявоєнних років, Григорієві не дуже хоті-
лось бути віч-на-віч із тими далекими часами. Вони були
йому непотрібні, вважав він їх пустими й марно проми-
нулими, а коли все таки пригадувались, то намагався не
затримувати їх довго. А тепер? Тепер хапався за всякий
кінчик, який міг повести його в туманну далечінь часу, за
всяку соломинку, бо часу тут було завгодно.

Як кінчались літні польові роботи, в Зарінку та в інших
навколишніх селах парубки влаштовували танець. Бу-
дували на толоці біля корчми дерев'яний поміст для му-
зикантів, забивали кілки в землю й обсновували місце
колючим дротом, а тоді бігли до Гура-Солчі наймати му-

зику. Залишалось одержати ще дозвіл від начальника жандармерії. «Не вольно!» – викрикувався старшина на парубків, і тоді вони бігли до примарії й намагалися зв'язатись не знати з ким по телефону. Чекали, бувало, й цілу годину, крутячи весь час ручкою телефону, й сподівались, що все вирішиться. А коли одержували зв'язок, найстарший із них, калфа, починав говорити ламаною мовою: «Doamna prefectura! Dați voia joaca pe tolosa...», а потім частували з радощів двірника й начальника жандармерії пляшкою горілки, і все було гарзд.

На Богородицю в Зарінку майже кінчали молотити пшеницю, проте того року навіть не починали, бо через посуху не вродило майже нічого. Але зарінчани, ані старші, ані молодь, не втрачали надію, все ще сподівались на чудодійний випадок, який врятував би їх від голоду. А втім... будь-що-будь, як і в інші роки, влаштували танець в свято на толоці. Такі знатні танці організувались тільки в кількох найбільших селах Буковини: Бадівцях, Зарінку над Гатною, Драгомирні і в Сучаві. Сюди сходилась молодь щонайменше з семи навколишніх сіл, тут вирішувалась парубоцька зверхність і сила, верховодство над селом або кількома селами; тут дівчата могли побачити своїх майбутніх чоловіків; тут знайомились між собою молоді пари й тут виходили

парубчаки на перший свій танець. Звичайно ці танці були пов'язані з певними святами, до яких повинна була закінчитись усяка сезонна робота й яку тепер молодь відсвятковувала.

Сонце ще не встигло зібрати скупувату вранішню росу, а на толоці вже з'явилась фіра з крученими цукерками та марципанами. Одна за одною приїзджали фіри. Котра з квашеними огірками, котра з капустою, а ще котрась із квасом чи вином. А коли вже добряче припікало сонце, починали продавати газовану воду, лимонад та морозиво. «Давай сто тисяч на морозиво!» – вигукували, сповнені радістю, що добре торгується, лапайдухи, або як ще кажуть в Зарінку «гибахтики». «Давай півмільйона, бо прийшла фіра з морозивом!» – рвалися малюки з хати й бігли щодуху на толоку. А купивши морозива, перекирвлювали діда Побережника, кричучи «Бахурня!» й підстрибуючи пустотливо та підморгуючи один одному по-змовницьки, а потім ішли додому шукати по шафах перцю, щоб посіяти крадькома поміж танцюючими парами, аби парубки чубились потім і свято не обійшлось без комедії.

Застрибала Гаєва трубка, вилунювала протяжно Мінеєва, а того Костіки, що з Гура-Солчі, вела верх над усіма. Дрібно перебирали пальцями трубачі, виводячи жвавi, життєрадісні мелодії, аж млість брала за серце,

скликаючи молодь з навколишніх сіл на свято, щоб вони познайомились між собою та помінялись звичаями.

Ось, музики виграли буйному Самотоці марш. Він забаристо сягнув широкою долонею за різнобарвний вишитий пояс, наче хотів при тому похизуватись широким ремнем з китицями та двома разочками блискучих ретязів, на яких звисав з лівого боку ніжик. І пояс, і ретязі, і ремінь пасували Самотоці, обвиваючи його міцно збудоване тіло. Нарешті він обдарував музик банкнотом, широко усміхнувся до них і махнув приязно рукою, вертячи кумедно пальцем на здогад музикантам, щоб ті заграли «русаску», бо не один парубок дожидав цього танцю, приховуючи в душі скриту думку: «Най знають, хто я такий, най знають, що я вже прийшов на танець, нехай бачить мене моя... що вмію». Звичайно, не кожному парубкові вдавалось це, але Самотоці не міг ніхто перечити у смаках, і музики вже добре знали його, як і його витівки та примхи.

Зібрались у танцювальне коло парубки-ровесники, всі у вишитих біллю в квадратики та ромби сорочках, і почали швидкий ритмічний танець, який споконвіку народився й побутував лише в цих околицях.

Незважаючи на літню спеку, на кремезних юнацьких плечах красувались короткі кожушини, оздоблені по краях смужкою хутра темно-коричневого кольору. Дри-

жала земля, міцно притупували парубки чорними з високими халявами чоботами, аж над цілою огорожею піднялась сіра курява, яка осідала на спітнілі, розгарячені танцем, молодечі обличчя.

У шаленому вирі «русаски» з-під чорної шапки, яка навмисне спадала на очі, скриваючи строгий позір, жваво вигравали сині Самоточині очі, наче шукали когось, але натикались на стіну здорових парубків, які виводили танець. Неспокій закрадався непомітно в його душу, а очі все ще вигравали жваво, стрибаючи з одного дівочого кола на інше, настирливо шукали сорочку з морщинкою, рукави якої були зібрані у вишитий сріблястими й золотими нитками манжет, що так пасувало чорнявці з великими очима й добре викроєними устами, на яких майже завжди бриніла радісна усмішка.

Не лише в «гибахтиків» викликав Самотока подив, із нього не спускали зір, бо щось існувало в ньому несамоовите, що й привертало раптом увагу. Вродливих парубків було чимало, бо зійшлась на свято молодь з семи сіл, але поміж усіма Самотока вирізнявся дуже швидко. Кремезний, середнього росту парубок, на чийому гладкому обличчі вигравав здоровий рум'янець, наче в тих, кому надго смакує горілка. Над здоровим носом під чорною, надто спущеною на чоло шапкою блищали маленькі ледь прижмурені очі. Даремно силкувався

Самотока приховати їхню непосидючість, бо вони завжди зраджували його і привертали увагу юрби. Та ще було в Самотоки щось особливе, яке відчувалось у його поведінці, навіть способі існування. Ота зверхня заде-рикуватість, перемішана із затамованим сумом.

Музики обірвали «русаску» й тут же повернули на буковинську хору, яка заповнювала всім душу. Спокійно пливли пари, здуваючи в танці куряву, яка осідала на спітнілі обличчя. Всі рвались танцювати хору, яку ніде на світі не танцювали так, як тут: легенько підтрясались, наче на пружинах, злегка торкаючись землі, а потім раз наліво, два рази направо, і все так далі. Самотока завжди танцював легко, невимушено, наче для самого себе, ніби на танці був лише він. Його не обходило, що на нього дивляться, бо саме тоді танець виходив у нього краще, і він без найменшої напруги передавав у танці буйність свята, життєрадість та отой затамований його щем. Ні, Самотоку ніхто не вчив танцювати, він наче народився танцюристом, відчуваючи наче з колиски ритм всякого танцю. Бувало, як підбере собі підходящу пару, а надто підходила йому до танцю Улянка, то глядачі, які стояли за огорожею, просто не могли надивуватись ними.

Але з Улянкою коїлось щось не те. Тут Самотоці наче коса на камінь попала. Поводилась дівчина не по його велінню й цим наче відібрала в нього розум. Вона танцю-

вала з усіма парубками, та не заводила ні з ким розмови, а це злостило не тільки Самотоку, але й інших парубків. Дещо знали вони про неї, але більше догадувались про те, що вона очікує когось, і хоч, може, хтось напосівся б завоювати її серце, та не наважувався, бо вона не виявляла своїх почуттів, була холодна до всіх, наче камінь, у своїй поведінці. «Хто його знає, – говорили не раз про неї в селі, – у цьому віці дівка сім гадок має...»

Щось наче бракувало парубкові, бо його сині очі блукали поміж людьми, а потім зиркали на танцюючі пари чи поза огорожу, визираючи привабливу дівочу постать з великими чорними очима та гарно викроєними устами. Чи не було її ще на танці, чи не знаходили її його несамошиті очі?

Наче море квітів вигравало на сонці шитво киптарів, запасок та опинок. Перед очима Самотоки вигулькнула дівчина, танцюючи з сторонським парубком. Самотоку наче хтось по голові вгатив. Він тріпнув нервово головою, щоб позбутись неприємного відчуття. Від вибіленої сорочки дихнуло на нього свіжістю та запахом дібровника, якого Улянка завжди ставила між свіжовипраною одежею, наводячи на очі химерне видиво дівочого образу, яке спантеличило парубка. Із радості на його устах бризнула скупувата усмішка. Видно, він знайшов, кого шукав, бо чорна шапка, що дотепер спадала майже на

самі очі, була збита раптово геть на потилицю. Химерне марево пахучого дібровника й образ ошатної дівчини цілковито забили йому баки, кинули парубка в жар. Щоб оговтатись із того стану, підбадьорюючи себе, він заспівав неголосно:

*Трішки грісу та й вівса,
Повернім до корчмаря!*

І раптом, якось не по своїй звичці, Самотоці забаглолось горілки. Незважаючи на нещадну спеку, яку слало на землю палаюче сонце, він вийшов за огорожу й не вдовзі опинився перед шинквасом, радий, що в корчмі не було зараз глітно, бо більшість люду посунуло по лимонад та пиво, яке продавали прямо з фіри, а в корчмі сиділо лише кілька старичків, які допивали жовтувату хмелянку.

— Дайте півока, — вимовив поспішно й думка знову полетіла туди, де над огорожею піднімалась сіра курява. Корчмар підсунув Самотоці порцію й вирячився каправими очима на парубка, який одним ковтком спорожнив половину порції. «Чому я дотепер не знав про тебе, горілочко добра?» — злостився на себе Самотока. Незабаром до душі стала припливати солодка приємність і легка байдужість до справи, яка загнала його до корчми,

стала туманом лягати на його мозок. Але це було тільки хвилинка запаморочення, збуджене відчуття стало зникати. Припав спрагло до замураної порції й знову хильнув, і тут же гадки взяли його на крила й понесли знову туди, у вируючий танець. Крізь сіру пилюку й чад дібровникового запаху його сині очі знову відшукали білу сорочку з морщинкою, вже він слідкує за дівчиною і, вловивши вигідний момент, бере її в танець. Чи від приємності, яка все ще напливала в душу, чи від щастя уявного танцю з милою дівчиною, в парубка починала вирувати кров. «Най знають усі, як уміє Самотока танцювати!» – подумав бундюче парубок.

«Ага! – зникла раптом з очей приємна картина, поступаючись місцем іншій. – Так, вона собі, факулька, рече з сторонськими? То сільські парубки вже тобі приїли?» – лютував у собі Самотока, червоніючи зі злості, й знову брався за склянку.

В душу закрадається непомітно зрадливе почуття, муляє й ціпить, підказуючи йому, що не на добре стелиться. «Ото так, – майнуло в думці. – Покличу її в танець, моргнувши оком, як кожний парубок. Вона вийде з-поміж дівчат – не одна ж позавидує їй, – ступатиме до мене гордо, а коли підійде, скажу, що не її кликав. По-червоніє вона з сорому перед дівчатами й вернеться на своє місце. А я потім знову покличу в такий же спосіб,

але вона вже не прийде, тоді подам музикам знак, аби затрубили увагу й замовлю їй танець...»

— А це відколи вже ти сам п'єш та ще поміж бадіками? — спитав хтось зненацька за плечима Самотоки, сполохавши його думки. Повернувшись, він зрадів раптовій появі доброго друга. По щоках попливли потічки поту, але Самотока не змахував їх. Упевнившись у правоті задуманого вчинку, він навіть хотів признатись спочатку другові, але в душі щось защеміло запекло, аж дух забивало.

— Якщо ти мені друг, — вимовив нарешті Самотока, за-таївши свої наміри, — то мусиш випити зі мною. Не думай, що скупуюсь заплатити склянку монополу. Гей! — і гримнув кулаком об шинквас. Показавши каправому корчмареві два пальці, порився широкою долонею поза поясом і поклав на чорну від бруду дошку цілий жмут голубих банкнот.

— У мене грошей як онуч! — аж викрикнувся, наче хотів привернути до себе увагу бадіків.

— Хіба я не знаю тебе? Ти — мільйонер! — пожартував друг і залився дзвінким розкотистим сміхом. — Тільки ж хто нині не мільйонер?

Цокнулись порціями й вихилили до дна. Самотока відчув, як зростає відвага. Зараз йому було досить того, що рядом з ним був друг.

— Хильнім ще по монополці! — і гукнув на корчмаря, беручи друга поза шию. — Лий, лий ще, най люди видять, як ми живемо! — і Самотока підняв над головою руки.

*Продаймо, куме, рябу телицю,
Випиймо, куме, ще й у п'ятницю...*

Знову цокнулись і випили, аж Самотоці по бороді потекло. Він потягнув білим бавовняним рукавом по губах та по спітнілім чолі й насунув шапку на очі, щоб набрати грізного вигляду, а потім, обнявши друга за плечі, юхнули й поплентались на танець.

Мизики різали балачанку. Ритмічні звуки летіли до стрімкої, порослої акацією гори аж десь поза Гатнуцу й підкочувались луною назад до вируючої юрби й танцюристів, які вигупували в такт музиці землю й зовсім не турбувались знятою пилюкою, яка стояла над їхніми головами, наче густий осінній туман. І в неї, в ту густу куляву, поринув Самотока з своїм другом. Його очі вперто врізувались у танцюючі пари чи в гуртки дівчат і шукали жертви.

За парубоцьким звичаєм Самотока моргнув дівчині в сорочці з морщинкою, яка стояла в колі кількох подрруг, і до нього направились, приваблива Улянка.

— Ні! Не тебе кликав! — викрикнувся він нахабно й од-

вернув від неї чванькувато голову. — Прецінь, ти з сільськими не танцюєш, — додав ще він.

Щось наче підцюкнуло Улянку під колінами, вона відчула, як хитнулась під нею земля, і на неї, скошеною гнівними словами, повалився весь світ. Потемніло в очах, і вона не могла вже нічого зрозуміти, хіба лише безперестанний свист та регіт, що посипались на її голову й глушили з усіх боків. Від ганьби її лице раптом спотворилось від незаслуженої образи. «Що скажуть?» — не вгавала пекти її думка. «Скажуть, ніби набиваюсь, лізу парубкові в душу», — думала Улянка, вертаючись до подруг. «Та кому ж я набиваюсь?»

Та склалося не так, як думав Самотока, бо тут таки підійшов до дівчини присадкуватий, із товстою шиєю парубок і покликав Улянку в танець, не даючи їй часу думати над тим, що сталося. Сподівався загладити зранену дівочу гордість.

Скипів Самотока від невдалого наміру і, втуливши обидва вказівні пальці в рот, свиснув шалено на музик. Танець обірвався й дівчата попрямували на своє місце. Василь Гай швидко вгадав, яку мелодію бажає парубок, і загравав його улюблений танець. Тамуючи злість, Самотока підійшов до гурту дівчат і знову моргнув Улянці, але на цей раз вона не відповіла йому, а пішла дотанцювати танець із Горієм Баросом. Ой, який лемент завів

Самотока! Швидко видряпався на поміст, і музика засурмив увагу, наче справжню тривогу.

— Замовляю танець Улянці Прокопець! — почувлось над огорожею. — Ніхто не має права танцювати з нею, доки я не потанцюю.

— Ха-ха-ха! — почувся за огорожею рясний регіт. Видно, його слова викликали сміх, бо Самотока й справді здавався смішним у своїх домаганнях.

— Від сьогодні аж до Дмитрія дівка не танцює! Найстоїть собі поза дротом. А хто насмілиться, то... — і погрозив кулаком кудись у небо.

Знову обізвались трубки. Їхні звуки розбігались у сірому від пилу повітрі, запинались у тій куряві й, перегукуючись, шукали один одного, аж поки не сплїтались у веселу, просякнуту затамованим смутком новту. Впившись наче солодкою отрутою, з-поміж усіх виривався стрімкий голос трубки Костіки з Гура-Солчі й, відлучившись чомусь на хвилюку від інших, бродив тепер самотно у просторі, осідаючи на зранену Улянчину душу. Зараз вона стояла поза огорожею й спостерігала, як котились ритмічно танцюючі пари. Улянка відчувала, як німий біль її серця товкся в грудях, бо, піднісши вгору руки, перед самим помостом танцював сам-один підпилий Самотока. Він то сміявся голосно й пробував співати, то викрикував щось, люто скрегочучи зубами.

Наперекір тому що Самотока замовив Улянці танець, Горій Барос вийшов за огорожу, взяв дівчину за руку й повів між гуляючі пари дотанцьовувати розпочатий танець. Побачив це Самотока, крутнувся на каблуках й вихром накинувся на Бароса з кулаками. Ой, було що бачити! Заверещали дівчата й Баросова рідня, заступилась за ним ціла шайка, двоюрідний брат та брати Громеї, кинули Самотоку на землю, місили й копали чобітьми, били, аж обертали. Заверещала на цей раз Самотокова рідня. Скочила боронити. І пішло, і пішло.

Нарешті стих вереск, чувся лише хрипкий голос Самотоки:

— Я замовив їй танець через непокору. Не хотіла танцювати, не підчинилась парубоцькій волі...

— Через непокору танець замовив? — не стерпіла Улянка. — А щоб тобі очі повилазали! Чи заступило тобі їх, коли я верталась?! О-го! Уже минулись ті часи, коли можна було дозволяти собі будь-що. Ти гадав, що як я сирота, то все можна?! Ні, забудь ту давнину!

Знову заграла музика, знову попливли пари в танці, тільки парубки, що зчепились у бійці, зиркали вороже одні на других, і виглядало, що поєдинок ще не закінчився. «Бахурня», видно, таки здорово посіяла перцю в огорожі, як їх навчав колись старий Побережник. «Від посіяного перцю парубки будуть чубитись». І не знати,

чи від того перцю, чи від монополки, але надвечір парубки наче навмисне прийшли п'яні на танець, сипнули сюди, наче на великдень з цвинтаря, і кожен почав своєї: один хотів русаску, інший балачанку, а ще інший гуцулку...

А Самотока, немов навіжений, не полишав своїх витівок, усе махав руками на музик, навіть погрожував їм і замовляв танці, які тільки йому забаглось, а найбільше русаску, бо хотів докорити Баросові, щоб той більше не танцював із Улянкою. Грали коротко русаску, а коли молодь розженеться в танці, раптом обривали й тут таки починали парний танець, вигідний на цей раз Баросові. Тоді Самотока кричав, підскакував, наче на пружинах, і знову дряпався на поміст до музик.

Не стелилось, ой не стелилось на добре Самотоці. Накипіло калфам, Баросові та його спільникам, а навіть й іншим парубкам. Ще добре не отямився Самотока, як раптом побачився оточений Баросовою шайкою, до якої прилучилися й інші парубки, готові підсобити. Не міг допомогти Самотоці його добрий друг, він стулився й навіть не пробував стати за ним, бо розумів, що тут для них усе втрачено. А Самотока аж тепер уторопав, в яку скрутну ситуацію попав. Він уже, як говорять, лишив би їх, але вони його не лишать, бо обступили, загородивши всі дороги, й Самотоці здавалось, що вони очікували мо-

менту, коли хтось наважиться першим ударити його, а тоді гуртом накинуться на нього.

Коли побачив у парубків у руках кремениці, відразу протверезився, але ще не міг дати собі ради. І зрозумів, що загроза наростає, ось-ось спалахне й тоді вже буде пізно. «Лише на поміст, – блиснула рятівна думка, – бо через музик вони мені нічого не заподіють». Не роздумував довго, повернувся раптом і за кілька кроків опинився на високому помості, ще й драбину потяг за собою.

Сонце ледве котилось до порослого лісами горба, до вечора ще було чимало часу, а калфи й шайка вже почали зсаджувати музик із підвищення. Самотока догадався про їх намір. Вони хотіли залишити його там самого-одного й тоді закидати кременицями. Час, коли мало нагрянути на нього нещастя, яке повисло вже над його головою, протікав швидко, й рятівна смужка чимраз звужувалась. Танець розбився, але ніхто не покидав толоку, всі були цікаві бачити, що з того вийде. Та Самотока не дрімав. Коли по драбині сховався останній з музикантів і для нього наступав скрутний момент, коли ніхто й не сподівався, він раптом стрибнув з високого помосту, наче б нападав на когось. Почувся короткий писк. Не розібравши, що сталось, люд розступився. Самотока перескочив спритно через колючий дріт. Ще

кілька кроків і загроза мине. Ледь торкнувся сильними руками вербового плота й той, затріщавши, тут же розвалився. За Самотокою посипались, наче град, кремениці...

— Ото накивав п'ятами! — не без подиву сплеснули в долоні присутні, зрозумівши, що все закінчилось.

Люди почали поволі розходитись. Котрі йшли парами, котрі гуртом, хто до корчми, а хто по домівках, роїлись на всі боки парубки й дівчата, батьки.

Взявшись поза шию, посунули вулицею в два ряди парубки, співаючи улюблену буковинську пісню, оту, що їм на танці не дограла музика...

2.

Ноги не служили, наче чужі. Здорові, тверді м'язи тремтіли дрібно й терпли. Улянка зиркнула на закурений дрантивий дах, з-під якого цідився сірий дим, їй стало страшно. Улянка боялась торкнутись навіть тину й хвіртки, чомусь здавалось їй, що коло тієї скособоченої хатини ніщо не рухалось, усе залякло, заворожене й мертве. Дівчина повагалась ще хвилику й нарешті наважилась відхилити дрижачою рукою хвіртку й ступити непевною ногою на подвір'я старої Артіхи.

Защеміло серце від журливого й нудного скрипу хвіртки, бо десь в глибині душі ще бриніли звуки тієї ме-

лодії, яку недограли музики й недоспівали парубки. Збивались у грудях давкі клубки й підсувались до горла, гризли й ціпили душу та сумління.

Заскрипіли бабині двері й дівчина опинилась у темнуватій комірчині. Поки очі привикли до тієї темноти, вона не могла нічого розібрати. І страх ціпив її.

— Добридень, — вимовила вона боязко, наче хотіла дізнатись, чи є хто живий у тій комірчині. Тихо. Улянка засторопіла на хвилику біля дверей, забувши через страх, де вона й чого хоче. Намагалась видобути слово, але не знаходила його й не вміла висловити поки що своє бажання.

Артіха зиркнула булькатими очима на неї, й не важко було їй догадатись, чого забажає дівчина, бо ж не першинка це для старої, не одну дівчину «лікувала» вона від горя. А Улянка аж тепер побачила стару. Чорне, розкуйовджене волосся насунулось на чоло і тільки, густо порите глибокими зморшками лице, ледь помітно ворухнувшись, підказало Улянці, що стара жива.

— Доброго здоров'я тобі, донько, — аж тепер обізвалась Артіха від припічка. — Щось сталося? Який тебе вітер привів до баби, донько? — поцікавилась вона, сядучи біля закуреної печі й час від часу шубортаючись коцюбою в припічку, хоч вгадувала, чого бажає від неї дівчина.

— Поворожіть чи погадайте мені, тітко, — скупю, ледь не крізь плач вимовила дівчина. Її губи скривились й почала тремтіти, а очі зволожилися й заблищали. — Дайте якогось зілля, щоб випити й нічку поспати. Не маю, тітко, спокою й не знаю, що маю робити. Змилуйтеся і скажіть, яка ще напасть чекає мене?

Ворожка сягнула ліниво зсохлою рукою в запічок і дістала звідтіля брудні, з обтріпаними краєчками карти. Потасувала, потасувала, примруживши очі, наче збиралась викликати якесь видиво. І лише потім підвела кострубату голову й глянула на Улянку. Зустрілись їхні очі, й важко сказати, хто кого кидав у дрож. Ворожка відчула на собі погляд зацікавленої Улянки, і якась дивна дрож охопила дівоче тіло від самого Артішиного погляду.

— Підніми, доню, карти, де твоя доля криється, — й далі стара шептала лише для себе, наче з самим нечистим змовлялась. Улянка підняла дрижачою рукою карти й поклала на брудну лаву. Далі ворожка розставила повільними рухами карти й ледь відвернула голову вбік, наче хотіла охопити всіх одним поглядом. Як завжди, вона була певна собою і, здавалось, ніколи не схибила в своїй «роботі». І ось тепер уже збиралась сказати дівчині те, що показалось на картах.

— Хм... Дивно тобі чомусь паде, донько... Не знала ти ані мами, ані тата рідного, змалечку колисала тебе не

рідна мама, а ось ця синьоока жінка, яка виростила тебе, як свою... Зросла ти пишна та гарна під чужою стріхою, але... вже недовго тобі там бути, бо наближається час, коли ти... як завтра таки... віддашся, підеш до своєї хати. Але ж що це, донько, за знак? Падуть тобі два. Один вже таки в хаті, вже наче й старостів посилає, хоч ти з ним ніколи не зналась... І думка твоя чомусь двоїть, ти не хочеш нагнівати жінку з синіми очима, яка чекає від тебе подяки, але й тебе вона любить, як рідну, і серце її близько коло твого... А цей, що вже в хаті, не подобається тобі. Щось переходить, перегороджує вам дорогу, і чомусь ані тобі, ані синьоокій жінці не жаль... О-оо! Він багатий, проте ваші душі не єднаються, щось заступає ваше щастя, якась чорна смуга розлучає вас... Чорна смуга, чуєш? Так, ваші душі не годяться в парі жити й принесе це вам ціле нещастя. Але ти повернеш всьому спину. Ой, заплутано, заплутано тобі життя, донько. Хто ж бо тобі його так посотав? А-а, так! До цієї плутанини доводить тебе ніби оця жінка, що тобі мамою була... Та її теж болить душа за тобою, але цього нещастя, – постукала ворожка зашкарублим пальцем по картах, застерігаючи дівчину, – вам не оминути.

А другий, донько, ще десь далеко за готарем... Дивно паде тобі, Улянко! Один уже в хаті, а другий, на якого ти й не сподіваєшся, паде в хату з далекої дороги. І йому

щось загрожує, розумієш? Ну, але цей тобі до серця і до пари. Дивися! Ось, видиш, як прояснюється стежка. Він тобі до душі, бо лиш тебе носить у серці, але йому, ой, не вийти швидко з важкого нещастя... Що це, доню? – зраділа стара Артіха Улянчиному щастю. – Він тобі паде судженням. І той, хто тебе запропастить, той же тебе, донько, й врятує. Ось, видиш, як воно показує. Синьоока жінка любить тебе, як рідну дитину. А йому, ось, стелиться довга дорога. Так, то він тобі суджений... Ой, доню, доню! Всюди – лиш одне нещастя... і якщо ти перенесеш все це, тоді й тобі десь прозріває щастя, яке ти собі чесно заслужила.

3.

Сповнена неясною до кінця радістю, бо таки не вдалось Самотоці сваволити, Улянка прийшла додому, коли Настка вже про все знала. Уже не першинка це. Не раз при вечері вона запримичувала Улянку сторопілою з ложкою в руках або з куснем хліба в роті, геть задуману. І лише вона знала, що з нею діялось, бо Настка не питала ні про що. А тепер на стерпіла.

– Ой, донько, донько, не знаю я, що з тобою, – співчувала вона Улянці. – Може, вже час би тоді віддатись, бо не видиш, що тато не вернувся з війни, то здався б капелюх коло хати, а ти собі не в той бік.

— Тіточко Насте, невже ви боїтеся, що я вам кажу «мамо»? Якщо ви не раді, що проживаю у вашій хаті, то я можу собі піти, подякувавши вам від усієї душі, що ви мене викутали з маленької й утримували дотепер.

— Що ти, дочко? Тільки якби ти послухала маму й віддалась, був би чоловік твій коло хати й скінчилось би раз назавжди з тими комедіями. А то ади, «танець замовляє», наче ти йому межу переорала. А повилазили б йому очі, тому Самотоці премудрому. Не чіпав би він тебе як і коли собі захоче. А так...

— Я з усіма танцюю, дружу, але віддатись ще не хочу, — відказала дівчина й замовкла, вислухуючи все, що їй говорила далі Настка, але не схвалюючи нічого з того й не заперечуючи. Мовчала й бродила думками далеко-далеко і тільки вона знала, чого бажала й на що сподівалась. «Хто ж би то був моїм судженням? — питала себе подумки. — Про кого ж то стільки наговорила мені стара Артіха?» — не знаходила відповіді Улянка.

Надворі рипнула хвіртка й загавкав пес. Дівчина не встигла й оговтатись від мрій, бо через хвилюк відчинились двері й на порозі з'явився присадкуватий з короткою товстою шиєю парубок — той же самий Горій Барос. Несподіваний і непрошений гість, видно, вже мав добре в чубку, бо обличчя його палало, наче вогонь.

Улянка, побачивши його, пополотніла. «Ось, хто то

падав мені в хату, тільки ж не дай, господи боже! Ні, ні такого не може статись! Чи може, стара Артїха збрехала?» – питала себе Улянка, і хоч у голові паморочилось, вона вірила, що все це їй привиділось, що все це омана, бо не знала гаразд, чи дечого не зрушив у її душі Самотока, бо, як говорять, у дівчини завжди чомусь сім думок витають...

– Добрий вечір вам, тітко Насте, – заплямкав широким, ледь не до самих вух, ротом Горій, облизуючи висохлі від внутрішньої спраги губи й пробуючи привітатись гречно, але вже з першого слова відчулась у його голосі певна вимушеність.

– Добре здоров'я, парубче.

– Що робите? – запитав, щоб бути в справі.

– Ади, перечимось з цею дівкою, бо не видиш, чіпаються її всякі, як реп'ях кожуха, та й не знаю доки.

– Аж доки я тому Самотоці бебехи не відіб'ю, а ви не віддасте її, – піддав він рятівну думку, ніби Настка сама цього не знала.

– А я не кажу ж їй? Але маєш з ким говорити? Ади, як видиш, засторопіє, задумається з ложкою в роті, все Сурмея чекає. А той, бідний, як пішов з тріумфальним батальоном, то й слуху про нього не чути, ніякої вістки, чи живий, чи мертвий, а вона все надіється, тільки не знає на що.

— Такі то вони, дівки! Все вибирають та перебирають, а потім... Не видите, що тепер парубків малувато? Ті, що вернулись, каліки та глухі, а решта в селі — то самі шмаркачі, ще не вміють коло господарства ходити, та й звідкіля їм знати, що значить жінка.

— Таки так, чистісінька твоя правда, — відповіла Настка, вгадавши, куди стриже Барос. — А ти чому не береш її? — глумилась вона над парубком — вічним невдахою, залицяльником, яким дівчата весь час погордують, бо хотіла вивідати, що той скаже.

Почувши, Улянка зціпила від гніву губи, бо мати не знала, що він не тільки брав її в танець, а навіть додому намірявся провести. Щастя, що по дорозі трапилась корчма, і Улянці вдалось відкараскатись його й повернути дню баби Артіхи.

— Та ми ще побачимо, як то буде, — старалась Настка загладити той глум. — Все воно буде, як належиться...

— Авжеж, покажеться, але дівки швидко старіють, і потім вважають їх справжнім каменем на шиї.

— Не плачте, бадіко, над нашою бідой, — скипіла ображена Улянка, — бережіть собі сльози на інший раз!

У хаті наче все завмерло після Улянчиних слів. Ані Настка, ані Горій не наважувались щось сказати. Гаразд, що Петрик, ускочивши в хату, скрикнув на Настку, що свиня проламалась до овець, і вона вибігла з хати. А

Горій, наче обіллятий холодною водою, скориставши моментом, ніби й сам пішов допомогти Настці й більше не повернувся.

Коли вже закутали худобу й готувались лягати спати, в хату до Настки ступила тітка Параска Галунчиха вивідати ніби, що сталося на толоці.

— Чого він хоче від тебе, цей Самотока? — ніби співчувала вона Улянці. — Але ж таки добре зробив цей Барос, що взяв тебе в танець.

Настка сиділа коло припічка й сама не знала, що казати.

— А що ви собі думаєте? — натякала Галунчиха на щось. — Ви гадаєте, що Барос не був би вам за зятя? Господарство є, лише йди, сідай собі й газдуй. Правда, не такий він уже показний, але господар з нього буде добрий, бо має, слава богу, коло чого.

Настка і Улянка мовчали й думали про своє. Думки їхні, як на диво, на цей раз збігались. Мовляв, лишімо Галунчиху хай наговориться.

— Курити не курить...

— Ая, бабою тхне від нього, — обізвалась нарешті Улянка.

— Десь часом запивається, як буває з кожним парубком, — і осіклась на цьому, бо зрозуміла, що ляпнула

дурницю, але відступати не думала, бо таке не по її натурі, тому й продовжила, сподіваючись виправити недоречне слово. – Та після одруження він, напевне, покине назавжди пиятику. Тільки б прийшло йому до голови старостів прислати й засватати оцю дівчину, як барвінковий листочок, – усміхнулась до Улянки, вдаючи, що заздрить їй. – Ой, ото б жили в щасті та в достатках й голова не боліла б, нічим би не турбувались.

Настка і Улянка догадалися швидко, що Горій таки того вечора, вертаючись від них, пішов до Галунчихи й, пообіцявши їй дарунок, прислав до них, щоб вивідала, як і що, й переконала Улянку рішитись із ним на шлюб. А ця Галунчиха була собі неперевершена звідниця, вона вміла повести діло так, щоб усім було добре, бо вміла говорити й приговорювати. Вона не перечила нікому, нічого не доводила силоміць, але накінець слово лишалось за нею. Та Горій аніскілечки не вдавсь в свою тітку, він був мовчкуватий і несміливий, за що в селі усі сміялися з нього в кулак.

4.

З танцю частину дороги, аж до корчми, Улянка пройшла з Горієм, але ніякої розмови про сватання між ними не було. Правда, він заступився за неї, навіть до бійки дійшло через неї, але це ще нічого для Улянки не озна-

чало. Задумавши женитись, Горій вибрав собі двох старостів, і вони направились до Настки Прокопець сватити Улянку.

— Добрий вечір, чесні газди! — мовив старший сват, переступаючи перший високий поріг. За ним до хати ввалились четверо чоловіків: ще один старший сват, аж два майбутні весільні батьки й Горій, а за ними, таки за плечима ступала Галунчиха — найголовніша, як кажуть, свашка, а тепер украй необхідна балакунка.

Побачивши старостів, Улянці побіг по спині морозець й її кинуло в дрож. «Ось чому то він брав мене в танець, на скандал наважився з Самотокою та ще й проводити додому намірявся», — подумала вона, але коли запримітила, що Настка стала припрошувати гостей до столу ласкавими словами й дивилась на них приязним поглядом, догадалась про все. «Значить, усе було залагоджено й встановлено без моєї згоди. Невже мама могла піти на подібне?» — питала вона себе, прибита несподіванкою й тим, що мало незабаром початись у їхній хаті.

А старости наче й не зважали на Улянку, вони, довго не роздумуючи, розпочали своє діло. То натяками, то прислів'ями добивались свого, та Улянка, як навмисне, не реагувала на жодне з їх слів, сиділа, здавалось, спокійна, як і годиться дівчині, до якої прийшли свататись. Запримітивши це, і Настка, і Галунчиха зникли, не

знаючи, що робити, бо не сподівались від Улянки на таку впертість та непослушність, Отож треба було рятувати ситуацію, пустивши в хід певні хитрощі.

— Ми прийшли взяти від вас красну дівицю, — сказав гордо майбутній весільний батько — один із наймудріших в селі господарів, який не одну пару обвінчав досі, але його слова не рятували прикрого становища.

— Дякуємо за честь, — якось майже не в лад відповіла Настка, але ми ще не віддаємо нашу дівчину. Хай ще підросте, розуму набереться, а потім...

Така відповідь збила з пантелику Улянку. Вона не знала, що вірити. «Значить, мама ні з ким ні про що не домовлялась, — переконувала вона себе. — Але ж навіщо калачів напекла стільки?» — знову починали непокоїти дівчину сумніви.

— Таку красуню, як ваша, — почала теленіти Галунчиха знану й до того святу правду, але в її голосі відчувалось щось фальшиве й вимушене, — чи знайдеш у наших околицях... Але ж ви знаєте старосвітську приповідку, що дівку треба віддавати замолоду, і чим раніше це зробите, тим ліпше буде, щоб злі язики не заговорили потім, що вона каменем висить у вас на шиї. Бо так і є, що стара дівка в людській хаті — небесний прокльон, боронь боже!

— Атож, атож, квітку продають свіжою, доки пахне, — добавив старший сват.

— Дівка — це така штука, що чимшвидше віддасться, тим краще для неї, — настоювала Галунчиха на своєму.

— Ади, тут близько, в сусідстві, лише через толоку, — умовляв майбутній весільний батько, наче щастя і все інше лише від цього й залежали.

— Та ні, даруйте, дорогі гості, але я й сама не могла до того додуматись, прости мене, боже. Дурна я, як гуска, а виділа, що вже три дні наш кіт не перестає вмиватись то на перелазі, то на ганку, а не догадалась. А ще кажуть, що не треба в те вірити, але ж тут чиста правда, бо судячи по тому, то значить, що до хати повинні прийти свати, і дівчина швидко вийде заміж.

— То лише один бог всевишній знає все, і він, напевне, хотів сповістити вас, що до хати прийдуть добрі люди, пошанують вас і вашу дівчину, бажаючи їй і добрим людям щирого щастя.

— Аякже, таки так, — приговорював старший сват до весільного батька, й обидва лютували на Горія, який сидів німий у кутку на лаві, немов макух, бо надіявся на тітку Галунчиху, яка володіла дотепним словом й запевнила його, що все буде, як він бажає. За це вона повинна була одержати від нього не будь-який дарунок, бо ж Горій був багатий, а ще до того пошився в ту клімпу, яка наводила на село страх.

А Галунчиха й справді зналась на тім ділі. Вона по-

ставила на стіл пляшку горілки й здоровенний зліпок. Вона знала, який хліб вибрати для старостів, і взяла зліпок, тобто такий, на якому лишився слід єднання з іншим хлібом, бо він повинен був скріпити майбутню сім'ю, про яку тут ішлося. Звичайно, без чарки горілки й кусня хліба не те, що бесіда не в'яжеться, але й слово до слова не ліпиться, Гості вже встигли випити, тому розговорились на всі лади, а Улянка й далі сиділа похмура й байдужа, ніби не про неї йшлося. Вона намагалась вловити сприятливий момент, щоб вийти з хати й піднести женихові гарбуза.

Але вийти надвір не вдавалось, і її нарешті осінила рятівна думка: вуйко Іван. Вона чомусь вірила, що вуйко заступиться за неї, тому крадькома штовхнула під бік Петрика й шепнула: «Біжи, скільки можеш, до вуйка Івана й з-під землі приведи його сюди, бо тут ціле нещастя нагрянуло на мою нещасну голову». Петрика наче вітром знесло з хати.

Галунчиха потяглась до Настки й щось довго шептала їй на вухо, а тоді, залишивши в хаті старостів та жениха, викликали Улянку до великої хати.

— Що ти, дівко добра, думаєш робити? — запитала Настка розпачливим голосом. — Не видиш — люди такі поважні, шанують тебе, а ти й гадки не маєш. Чого ти очікуєш? Не видиш, що голод стукає в двері? А в них не

матимеш ніякого клопоту, лишень сідай та й живи.

– Таких багачів у нас у селі легко не знайдеш, квіточко добра, – голубила хитрувато Галунчиха улесливими словами дівчину, – а з Горія буде господар, не шага.

– Господар господарем, але він старий проти мене. Ой, мамко дорогенька, чого ви хочете мене в багнюку, як ту конопельку, ввалити?

– А тобі яких треба? Шмаркатих, які ще й військо не відбули? Може, цього Самотоку, що осівся мені каменем на серці й до смерті надоїв? Не видиш, що парубків після війни на пальцях почислиш, а пройдисвітів, то, правда, знайдеться. Але ж тобі й треба трохи старшого за себе, який знає, на чому світ стоїть. А з Горія буде господар, він за бабами не пропадає, як ті шмаркачі невмивані.

– Не забувайте, мамко, що він полюблює горілку. А що буде, коли розіп'ється й хати не буде триматись?

Улянчине зауваження збило з русла і Галунчиху, і Настку. Вона ще раз здала собі справу, що Улянка не будь-яка дівчина, а кмітлива собі, розумна, такої пошукай.

– Ой, боже, боже! – бідкалась зневірена Настка, рятуючись уже не знати від кого, чи від Галунчихи, чи від Улянки. Вона схопилась за голову, наче валилась на неї стеля, й вийшла з кімнати. Улянці стало жаль матері.

– Нічого! – сказала рішуче Галунчиха. – Треба слуха-

тись мами, бо вона тобі злого не бажає. Ану лишень іди в хату й не заводи комедії, а клади калач на стіл і подавай рушники старостам. Так, так, ану надягни оцю сукенку, яка личить тобі, аби гостям аж язик у роті затерп, аби вони й не догадались, що ти не хотіла, а подумали, що ти впиралась, як годиться кожній мудрій, як ти, дівчині. Бо ти не з тих, що набиваються женихові в душу, аж йому зараз після весілля приїдається ота жінка.

— Увва! Таке мені плетете. Може й зараз іти собі з нашої хати.

— Ні, ні, донько, не треба бути такою між людьми. Треба слухатись мами, шанувати добрих людей і не відкидати ногою щастя, бо воно лише тобі належиться. Ой, якби то другій, то вона б, напевне, ноги мила такому чоловікові, — аж запінилась, перегнувши коня, Галунчиха.

— Я тіточко нікому ноги не митиму, хоч і сирота бідна! Такого від мене най ніхто не сподівається. Вам, як бачу, треба невістки, аби робила на полі, в хаті та по всьому обійстю шибалась, — відбивалася Улянка, все ще сподіваючись, що їй удасться скараскатися від докучливої Галунчихи та її сватів, — а я, знайте, служницею в Баросів не буду. Вибийте собі це з голови!

— Та ні, я лише так кажу, — відчулась винуватою Галунчиха. — Таж він тебе, голубонько мила, на долонях носитиме, як кралю.

— А я не хочу кралею бути. Я хочу, як моя мати була і всі чесні люди, — вирвалось у Улянку.

— Ну й сказала! — вигукнула Галунчиха, вдарившись руками об поли. — А вони чим не чесні люди? Таже таких людей пошукай...

— Дай боже, аби воно так було, — все ще одбивалась Улянка, сподіваючись, що невдовзі надійде вуйко Гашіцин і, може, хоч він захистить її, а то вона залишилась одна-саміська перед цілою зграєю, яка напосілась на її голову. Але Гашіцин не приходив. Не з'являвся ані Петрик, а тут усі натискали на неї, немов горіло, і рятівна смужка звужувалась перед Улянкою й прискорювала її підкорення невітшній долі, яка на цей раз виявилась несправедливою з нею.

А Настка ніяк не могла зрозуміти, що сталося із Улянкою, бо в тих околицях дівчина споконвіку нічого не вартувала, вона відносила, а не приносила до господарства, і при подібній нагоді вона не сміла відворкнути й слова, а ця все ні та ні! Дивною здавалась їй Улянка, начеб відродилась від тамтешніх людей та сільських неписаних традицій. А ще дивнішою їй здавалась дівоча незрозуміла гордість, бо була вона круглою сиротою й бідною, а горда над усе село. Не гордовита, а горда й гідна, наче збагнула, що всталені традиції для того, щоб їх ламати. Говорили про неї в селі, нарікали, тільки оди-

нокий вуйко Гашіцин не закидав їй нічого, бо й сам став розводити останніми роками дивні ідеї. Він знав, що Улянка ще здавна кохала Сурмея, а восени '41 року, коли він пішов із тріумфальним батальйоном, пообіцяла, що буде чекати. А тепер чекала, хоч нічого не знала про нього, хоч пропав за ним усякий слід.

— Таки так, голубонько, буде, як твоя золота душка захоче. Не видиш, як він красно говорить до тебе, готовий хоч у вогонь чи в воду, — наполягала Галунчиха.

«Не дивіться на те», — подумала, але не сказала дівчина, бо відчувала фальшивість Галунчиних слів і поведінки.

— Не знаю, як я йому, — сказала відверто вона, — але він мені не подобається, і все! Запам'ятайте оце й зарубайте собі на носі!

— Не журись, усе з часом залагодиться, — махнула байдуже рукою на її слова Галунчиха. — Любов приїдається... Значить, домовились. Іди подавай рушники! — сказала вона, відчиняючи двері перед дівчиною.

Коли прийшов Гашіцин, свати уже були перев'язані рушниками, і Улянка вже встигла вручити молодому зав'язаний хусточкою калач — дарунок майбутній свекрусі, а на столі стояла спорожня пляшка від горілки.

— Нема чого чекати й відкладати довго, — сказав певний перемогою весільний батько, якому горілка, як і іншим,

піддала духу. – Після Дмитрія таки зараз відгуляємо весілля. А скажіть насамперед ви, старший свате, що даєте у віно вашому синові, бо ж знаєте, що це є першим кроком до щастя майбутнього подружжя й мана небесна.

– Таже думати тут багато нема чого. Я дарую синові дві фалчі поля, а після нашої смерті – хату. А коли подружжя буде належне, як у людей, то ще додам дві фалчі. Хай мають і хай газдують, хай бог їм помагає й розуму дає. Жінка хай слухається чоловіка, бо він є розум і сила коло хати, хай слухає і поважає свекруху, бо від цього прибуває в сім'ї щастя й прибуток.

– А я, добрі люди, – прийшов ряд Настці сказати своє слово, – не можу ані мінити, ані дати дівчині стільки поля, бо в мене ще є двоє менших від неї, а до того ми ще не думали віддавати так швидко нашу дівчину. Можу мінити їй ті лоти, що дістали під час реформи та й зестру, як належить кожній господарській дитині... Лише з цим весіллям я не дуже згідна. Йой, що це на мене весь час дає?! – бідкалась Настка лише про людські очі. – Оногди, в голодний місяць, мусила христини робити ось цьому мурзакові, – показала жінка на Іллю, який пустував при гостях, – а тепер приходиться весілля. Та хіба не видите, що нічого не вродила свята земляця? Щоправда, я вже раз попеклась нестатками, коли еванковані були, тому й запаслась мукою, якої, може, й

стало би на весілля, а може, й ні. То, може б, відкласти на другу осінь, бо ще не горить, і дівку доти вовк не з'їсть, – спробувала вона відкараскатись клопоту.

– Пусте говорите, молодичко добра. Ви ж знаєте, що молодий – багач, тож він про все потурбується. А, зрештою, він справляє весілля в себе, а ви можете лишень так... трохи.

– Трохи не трохи, але все треба.

– Нема чого над цим ані думати, ані говорити, – поквапився старший сват сказати своє слова. – У нас є і мука, і все, що вам треба. Беріть собі, скільки хочете!

– Добре, добре... У вас є, але потім будете мені очі довбати, що взяли дівку голу та ще й без порошка муки на калачі, – випалила Настка, майже образившись.

– Най нас бог покарає, коли б ми таке зробили, і, пам'ятайте, що ваша дівчина вже як наша дитина й буде користуватись пошаною в нашій хаті.

Улянка слухала все те й відчувала всією душею, як на неї насувається щось страшне й небезпечне, готове у всяку хвилину впасти на її бідну голову. Не хотіла вона вірити в оте так легко здобуте щастя та всякі обіцянки.

– А тепер, – заговорив весільний батько, – вже коли ми домовились про все, і кожний з нас знає, що має робити, підійдіть, мої хрещеники-молодята, й станьте перед шановними свідками, щоб ми вас пов'язали ху-

сткою для нерозлучного життя! Тільки запам'ятайте, що життя не таке вже й легке. Всяке буває, як на довгій ниві... Отож тримайтесь!

Наречені підійшли до столу. Улянка стояла пряма, мов свічка, й сльози душили її, а Горій стояв мовчазний, наче стовп, віддुвши губи й задерши червоний від горілки ніс, і час від часу зиркав на Улянку неспокійним поглядом, аж поки порція горілки не обійшла все коло гостей і сватів. А закінчивши церемонію, всі сіли за стіл, продовжуючи цмулити горілку й гнути теревені, як годиться при заручинах, а невдовзі стали кепкувати в жарт зі старшого свата, весільного батька, непривітної свекрухи й самого молодого.

— Таки в нашім селі, — почав весело Гашіцин, підібравши задалегідь жарт на рахунок «князя», — жив-був добрий господар — Катрулею прозивали його. Господар багатий і працьовитий, та мав він трьох синів, які занадто рано всмакували горілку й такими залишились на все життя. Нарешті приходить час женитися одному з них. Іде Катруля сватати, вкладаються бадіки за стіл із хлібом та з горілкою, а він, бідний, потерпає, щоб, часом, не піднесли гарбуза. Думає Катруля, що робити, непокоїться і сам, і свати, які прийшли з ним, бо гризе їх сумління й не дає робити належне діло. Та вже як прийшли, то треба було щось робити, треба було просити

згоди на шлюб у батька-матері і в самої дівки. А вона вже гей підстаркувата була, але ще пишногруда, то й не гадала, бідна, відмовляти.

«Добрі у вас сини», – каже кума-цокотуха, намагаючись врятувати старшого свата, який не щадив слів, розхвалюючи жениха.

«До-о-обрі, – каже Катруля й хоче якось признати правду, щоб потім не мати клопоту. – Добрі хлопці, навіть їсти не просять, а рано лише води п'ють», – признається бідний, натякаючи, що вони всмакували горілку, й самого тата продали б за неї.

«То нічого, – каже батько нареченої, чи то прикидаючись, що не розуміє, чи не хотючи скривдити майбутнього свата, а насправді бажаючи позбутись дівки з хати. – Не велика біда, що воду рано п'ють, бо в нас криниця таки на самім обійсті стоїть».

Вже пізно вночі порозходились старости по своїх домівках. Глуха тиша запанувала навкруг Настчиної хати. Зовсім опустівши, Улянчине серце наближалось до того відчуття, яке вже не спонукує людину до життя...

Десь недалеко в сусідстві лунало тонке собаче гавкання, якесь безнадійне, самотнє й пусте, і вривалось глибоко в дівочу душу, посилюючи Улянчині передчуття і жаль...

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

1.

У суботу під обід молодиці й дружки вертались від панського двора з повними корзинами барвінку для весільних вінків, а в цей час у Настки зійшлися всі ті, хто був призначений правити весільний обряд, і вже кожен взявся за свою роботу. Дружки робили браму: прикріплювали дві товстеньких жердки до ворітних стовпців і з'єднували їх вгорі такою ж. На воротах, обвитих свіжою хвоєю, причеплювали різнобарвні паперові прикраси, а в хаті дружки прикрашали дружбам палиці, з якою парубок ходив не на один танець чи весілля. «Коли б я знала хоч половину того, що ця палиця бачила», – думала дружка, скриваючи свої мислі від інших.

– Дивно якимось діється на цім світі, – сказала одна з дружок присутнім, між якими була й Улянка. – Все починається або кінчається якимось навиворіт. Лишень подивіться, чи не моя правда? – й показала прикрашену наполовину палицю.

Задумалась Улянка над сказаними словами, опу-

стивши очі й прирівнюючи почуте до своєї долі, в якій і справді все йшло наче навиворіт.

Вже коли брама красувалась червоними, жовтими та синіми паперовими прикрасами, дружби готувались йти запрошувати на весілля. В білих бавовняних сорочках, вишитих чорною заповоччю, які майже сягали колін, та в білих портяницях, мовляв, буковинці спочатку шують довгу й рясну сорочку, а з того, що залишається, мусять вийти портяниці, парубки приходили до молодої. Їхній стан обвивав різнобарвний пояс, поверх якого заперізувались гаптованим ременем з двома разочками ретязів. На плечі парубки накидали гаптований киптар, а на голову надівали найчастіше чорну ягнячу шапку, яку закосичували миртом. Через плече в кожного висіла тобівка, на ремінь якої вселяли гарний калач, з ним дружба ходив по всіх селі, а то й по навколишніх селах. В тобівку ставили пляшку горілки, порцію й женів, якими дружба частував майбутніх весільних гостей.

Ще з п'ятниці красувались на столі у великій хаті та на жердці в коморі калачі, а коли молодіці допікали жени, брались до печива та інших страв. Бабусі крутили галушки, кухарки різали птицю на студенець і суп, а сусідські діди та вуйки зичили столи та лавиці, вкладаючи їх у хаті, в stodолі та на самому подвір'ї й оббивали хатні стіни найкращими лавниками.

Під вечір зійшлися молодиці, Лікерія, Домнічка й Марічка, Анна й Христина і взялись вити для молодії вінок. Вони брали з корзини поважними рухами, якось наче по—святочному, по пучкові зеленого барвінку і, викладаючи вінок, який чомусь повинен бути звитий утрьох, починали тужливу пісню, яка співпадала з долею Улянки, разячи й кроючи її душу.

*Не дала-с ня, моя мамко,
За кого-м хотіла,
Зашуміла нагаїчка
Коло мого тіла.*

Весільна матка взяла з стола виплетений барвінковий вінок і наділа Улянці на голову. Вона чомусь скривилася, начеб він давив її, і не втримались сльози, які весь час просились на волю, посипалися рясними горошинами по білій вишиваній сорочці.

Ще коли шили вінок і співали, Настка глянула крадькома на Улянку і, зрозумівши, що негаразд мучить дівочу душу, відійшла в куток і сама, скривившись, залилась гіркими сльозами. Запримітивши гнітючий стан молодії, молодиці намагались розігнати її сум, тому весело приспівували, юхкали й плескали в долоні, аж доки, здавалось, молода оживала, піднімала голову й дивилась

скорботними очима на них. На її вустах з'являлась час від часу вимушена усмішка, але залиті густим туманом очі так і не прояснялись за весь вечір.

2.

Жора був сповнений неабиякою радістю, Улянка призначили його «грати весілля», тобто бути за весільного дружбу. Він нічим не відрізнявся від інших дружбів, і він був у вишитій заполоччю сорочці – подарунок від нашої з сусіднього села, – як і всі. Христина навіть побоювалась, що хлопець виросте, й сорочка залишиться незношеною, хоч він уже ходив і перся в парубки. Тоді саме тато замовив у шевця гарні жовті чобітки з телячої шкіри, а мати позичила в когось вигаптовану і з витисненими візерунками тобівку. Туди йому поклали порцію й пляшку горілки, а Ілена всипала щедро жменів і вселила калач, бо палицю, яку прикрасили теж Ілена, він уже давно тримав у руках.

– Отакого дружбу, – не без подиву каже Настка, – пошлемо на Билинчину.

Справді, на той кут, майже чи не в інше село, послали наймудріших дружбів, бо, щоб дійти, треба було перетнути таки величеньку толоку.

Почервонілий від жіночих вихвалювань та пильних поглядів Ілени, Жора вибіг із хати й подався на Билин-

чину. По дорозі, вже коли вибрався за село, весь час поглядав не без задоволення то на свої жовті чоботи, то на гарно прикрашену палицю, й з думки не сходила Ілена, яка виділа його спорядженого. «Варе, й на цей раз вона насміялась із мене?» – не міг вгамувати Жора неспокій від того, що дівчина трохи старша за нього.

Отак задумавшись, Жора опинився серед самої толоки. Недалеко від лісу, на донедавна сухій, вигорілій сонцем галявині, яка після підосінніх дощів зазеленіла, паслась велика отара овець. Прижмурившись, Жора ступав певною ходою по м'якій доріжці, забувши навіть, що він дружба і йде запрошувати на весілля. Враз щось зашуміло над головою і вдарило здорово по плечу. Озирнувся й побачив, що перед ним стояли з палицями наготові двоє чабанів, уже величенькі хлопчаки, на рік-два старші від нього. Жора не знав їх, але чув від інших хлопців, що вони забіяки над забіяками.

«На! Попався тепер! Холодний страх охопив хлопця, він хотів був вернутись, але не було як. – Раз дружба, то дружба», – і рішив відбиватись від нападників.

– Це ти будеш побувати та з калачем ходити? – закричав на нього грізно той, що дістав палицею і, відскочивши трохи назад, щоб перестрашити ще більше свою жертву, почав матюкатись, як парубки на танці, вдаючи з себе лихого. Жора зрозумів, що цей готується знову

накинутись на нього й стиснув у руці палицю.

«Ага, – потерпав він не так за те, що дістанеться йому, а за калач, – вони хочуть калач відібрати в мене. Ну, а який то до біса дружба без калача?.. А ще як дізнаються, – подумав про весільних, – дівчата будуть по всіх усядах сміятися з мене, – завирувала в ньому парубоча гордість. Тільки ж що тут робити? Втікати? Ні, вже запізно», – й відчув, як муляють нові чоботи ноги.

Зрозумівши, що тут краще нападати, ніж боронитися, він довго не чекав, а накинувся на парубчача з палицею. Шарнувши раз, удруге, повернувся швидко й побіг від них. Тікав, аж поки не здоганяла його довга чабанська палиця й не нагадувала йому, що треба зупинитись і або відбиватись, або нападати. У ньому наростав шалений гнів, і він спритно відбивався, а тоді тікав знову. Та не встигав відбігти далеко, бо другий парубчак біг за ним і бив, куди попало. Тоді він повертався й угощав цього, але за його плечима виростав незабаром перший. Отак відбиваючись, він відбігав, аж доки знову не наздоганяли його, і тоді все починалося знову, аж доки Жора, розгадавшись, не повернув назад за готар.

Весь у поті, в пом'ятій одежі, побитий, хлопчина мало не заплакав із сорому й досади. «Якби мене зараз побачила Іленка, – вжахнувся думки, – напевне «бабієм» прозвала б». Думав відомстити отим чабанам, але поки

що не знав, у який спосіб. «Сказати братові? Ні, бо він ще скаже, що добре зробили». Зараз треба перечекати й знести біль, а після весілля візьме свого найближчого друга і дасться їм взнаки. Старався заспокоїтись, але не міг. Спричинена кривда боліла йому більше, ніж синці на ребрах. Може, до всього додавалось ще й те, що таке з ним сталось уперше. Досі його ніхто не зачіпав, і він не знав, що то значить страх поєдинку, Пізніше, коли життя не раз вибивало його з колії, завдаючи чималі болі, він зрозумів, що отой перший страх і спричинена кривда зрушили щось у його душі, озлостили його й загартували, і він сприймав удари долі спокійніше...

3.

Стояла погідна осіння неділя. Музики вранці збудили Зарінок, сповіщаючи про весілля. Від сильного відлуння духового оркестру, якого молодий привів аж із сьомого села, здригалось повітря.

– Мені не треба цих голодранців, цего, що в бляху дує, – натякав пихато молодий на Мінея, який, окрім трубки, ще грав і на флейті, – у мене такі гратимуть, яких ви ще не чули й не виділи ніколи, бо ж раз жениться Барос...

Довго скаржились зарінчанські музики, Міней, Василь Гай та тарадаєчник, що не їх запросили грати на весіллі, а тоді, хильнувши з жалю кілька порцій самогонки, на-

просилися в Улянки задурно грати. Тому зараз ухкали спересердя й грали запально, як ніколи, від усієї душі, аж, почувши їх, сплакнули нишком старі баби.

Невдовзі збіглися дружки й дружби, батьки й матки, свашки й стали вбирати за звичаєм наречену до вінця. Розчесали й заплели дрібно дівочу косу, причепурили Улянку, вбравши в білу вишиту сорочку, поверх якої накинули білу фату.

Тутешніх музикантів щось, видно, гризлаобраза, бо Міней трубив, аж шибки деренчали й луна котилась селом, перегукуючись наче з духовим оркестром, який давав про себе знати від молодого через невелику толоку. Гай штовхнув Мінея під бік, і той направив трубку на Улянку й Настку, наче хотів своєю грою розрадити їхні серця.

На столі стояли, налиті весільним батьком, пляшки з горілкою й дожидали моменту, коли з них мали наливати в порції. Нарешті матка взяла позолочений барвінковий вінок і поклала його Улянці на голову. Наче вкопані, стояли поряд неї з весільними свічками в руках дружки, навколо яких вирував веселий натовп і лунали тужливі голоси свашок. Улянка змінилась на обличчі й заллялась гарячими сльозами, які котились по її щоках і капали повільно на білу сорочку.

Настав момент прощання. Ще дужче заплакала молода, приклякаючи на подушку перед Насткою та Гаші-

циним. Скривились від того плачу її уста й відбилось у великих, зрошених сльозами темних очах м'яке полум'я свічок. Василь Гай, який грав не на одному весіллі й гарзд знався на весільних звичаях, владно потягнув смичком по струнах, й музика раптом обірвалась. В хаті стало тихо, чулось тільки ледь вловиме потріскування запалених свічок.

— Приклякла молода перед Богом, перед матінкою Христовою, перед Ісусом Христом, перед весільним батьком і перед весільною маткою й просить прощення перед татом, перед мамою, перед братами й сестрами, перед вуйками й вуйнами, перед сусідами близькими й далекими, щоб їй простили і в щасливу, добру дорогу щедрим словом вирядили!

Улянка стояла, наче вкопана, все ще з скривленими устами, виголошені слова не торкались її душі, ані розуму, зараз, заливаючись сльозами, думала про інше. «Що ж я наробила?! — питалась вона й засуджувала себе перед власною совістю. — Так я грішу перед богом і лодьми...»

Щоб вгамувати її плач, який навівав сум, свашки знову заплескали в долоні й заюхкали весело в ритм і в лад музиці, але молода чомусь не підводилась із подушки. Вона й досі стояла на колінах, наче закам'яніла, і, опустивши на груди голову, втупила погляд у підлогу, а рясні

сльози скапували на подушку, залишаючи на ній мокрий слід. Настка не раз бачила за своє життя, як плаче молода в хвилину прощання, але те, що сталося із Улянкою, непокоїло її й муляло в душі. «Ой, боже, боже... – думала вона, – що ж я наробила? Рідну дитину запропастила, силоміць з хати вигнала, за нелюба оддала...»

Нарешті підійшли до Улянки дружки, й вона підвелась байдужа й бліда. Весільні гості, хоч і перезирались запитливо між собою, проте не втрачали охоти побути, далі приспівували весело й частувались горілкою. Невдовзі в хату ввійшов від молодого дружба й сповістив молоду про прихід князя, який повинен був повести її до вінця. Молодій піднесли дивень, і вона мусила підчинитись вимогам обряду, хоч різонуло її в серці й зціпило, коли пролунали голоси дружок:

*Глянь, Улянко, крізь калач
Чорним оком та й заплач!*

Вона зиркнула боязко крізь дірку в калачі, й до хати ввійшов із своїм товариством молодий. Він стояв перед Улянкою нерішучий і блідий. Запущені в черевики з хлявами іцари спадали, здавалось Улянці, яось недбало, а бондіца й вишита нею сорочка висіли на ньому, наче на кілку.

— Улянко, — наважився він на слово, — ми не будемо забирати тепер зестру, — забелькотів далі не в лад моменту Горій, — бо ці голодранці ще можуть перевернути фіру. Візьмемо по весіллю...

— Нехай, — мовила Улянка, не довіряючи його словам і приколюючи йому до бондіці квітку з білої матерії, але тут же її вжалила несподівана думка: «Гаразд, але це мене люди судитимуть, що голячку взяв», — думала ображена, приглушуючи гнів. Між часом, коли дружки приколювали такі ж квітки весільним гостям, Галунчиха відвела молодого вбік і довго втовмачувала йому стишеним голосом різні поради. «Щоб ти ввійшов першим до церкви, бо ж господарством ти повинен провадити, а не вона, бо жінка не має на те голови...» Улянка почувала дещо з її порад, і прикрість знову залила їй душу. Нарешті їй накинули на руку чорну хустку з тороками, й весілля вирядилось до вінця. Затрубили приведені аж із сьомого села музиканти й зарінчанським музикам довелось відступити перед оркестром нареченого.

Дожидаючи, поки молоді обвінчаються, Жора, затамувавши біль, чекав терпеливо моменту, щоб виконати вимоги звичаю. Хоч його пекли на плечах шрами та боліла голова, він разом із Улянкою посипали дорогу, куди мав проходити весільний поїзд, зерном, цукерками та

дрібними грішми, бажаючи молодій парі багатого й солодкого родинного життя. Весілля наближалось до двору молодого. Перед воротами стояли рядом парубки, загородивши щільно вхід на подвір'я, й вимагали від жениха викуп за молоду.

Кинувши поглядом на парубків, Улянка похолола. В юрбі вона запримітила свого Сурмея, якому обіцяла, що чекатиме, поки той вернеться з війни. «Невже то він? —, не довіряла своїм очам. — Так, він, не пропав мій Сурмей, то я не дотрималася слова. Що він скаже тепер? Напевне, осудить, подумає, що я давно забула його, розгулялась собі тут без нього, а нарешті віддалась. Ой, неправда все це, дорогий мій Сурмеєчку! — вокала вона в душі. Я цілі ночі не спала, весь час про тебе думала, мучилась душею й мислями, а тут напосілись на мою голову прискіпливі вороги й занапали мене, бідну. Що ж мені тепер робити, скажи, розрадь моє зболене серце добрим втішним словом...» Улянка не мала звідки знати, що Сурмей повернувся з полону таки тієї ночі, заставши лише голі стіни, бо його мати давно померла на тиф. Побачивши пусту, занедбану хатину, присів, бідний, на призьбі й просидів отак, сумуючи, аж до самого ранку, коли його побачили сусіди, запросили до хати й вгостили, чим мали, розповідаючи йому останні сільські новини, між якими й про Улянчине весілля.

Оточений своїм товариством, молодий кивнув дружбі, нагадуючи тому про повинності, й той кинувся хвацько до хати, виносячи звідти незабаром пляшку з горілкою й чарупину.

— Ха-ха-ха! — полинуло зневажливе між парубками. — Думаєш, тобі так легко обійдеться?! — крикнули чи не в один голос.

— Чого ці жебраки збіглись мені коло хати?! — розкричався, лютуючи, старий Барос. — Ану гетьте мені звідси! Тут не шинок!

Гей, як вперлися парубки, то й кроку не хотіли поступитись, не те, щоб дорогу звільнити. Вони ще довго добивались належної від молодого плати, аж поки не вибрався непомітно гурту парубок з точеною палицею й не вперіщив старого Бароса по кожусі. Зчинився лемент, вереск та лайка, і весілля отямилось на подвір'ї. «Ага, — образилась засоромлена Улянка, згадавши, що за народним звичаєм, — чим дівчина мудріша, тим більша честь женихові, але й плата парубкам теж, — а ти вже відтепер показуєш мені ріжки? Не дотримався обіцянки щодо муки для весільних калачів, щастя, що мамка ще задовго до весілля зберегла дещо, бо все сподівалась, що повернеться Сурмей, але не дочекалась... А ти лізеш до вінця, як німий до сповіді, а тепер обдурюєш хлопців порцію горілки? Хіба лише стільки вартую я в

тебе? Бо тут судять усі однаково: чим мудріша дівка, тим більшу плату повинен дати молодий парубкам, а ти чомусь не в той бік», – злостилась Улянка, але не так на Горія, як на себе.

Молодих зустрічали перед порогом хлібом-сіллю, але задуманої Улянки наче не було поряд Горія, вона губилась поміж невтішними думками. Отямилася веселим співом свашок і дружбів, бо вони не мали звідки знати, що коїлось в Улянчиній душі, вони робили своє: співали пісню, яку належить співати, коли зсаджають з фіри зестру, але її зараз не було, тому вельми недоречними здалися їй почуті слова:

Утворюйте, мамко, двері, ю-ю-ю-ю, ю-ю-ю!

«Тому ти не хотів, щоб перевезти зестру тепер? Боявся, щоб парубки часом не перевернули, коли ти не даш їм належну плату? Тебе не обходить, що на мене ззирається все село й гадає, що я голячка, не маю нічого», – лютувала в собі Улянка.

Галунчиха вгадала, що в молодій в душі бродять невтішні думки, щось двоїться в її серці, й вона вагається поки що взяти рішення, але напевне колись візьме його, тому підійшла до Улянки й весело захіхікала підробленим сміхом, стараючись розвіяти її жаль і вагання.

— Не треба, голубко дорогенька, сумувати на втіху ворогам. Ходи, бо тебе й твого подарунка вже чекає в хаті мати молодого.

За увічненим звичаєм, Улянка подарувала тещі вишиту сорочку, але із зашитим вирізом, мовляв, щоб рот у неї був завжди закритим. Теща стиснула від гніву губи і враз її обличчя зморщилось, а брови поповзли на лоб. Не сказавши й слова, вона зневажливо одвернулася від Улянки, наче перед служницею, але молода не зважала на це. В її голові снувались химерні думи, заслонюючи наче від очей усе, що коїлось отут, й переносячи її в далеку замрію. «Що я наробила на свою таки голову», — весь час шептала вона розгублена й приголомшена тим, що сталося.

До самого вечора забавлялась молодь на весіллі, а із заходом сонця зарінчани почали сходитись на пропій. Музика витинала шпарко жваві мелодії, заохочувала весільних призволятись, покуштувати весільних страв. Та вони не довго відтягались, сідали статечно за столи в хаті та в дворі, й чаркам та кухаркам була робота. Кухарки й свашки не встигали підносити до столу страви і, щоб товариство не нудьгувало, співали та юхкали.

Поважні ґазди вже давно сиділи за столом і встигли вихилити кілька порцій горілки, коли на подвір'я, наля-

гаючи на ногу, ступив Максим. Хоч припізнався, він зовсім не спішив і, притримуючи пляшку під лівою пахвою, гонорно шкутильгав і кивав на жінку, що йшла позад нього й несла чорну курку.

— Що-що-що? — не втерпів Кирилець і, наче йому язик свербів, забелькотав п'яним голосом. — То й ти, мов каліко, прийшов на весілля?

Максим припинився і, глянувши ображений на весільних, гадкував щось. Потім, кульгаючи, наблизився мовчки до столу, взяв глиняну миску з курячим супом і вилив Кирильцеві межі очі, а тоді схопив ще одну, на цей раз із студенцем, і тарахнув нею з розмаху того по голові, аж дрібне череп'я полетіло. Весільні аж зітхнули полегшено, бо Кирилець устиг усім надісти, а йому не першинка була, його вже призвичаїлись отак «угощати», мабуть, за давні ще грішки, коли чоловіки були на фронті, а він зазиравав, куди не треба, й Кирилець привчився до цього «вгощення», мов кобила до батого.

— На! — сказав нарешті Максим. — І щоб знав ти від мене, що й каліки люди, не лиш ти! — додав і лише тоді сів спокійно за стіл поряд інших господарів.

— Що ти? — наче співчували, глузуючи, весільні Кирильцеві, з якого масними патьками стікав суп та драглі, — купати його став, як батько хрещеника?

Кумпанія розвеселилась і розсміялись, бо Максим по-

ступив саме так, як не одному бажалось, а бідний Кирилець стулився ошелешений і мовчав, витираючи з піджака страви.

Побачивши Кирильцеву пригоду, музики навмисне заграли надто веселу й жваву мелодію. Весільні дивляться на Максима й не розуміють, чому він висувається з-за столу, бо ще не їв чоловік і не пив, а той підходить спокійний, але рішучий, до Кирильця й бере його в танець.

— Ану, — говорить підробленим голосом, — подивися, як каліки вміють танцювати, тільки хутчіш, нема коли дрімати, — й потягнув того за петельки.

Купка парубків, які сиділи за столом недалеко від паркана, зариготали на ціле обійстя, і їхній заразливий регіт покотився столами, заражуючи весільних гостей та музик, які ще більше прискорили темп танцю.

— Ото попав на свого! — каже хтось.

— Є на що подивитись, — додав інший.

— Легенько ти з ним, Максиме, бо ще собі язик прикусить! — кепкував хтось з-поміж парубків, поміж якими вирізнялась Сурмеєва темно-синя уніформа, бо він навіть не встиг відшукати своєї парубоцької ноші, може, її вже й не було, бо хата зяяла пустою. Як і інші парубки, він не їв майже нічого, проте запивав жадно.

— Перебий весілля, Сурмею! Чи ти боїшся цього, що

кладе пироги на сардак? – вирвалось у котрогось смільчака. – Ми за тобою...

Сурмей побачився оточений раптом давніми друзями, які співчували йому й підбадьорували, й він відчув, як наростає в ньому неспізнане досі почуття, яке висувало його наперед. Досі він ставив одруження Улянки на рахунок несправедливої й невблаганної долі, що й спонукало його повірити, ніби вже нічого не можна з того повернути, а тепер чи від випитої горілки, чи завдяки рішучому товариству, до якого прилучився навіть сам Самотока, вогник надії блиснув в його похмурій душі, розгоряючись все раз сильніше й сильніше, примушуючи його задуматись: «А кому ж, як не мені, боронити моє щастя, домагатися й боротись за нього?»

– Мов! Знайте... я, – кричав Самотока й не міг чомусь викотити з себе те, що мучило його душу. – Я сам не дам і тобі не дам! – показував рукою в бік хати, наче там знаходився його суперник, і спускав голову на стіл, лютував у собі й знову брався за чарку, наче хотів утопити в ній невтішне горе. Він жалів усім своїм єством, що не вибрав найкращу стежку до Улянчиної душі, а коли пригадував собі про Сурмея, раптом закреслював усе надумане й то гримав кулаком у стіл, аж тарілки підстрибували та перевертались склянки, то різав долонею повітря, мовляв, і так нічого з того всього не мало вийти, і

знову лютував, піднімаючи похмурий погляд до неба, наче сподівався звідтіля порятунку. Але того порятунку не було, й він збагнув нарешті, що ніхто й ніщо вже йому не допоможе, знову брався за чарку. Цокався то з Іваном Гливою, то з самим Сурмеєм і пив, і пив.

Цокнувся з ним Самотока й Сурмей підняв голову й їхні погляди схрестилися в лютому поєдинку й тут же опустились, немов знесилені, бо одна думка гризла їхні серця й застеляла білий світ перед очима. Взавшись поза шию, вони довго сиділи на лаві, похнюпивши голови, аж доки Самотока, не витерпівши гнітючої мовчанки, завів пісню.

*Ой у полі черешенька зрісла,
Оу й полі черешенька зрісла,
Ходить жовнір до дівчини спізна.*

Сурмей співав від усієї душі. Насичений нотками суму голос привабив весільних, які обступили парубка, співчуваючи його нещастю. Підійшовши до гурту, Василь Гай та Міней повели тиху мелодію пісні, підхопивши на ходу.

Самотока відживав на хвилю. Протяжна сумна пісня разила душу, але водночас і підбадьорувала його, наче лікувала, а Громееві, який теж прилучився до Сурмеевої

кумпанії, ота тужлива пісня падала на серце, наче олово, й, відлунюючись у глибині душі, виринала назовні нез'ясованим гаразд страхом.

*В чистім полі дрібний дощик січе,
В чистім полі дрібний дощик січе,
То він мені рани виполоче.*

Самотока не знаходив собі місця. Похитуючись у такт пісні, підносив раптом обидві руки до неба, а тоді, наче роздумавшись, хапався руками за скуйовджену голову й микав немилосердно чуприну, а опісля закривав тремтливими руками обличчя, наче боявся людей і світла.

Зарінчанські музики обірвали пісню, але тут же почувся грізний, несамовитий голос Самотоки.

— Грай, мов цигане, тої, що світ ся западає! – і пісня знову закрилила понад подвір'ям, руйнуючи безжально сколихнуту душу і Самотоці, і Громееві, і навіть Сурмеєві.

Невдовзі парубки посунули брати дружок та світилок у танець. Поплентався за ними й Самотока, але він не запрошував нікого, танцював сам. Піднявши руки, він весело юхав і витоптував сердито ногами землю, наче скидав із душі непосильний тягар. Наважився запросити в танець молоду, щоб виправити колишню провину. Улянка не відмовила йому, слухняно підійшла, бо й сама

вгадала, що Самотока бажав спокутати перед всіма свій гріх, але танцюючи, вона ні разу не глянула йому в вічі. Її погляд тягнувся мимоволі до столу біля старого паркана, де гуляли парубки. Настка вже не знати вкотре спіймала її погляд, стрічаючись із Сурмеєвим, і, вгадуючи, що діялось у їх душах, каялась і не знала на що рішитись. «Боже, боже, що я наробила...» – мучилась вона, засуджуючи себе, що запропастила рідну дитину.

4.

В stodолі, де за столом сиділи самі поважні ґазди, був і Григорій Костик, який не дуже часто ходив на весілля, бо тонко було в нього лишніх грошей, все віддавав Абрамкові за поле, але до Бароса почувався зобов'язаним піти.

– Не пішли б, – говорила Христина, – але хлопець в дружбах...

– Добре, що грошей зичити біжимо, – кидав їй Григорій. – А втім, будемо й ми справляти весілля нашим шибеникам, то це ж – зичений хліб.

Зараз він сидів як на шпильках, бо вдома не було нікого, щоб худобу закутати, а до того не спадало з думки, що коли десь було весілля, то в когось мусив грабіж статися, бо злодії підстерігали, котрий із господарів забавляється, а тоді вже спокійно йшли до нього красти. Але

йому зараз не хотілось іти додому, бо перед ним стояла тільки-що розпочата пляшка й починала саме припливати охота до горілки, а до того ще й у повницю не кидали. Запримітивши Жору, який стояв неподалік весь скорчений, наче від осіннього холоду, й говорив неохоче з Іленою, він подумав послати хлопця. Дівчина була весела, весь час торохкотіла хлопцеві на вухо, напевне, хтось умовив її випити чарупину горілки, яка й викликала бажання говорити й веселитись, а Жора, – ніхто ж не знав, що йому трапилось по дорозі в Билинчину, – не мав охоти ні до чого, бо ще й досі пекли нестерпно шрами на спині й боліла голова. Григорій кивнув хлопцеві й той підійшов до нього.

– Побіжи додому й кинь коровам у жолоб сіна. Ану швиденько, – прискорив Григорій п'яним голосом, побоюючись, щоб хлопець не передумав. – Ади, з Іленою обоє побіжіть, – моргнув Жорі й кинув на дівчину, яка підійшла до них, доброзичливий погляд. – Вона триматиме ліхтар, а ти наноси кілька оберемків, і все. Та ще... – показав він пальцем хлопцеві, натякаючи, щоб той стрельнув кілька разів коло хати, даючи знати, що хтось є вдома. – Отак, як ти знаєш, а потім вернитесь, – і Жора з Іленою звіялись сміючись.

Добігши додому, засвітили ліхтар і пішли до стодоли. Відчинивши двері, на них дихнуло запахом сіна й п'яним ароматом яблук. Від блілого ліхтарного світла на сті-

нах замигали високі тіні й химерно заблимали на всі боки. Ілена підсвічувала ліхтарем і хрумкала жовте яблуко, весь час позираючи на Жору іскристими очима. А Жорі, чи то її присутність, а чи болячі шрами на спині та гулі на голові, а, може, й одне й друге, але щось заважало поводитись нормально. Ноги в нього тремтіли, а руки теж не дуже служили, через що він розтрусив сіно по землі. А коли випрямився, щоб передихнути, їхні очі зустрілись зненацька, від чого хлопця кинуло в жар. А Ілена, підійшовши до нього, опустила поволі ліхтар на землю й, не спускаючи з нього очей, наче збиралась заворожити його, підняла руки й опустила їх легко на Жорині рамена. Вогняні хвилі попливли по спині, хлопцеві вже приходилось скрикнути від того болю, але невідома сила затримала його. І він, не спам'ятавшись, оповив руками дівочий стан. Так і застовпіли. Ілена дивилась на нього зблизька, так зблизька, що відчувала його теплий подих. І Жора відчув раптом, як її тремтячі губи припали до його в неспіливому поцілунку. «Невже таке воно щастя?» – питав себе хлопець, звільняючись із обіймів, і не знаходив задовільної відповіді.

На весіллі затрубили увагу. Починалась «повниця». Весільний батько й матка підходили разом із молодими до запрошених гостей, щоб обдаровували їх, хто чим

може. «Кидав» хто що міг, чи то посуд, чи речі хатнього вжитку, а ті, хто не був багатий, надолужували вартість подарунка щедрими словами: «Від бога багато, від нас мало» й клали на таріль купу нічого не вартих грошей-мільйонів. Правда, грошей кидали багато, але вони вже давно втратили свою вартість, а те, що хтось дарував сіно, люцерну чи команицю всі сприймали за жарт, бо знали, що ніхто не дотримається слова, бо в кого ж вродило сіно в такий посушливий рік? Усе робилось тут наче в жарт, наче нічого не вартували ані слова, ані гроші, ані шлюб, і весілля виглядало без «честі» й без «повниці».

— Обдаровує молоду пару поважний господар Петро Галунка, — виголосили, не скупуючись на щедрі слова музики. — Такого господаря пошукати б по всій околиці! Чоловік він маєтний, худоба й поле, то чи не захоче він спричинитись до щасливого життя молодого подружжя?

— Від бога багато, від нас мало! Дарую молодим цілий мільйон і півфалчі сіна, — гордував зараз Галунка, а неподалік його хтось гигакав задурманений горілкою, аж поки його голос не перейшов у дзвінкий сміх. Весільні не скривали свого подиву, музики теж, але не переставали веселитись.

Піднявши подарунок над головою, приспівувала за-

гадково й притупувала ногами, ведучи верх, Галунчиха, даруючи подружжю килим і сувій домотканого полотна.

— Прийшов час обдаровувати молоду пару Костакієві Громееві! — оголосив весільний батько.

Громей теж бондючився й теж кинув мільйон, бо його дружина, — масна на рот молодиця, — не хотіла бути гіршою, ніж інші, тому дарувала ще й гарний шерстяний лавник.

— Ото вміють дати ще й слово дотепне сказати, — вихваляли одні одних весільні гості.

— Відки це вони такі взялись? — питав Василь Гай Мінея, дивуючись і водночас натякаючи на щось. Він уже давно замітив, що тут щось негаразд, бо знався на звичаях, грав чи не на всіх весіллях, навіть говорив не раз, що на весіллі тільки музики все бачать і знають, тому штурхнув Мінея застерігаючи: «Дивись, тут якась чудасія має статись!» Але Міней не второпав, на що натякає Гай.

Взявшись за руки, весільні виводились на танець, пробираючись поміж столами, з яких жінки почали збирати посуд, щоб звільнити місце для танців.

Прорідилось в stodолі, згодом опустіло й подвір'я, тільки в хоромах та в хаті стовбичила ще рідня та ті, що мали доводити весілля до кінця. Під старою шопою, яка в Баросів служила за простору гражду, сидів за столом

із своїм товариством Сурмей, попивав мовчазний поковтку й зосереджено роздумував над чимось, і тільки Самотока пив жадно, співав і танцював гуцулку то одинком, то з парубками, а коли переставав танцювати, гримав кулаком у стіл, аж чарки підстрибували, а опісля грозив кулаком й починав знову співати пісню, від якої краялось Сурмеєве серце. Музики завели хору, й парубки посунули шукати дівчат, щоб продовжити танець.

— Де молода? — питав Самотока. — Най потанцюю з нею.

— Де він тепер? — цікавився хтось про молодого.

— Горій! — кликали гуртом.

— Горій сховався в коморі! — глумився хтось, викрикнувшись п'яним голосом.

Несподівано на ганку показаласть Улянка, шукаючи когось поглядом поміж танцюючими парами. Сурмей наблизився до неї й повів у танець. Музика на мить замовкла, а тоді ушкварила жваву мелодію, але Сурмей наче не почув її, він танцював далі в тому ж ритмі й мовчав.

— Сурмеєчку... — прошептала вона. — Я тебе чекала, — щось заважало в горлі й не давало говорити.

— Бачу, — видавив із себе парубок, і скупа усмішка, яка з'явилась раптом і так же зникла з його уст, сприйнялась Улянкою як глум.

Танцювали мовчки. «Так, – думала Улянка, – тепер, як мій милий вернувся, я не хочу Бароса й видіти. Але чи схоче він мене? Напевне думає, що я вже не та... Ні, ні, дорогий, коли б ти знав, то не відцурався б». Її голова припала до його грудей, і Улянка вже не знала ні про що в світі, не думала й не хотіла знати, тільки про єдиного Сурмея.

Сурмей ще й досі відчував на собі проникливий блиск Улянчиних очей, він ще не оговтався гаразд, а їх танець встиг привернути увагу всіх, навіть п'яних, що вештались сюди-туди, озирались на них і танцюючі пари.

Наче в якомусь екстазі, вони вже нічого не думали, нічого не бачили і не знали. Не думали про те, що Улянка обвінчалась із нелюбом, нехтуючи всякі закони і встид, вони знали тепер тільки те, що належать одне одному.

Музики не втихали, а, здавалось, захочували й піддавали жару одним до танцю, іншим до обіймів.

Десь недалеко пролунав постріл, за ним ще один і ще, як воно, звичайно, буває на весіллях, та на цей раз, здавалось, вони були непричетні до забави, а були якимось сигналом. Музики обірвали танець, Сурмей і Улянка опинились у шопі в обіймах і в безтямних поцілунках.

– Будемо грати інше весілля, Мінею, – підсмішкувався й похмикував Василь Гей. – Он диви, – кинув головою в бік шопи.

— Де ти, Горію?! — опинилась Баросиха перед парою, яка не скривала своїх почуттів. — Йой, люди добрі, де ви таке виділи?! — заlementувала й почала хреститись роз'ятрена Баросиха. — Фе-е! Фе-е! — божкалась вона і спльовувала, побачивши Улянку в Сурмеєвих обіймах.

Аж тепер звільнилася Улянка з обіймів і посунула німа до хати, а Василь Гей урізав жваву мелодію, наче навмисне, щоб заглушити розвіяну забаву.

— Що ви телікаєте мені тут?! — заверещала Баросиха до музик, ніби вони були в тому винуваті. — Все телі та й телі! — й пішла ображена до хати.

Музики перестали, зникло позираючи один на одного й тамуючи сміх.

Тихо. А згодом:

— На! — гримала Баросиха подарованими горшками, аж чути було у двір, як розприскувалось череп'я по підлозі.

— На! — кидала у відповідь Улянка від усього серця.

— Так, так, — піддавала духу Галунчиха. — Ото аби око пукло ворогам! — приговорювала вона, намагаючись відвернути увагу весільних й надати тому якогось обрядового значення.

В коморі, в хоромх і в хатах — всюди було засипано черепками, а вже коли покінчили з посудом, Баросиха й Улянка схопились за волосся.

– Я вже тобі доста натерпілась, жебрачко! Що ти собі думаєш?

– Але вже недовго будете! Не буду я ані жебрачкою, ані служницею вам! – крикнула молода.

– Ой, – вайльокалась Галунчиха, беручись за голову. – Я то собі й думала... Не казала я, що калачі не треба плести втроє, а вчетверо, – настоювала вона, а коли побачила, що ті не втихомирюються, вдалась до інших примовок.

– Що ти баяндраси гнеш? Можеш плести і вдесятеро – нічого не допоможе.

– А не казала я, що Марічку не треба кликати, аби калачі місила.

– Що тобі, дурна бабо, Марічка винна? – доправдовувався чоловічий голос, мабуть, весільного батька.

Ніхто не міг вгадати, на що там стелиться.

– А де молодий? Де Горій? – запитав з хорім той же чоловічий голос.

Але Горія не було, й не було кому вгамувати жінок, які зчепилися. Прибігли матки й батьки, і зчинився ще більший вереск, бо жінки убилися, а чоловіки сварились.

– Що з вами? – питають Улянку, яка вже згабучила Баросиху в кутку й тримала надійно за волосся. – Перестаньте! Де молодий?!

– А ви чому мене питаєте? Питайте його маму! – ви-

палила Улянка й випустила стару. – То я мала би його триматись?!

5.

Від Бароса до Галунки лежала вбита стежка й невисокий перелаз. Лише невеличкий город розділював їхні господарства, бо ж Галунчиха й Баросиха собі сестри.

В stodолі, в хатах і на всьому подвір'ї Баросів блимали лампи та ліхтарі, лунала музика й співи, вирували танці, а в Галунчишиному дворі було темно й тихо, ніщо не показувало, що в сусідстві, тим більше в близької сім'ї, весілля.

У густій мряці на городі то з'являлись, то зникали постаті, аж поки зовсім не розтанули в туманній запоні.

Ані промінчик світла не блисне по хатах, ні найменшого шарудіння на глухому обійстю, а в хоробах навколо закуреного ліхтаря сиділо четверо чоловіків. Перед кожним із них лежала купка хатнього лахміття. Одинокa постать поснувалась побіля лахміття й нарешті сіла на стілець, ліниво обхопила поглядом присутніх. Німувала тиша, наростало напруження. В той момент ніхто не розумів вовчих, злих очей Галунки. Чекування паралізувало думки, все, що в них залишилось людське, зараз перестало існувати. Вовчі очі Галунки всвердлювалися в мозок кожного, довго длубались там, наче хо-

тіли вгадати, котрий з присутніх про що думає. Погляд зупинився на одній постаті й довго не сповзав із неї, аж доки не кинув її у дрібну дрож. Коцьо відчув, як посунули мурашки від ніг до голови. Як ніколи до того часу, щось лякало його, зараз навіть більше, ніж тоді, коли служив у свого вуйка, бо тоді він не задумувався над своєю долею. Одержував мізерну їжу, над якою ніколи не задумувався, і за неї він мусив скуштувати буків та батогів. А зараз він став на свої ноги, нікому не служить і не залежить ні від кого, але й ніхто не забезпечував йому кусень хліба. Від цієї думки його протинав страх, який спонукував діяти так, щоб зберегти себе.

Костакій сидів закам'янілий у кутку на старім ослоні й, напевне, не дихав. Погляд його прикипів до купки лахміття й, здавалось, чоловік сидітиме отак до самісінького ранку, бо не квапився, наче його не турбувало ніщо. Лише Горій квапився. Не так страх охопив його, як поспіх. А там ще треба було чомусь чекати, й це його дратувало, проте він не насмівився показувати своє невдоволення, бо йому забракло сили встати й вирватись із тих смердячих хорім. Пригадався весільний подарунок вуйка й чомусь стало бридко.

Костакій дивився на свого брата, який сидів на брудному мішку. У профіль він бачив низьке чоло, під яким стирчали густі кошлаті брови, випнуте вольове підбо-

ріддя. Наче огірок, висовувався далеко вперед м'ясистий ніс. Хоч Коцьо нічого не говорив, Костакієві здалось, що він чимось не вдоволений, тому весь час мимрить під носом.

— Лишень стільки, вуйку, мені належиться? — бовкнув Коцьо і, зволоживши язиком пошерхлі від душевної спраги губи, приготувався наче до наступного моменту. Раптом Галунка, наче ошпарений, звівся на ноги. Коцьо блимнув на нього гострими очима загнаного звіра. Галунка вже намірився схопити Коця за коструbate волосся, але завагався чомусь. Його погляд описав повільно півдугу, шукаючи батога або бука, бо пригадав, що ними він завжди вгамовував Громея. Раптом зауважив їхню близьку схожість, бо, сидячи поряд, брати скидались один на одного, як дві крапельини води, і тільки розповніле обличчя старшого нагадувало, що один із них був ситий, а другий голодний.

— Доста тобі й тільки, — сказав Галунка пом'якшим голосом. Щось стримувало його діяти й дати належну відсіч тому. — І так ми через тебе мало не попали в халепу, — вмотивував, чому-то йому дають менше, нагадавши цим ту ніч, коли вони крали в Коцьової вуйни зерно. — Вже можеш собі йти! — Галунка знову присів, не спускаючи ні на мить із Коця очей, бо той весь час тримав праву руку в кишені. А Галунка хотів чимшвидше позбу-

тись його з хати, щоб потім сказати тим іншим про задуманий намір.

Коцьо відкрив рота, хотів ще щось сказати, але від вуйкової впевненості й рішучості засторопів. Він уже второпав, що сказане до добра не доведе. І через мить відчув, що вже не може підвестись із брудного мішка і що дуже хочеться йому закурити.

Нарешті, зібравши з долівки своє лахміття, він вислизнув з хорім, причинюючи за собою двері, мовби нічого не сталося. Це йому було не першинка. Вони завжди ділились краденим добром, та Коцьові щоразу припадало менше, ніж другим, хоч його запевняли, що наступного разу дадуть більше. А тепер виглядало, наче його вигнали з вуйкової хати, – хай він іде собі додому, бо ж, ясна річ, усі разом не можуть виходити. Досі він завжди «гімбітував», але з тим і залишався, а нині...

Наче відчуваючи щось недобре, хвіртка скрипнула, відчиняючись навстіж, і вдарилась об стовп. До воріт донісся її грукіт, і злодії були певні, що вже позбулися Коця. Та його, Громея, щось затримало поза хвірткою. Він думав про вуйкову поведінку, намагався впіймати його задуми, і в душі раптом збурилась парубоцька гордість, а може, ще й давні наймитські розрахунки пригадалися...

Як його взяли на часткову мобілізацію, старий Громей мав розмову з жінкою Мілідориною.

— Якби щось сталося із старшим, — натякав він на те, що Костакій уже давно відбув військо й тепер, напевно, і його не обмине мобілізація, вишлють на фронт, як і його самого, — то ти цього другого на його місце влаштуй, щоб господарство не пропало.

— Йди мов, — стогнала Мілідорина після відходу чоловіка. — Йди поможи, бо вона геть пропаде.

І Коцьо допомагав жінці старшого брата коло господарства, навіть поголоска по селу пішла, нібито він занадто «заступав» брата. Всяке думали люди про нього, бо він уже з хлопчаків вибився, а до парубків ще не доріс. Чутку хтось навіть доніс братові на фронт, і воно непокоїло Коця.

Не велося бідній жінці, Мілідорині Громей, бо вона перша в селі одержала ту прокляту звістку — похоронку. А тепер потерпала за старшого сина, від якого вже довгий час не було ніякої вістки. А менший у цей час ріс у материній хаті, працював на братовім господарстві, гарував часто у вуйка й рятувався від нестатків, як міг. Коли наставав час оранки, то не минались шрами від вуйкового батога на його спині. Нікого не обходило, що він сирота, і ніхто не знав, що в цього бездольця не гоїлися шрами від господарєвої палиці чи батога. Отак ми-

нали його дні за днями, а він батракував, привчившись до лайливих слів та всякого знущання. З-під русявого, давно нестриженого волосся якимось незвичайно проби-
вались крізь затамований смуток мутні очі. Лише вони
зраджували його жагу до життя, труднощі якого разом із
господаревим кепкуванням покарбували його ще дитяче
чоло, затаврувавши на нім смуток і ненависть, яка могла
будь-коли перелитись у помсту. І хто міг заступитись за
нього, бідаря, від якого завжди чомусь відгонило пече-
ною перчицею? Хіба знесилена мати, залякана буревієм
часу, для якої Коцьо був єдиною радістю, єдиною підпо-
рою. І ріс-вирослав він, як при дорозі густе бадилля...

Проминули роки війни, смерть обминула старшого
Громея, який, на превелике щастя, вернувся додому
живий та здоровий. Зраділа Мілідорина і його жінка.
Мати від нього сподівалась допомоги, як не зараз, то хоч
на старість, бо Костакієві вдалось уже вибитись трохи в
люди – він оженився на багачці. Після повернення брата
з війни, вернувся й вуйко Галунка із евакуації й не по-
скупився розказати дещо старшому братові, а часом на-
віть передавав куті меду. «Ага, не рихт чомусь вуйкові»,
– догадувався Коцьо. – Напевно, не рихт було, бо мен-
ший почав мужніти і вже переставав підкорятись, як до-
тоді, його палицям та батогам. Він тепер часто лишав
вуйка в скрутному становищі.

Притиснули нестатки Мілідорину й Коця, треба було якось собі раду давати, бо вже показувались пазурі голоду. Пішли чутки-поголки, що десь поза Бухарестом можна дешево роздобути кукурудзу. Там посухи не було, й врожаєві ніщо не пошкодило.

«Голодний поїзд» курсував по головній лінії Бухарест – Радівці. Ним привозили зарінчани зерно й перепродували втричі дорожче, а то ще більше. Мілідорина послала й свого сина на зарібки, хоч і потерпала, боялась, щоб він часом не попав у якусь біду. А коли він привіз таки зерно, то їхній радості, її й синовій, не було меж, бо привіз він зерна таки багатенько, збув його швидко і заробив добряче. В такий спосіб Коцьо став комерсантом, носився з торбою грошей, бо було їх у нього, як казав Самотока, «як онуч». Цей Самотока не дуже й помилявся, бо вони дійсно мали таку вартість, як оті онучі.

Всякого, й доброго, й злого, довелось побачити в світі парубкові, який вперше вийшов із рідного села й мужнів між чужими людьми та набирався розуму. Коцьо зійшов з голодного поїзда в Бухаресті. Сама згадка про той поїзд будила страшний голод, і він не вагався довго, ввійшов до брудної корчми перекусити. Зрадів, що в ній не було людно, швидко вибрав собі місце й сів за стіл. Поміж столів грав на скрипці журну методію старичок в

капельюсі з широкими крисами. Неподалік від нього, десь за третім столом, допивали пляшку вина двоє мужчин у дивного крою піджаках і повернена до Коця спиною дівчина. Трійка розмовляла про щось притишено й часто сміялась. Дівочий сміх привернув парубкову увагу, бо він чимось відрізнявся від жіночого сміху: дівчина спочатку хмикала, наче душилась, а потім заливалась тонким, наче істеричним сміхом, який не приваблював, а скоріше дратував. Ані той сміх, ані журлива мелодія сухорлявого дідуса не подобались Коцьові, бо голод млоїв, аж темніло в очах. Дожидаючи офіціанта, він роздивлявся навкруг себе і, на превеликий подив, помітив, що тут люди живуть не так, як у Зарінку чи інших буковинських місцевостях. У Молдові, в Пашканах, йому доводилось бачити людей, які качались на пероні з голоду, а тут начеб інший світ, люди живуть на повну губу, п'ють, сміються, співають... Уже коли підкріпився й випив пляшку вина, відчув, як зникали поступово з тіла млість і втома, і навіть мелодія здалась йому уже привабливою, він навіть заслухався нею. Вийнявши з торби жмут грошей, розплатився з офіціантом, замовивши ще пляшку вина. Той витріщився на нього й на його гроші, крутнувся дзигою й приніс швиденько вино, низько вклонившись. Коцьо припав жадібно до другої пляшки. Вино відганяло нудоту, роздмухувало в душі радість та добрий настрій.

Корчма між часом спустіла, навіть старичок більше не грав, і зникла непомітно весела трійка.

Коцьо взяв пузату торбу й вийшов на пусту вулицю, мізкуючи, де б йому переночувати. Опинився на трамвайній зупинці, але не знав, куди йти. Щоб якось згаяти час, плентався вулицею туди й назад і то совгав ногою по шорсткій бруківці, то притупцьовував на місці, а потім задивився у вітрину якогось магазину, як роззява, – за кілометр можна впізнати, що Іван – селянський син.

– Ти часом не по зерно прийшов? – почув назад себе приємний дівочий голос і обернувся.

– А ти звідки вгадала? – витріщив Коцьо на неї очі, мов теля на нові ворота, і в них заіскрилась суто селянська зацікавленість, змішана з крихтою недовіри й хитрості.

– Не ти перший купуєш у нас, – сказала впевнено дівчина і, всміхнувшись підмальованими губами, вжалила його лукавим поглядом. – По шапці та чоботях пізнати. Такі, як ти, щодень вештаються містом.

– А ти звідки родом?

– Із Джурджу. У нас зерна, скільки хочеш, – знала вона, чого потребує цей хлоп. – Поїдемо туди й переконаєшся, а там поговориш з батьком і порозумієтесь на ціні. Якщо хочеш, поведу тебе.

– Гаразд, – поквапився радий парубок. – А де тебе знайду завтра?

— Хоч би й тут, бо ти, видно, не знаєш місто. А де ночуватимеш?

— У мене знайомі тут...

— Я живу в родичів уже другий рік, працюю на взуттєвій фабриці. Часом, нам не по дорозі? Хочеш, підемо? Ось і трамвай.

Пішли. Поскрипуючи нудно, трамвай добрався на решті на окраїну міста.

— Нелу, чи як тебе? — надто фамільярно звернулась дівчина до нього, наче вони хто-зна відколи знайомі. — я сходжу на першій зупинці, мої поїхали на море, — я сама вдома, тож можеш переспати в мене.

«На таку здобич легко не натрапиш. Навіть в Зарінку дівчата не такі липкі. Отут би жити... — ледь стривожився Коцьо, але вагатись і задумуватись над пропозицією не було часу. — Ще подумає, якийсь перепудько я, дівчат боюся», — вирішив він.

Опинились на пустій зупинці. З-за рогу темної вулиці долинала собача гавкотня. Йшли довго темними провулками й вуличками, повертаючи то наліво, то направо, аж Коцьові здалось, що він ходив колись тут. «Чи не навмисне вона водить мене, щоб заплутати?» — питав себе він, але швидко передумував. Нарешті вони ввійшли до темного будинку, який здавався Коцьові, коли не мертвим, то принаймні пустим. Всюди було

тихо, і Громей чекав, щоб з-за рогу хтось наскочив на нього. Лівою рукою він притримував дівчину за лікоть, а праву засунув у кишеню штанів, готовий в кожну мить висмикнути її. Але нічого особливого не сталося, й вони ввійшли до великої кімнати. Дівчина ввімкнула світло, і всі Громееві побоювання тут же зникли, наче наполохались світла, і йому стало навіть встидно попередніх передчуттів. Одне тільки дивувало ще його: в кімнаті не було жодного вікна.

– Нелу, ти можеш замешкати в мене надовше, поки влаштуєш діло із зерном, тільки щоб тато не дізнався, – застерігала дівчина гостя, який оглядався боязко. Вона дістала швидко з шафи пляшку дорогого напиту й, глянувши приязно на нього, всміхнулась, сідаючи за стіл.

– Це залежить насамперед від тебе, – сів нарешті Коцьо за стіл, не забуваючи про свою боязнь, яка осілась на його душі.

Дівчина налила в склянки й вони, цокнувшись, випили, аж Громей смачно поплямкав губами.

– Нелу, – примружила дівчина очі, втягаючи глибоко повітря й випинаючи високі груди, – бачиш, як стається на цьому білому світі? – мовила вона, зазираючи визивно Громееві у вічі.

– Ні, – сказав двозначно Громей, – я зараз дуже ща-

сливий, – всміхнувся він і, обнявши дівчину за талію, пригорнув її й поцілував.

– Хм! – і дівчина скуйовдила йому волосся, яке визирало з-під шапки, й дзвінко засміялась, сідаючи на ліжко. Громей підійшов до неї. – Май терпіння, – мовила вона, показуючи пальцем на незамкнені двері, й тут же підвелась і налила в склянки. – Подобається тобі? – показувала йому гарну сумочку. – Сама зробила на фабриці, – додала, шубортаючись у ній і, підстрибуючи пустотливо, замкнула двері.

Громей підвівся і, стягнувши з себе вовняний светр, взяв торбину й відніс до шафи. Відчинивши, побачив там кілька дивного крою піджаків і дуже багато капелюхів, подібних до тих, що їх носили крупні комерсанти. Коли дівчина кудись вийшла, він спритно метнувся до її сумочки й старанно обмацав її, а коли вона вернулась в кімнату, уже спокійно допивав свою склянку. Надпивши трохи, вона підійшли до нього й притулилась до його волохатих грудей, а потім, не скриваючи своєї радості, почала поспішливо роздягатись перед ним, раз у раз поглядаючи визивно на нього, але Громей чомусь не спішився. Він обняв її, притиснувши до широких грудей, а потім пішов до дверей і, хоч вони були замкнуті, ще раз покрутив ключем, щоб знадвору не міг ніхто відімкнути їх. З гадки не сходили побачені в шафі капелюхи.

«Звідки й навіщо тут стільки капелюхів та ще й такого рідкісного гатунку?» – питав себе парубок.

Вернувшись до кімнати, стягнув чоботи й, озирнувшись навкруг себе, всунувся під дорогу ковдру, торкаючись гарячого дівочого тіла. В той момент хтось сильно постукав у двері, и Громееве серце спустилось у п'яти.

– Нелу! – скрикнула розпачливо дівчина. – Що тепер буде? Це напевно мій чоловік!

Громея охопив страх, до горла підкотився важкий колючий клубок, у скронях забухало, наче хвильку тому в двері.

– Не бійся, – відмовив він дівчині на диво спокійним голосом. – Ти ж мені досі нічого не говорила про свого чоловіка, лише про те, що твої поїхали на море.

– Так, але що ж робити? – вдавала з себе вкрай перелякану й стурбовану, стараючись перестрашити й парубка. Схопившись із ліжка, геть роздягнута, уже хотіла побігти до дверей, але Громей не пустив її.

– Зачекай, двері відчиню я, – зупинив владно дівчину, насуваючи повільними рухами на ноги чоботи. Підвівшись, витяг із правої кишені штанів револьвер, клацнув затвором і повернувся до дівчини.

– Нелу, як можеш бути таким? – промовила вона тремтячим голосом, риючись у сумці й не знаходячи того, чого шукала.

— Не шукай, пістолет у мене, — і ляснув рукою по лівій кишені. — Хитра ти, але ще побачимо, хто кого перехитрить.

Дівчина витріщилась на нього й закам'яніла не так із страху, як із подиву. Не могла уявити собі, що, коли вона пішла замикати двері, цей йолоп з голодного села був у стані поритися в її сумці. З несподіванки їй відібрало мову.

Ще раз глянувши на неї, Громей підійшов до дверей і покрутив у щілині ключ. Раптом відчинились двері й попри нього плигнули дві чоловічі постаті в дивного крою піджаках. Опинившись серед самої кімнати, вони, роззираючись по закутках, повернулися до дверей, але Сурмея вже не було. Він вислизнув крізь темний коридор, перебіг подвір'я й незадовго опинився на окраїні міста. Відчував, як тремтіли дрібно і в'янули м'язи, стягалась шкіра. А коли пригадав, що торбина з грішми й вовняний светр залишилися у шафі, протверезився, струшуючи з себе страх.

«Нічого, треба в поліцію заявити, — блиснула рятівна думка, але тут же поступилась сумнівам. — Але хто ж вони? А в поліції можуть сказати, що я ношусь із зброєю. Чого доброго ще можуть заарештувати, — розгадався Громей і йому стало жаль втрачених грошей. — Чого ж розкис? — старався тримати себе в руках парубок. — Чорт бери ті гроші, — і тут же перед очима йому показався «голодний поїзд».

Темна спокійна ніч. Навіть гілка не поворухнеться. Вітер десь притаївся в лісі й уклався спати. На безхмарному небі коли-не-коли моргала німа блискавка, і заріччани не сподівались дощу, бо знали споконвіку, що блискавка без грому сповіщає погідний день.

Навкруг було затишно, тільки в хаті вуйни Мафти щось коїлось. Заскрипіло, грюкнуло й рипнули згодом двері. В хату всунулась темна постать.

— Хто там? — запитала сонна жінка.

Блиснуло засліплююче світло кишенькового ліхтарика, шукаючи жінчині очі, й застигло на обличчі.

— Ша, ані словечка, бо постріляю всіх, як псів! — гримнув грізний голос.

Промінь сильного світла вдарився об стіну й відбився на сплячім Юрковім обличчі. Хлопець прокинувся й підвів голову. Полоса світла ділила хату надвоє. Перед Юрковими очима стояла освітлена частина. Доця лежала, повернувшись обличчям до стіни, а на вуйну дивилось чорне дуло револьвера, яке стискали грубуваті пальці чиеїсь руки.

Тіні підійшли до ліжка й стали тягнути з-під занімілої вуйни й сплячої дівчинки мішки із зерном. Вони перемовлялись шепотом і, покрекуючи під вагою мішків та плентаючи ногами, вийшли з хати, але досі непорушна тінь не спішила за ними, а, підійшовши до дверей, сгя-

нула за горням і, зачерпнувши з відра води, пила жадно, аж булькотіло в горлі. Напившись, ще раз спрямувала на вуйну світло й вийшла з хати.

Хатні мовчали. З переляку ніхто не спробував ні писнути, не те щоб галас підняти. Навіть пес, який спочатку гавкнув кілька разів, відчувши загрозу смерті, забився в свою будку й більше не показувався звідти.

На другий день, ще коли Громей спав, приходить вуйна до Мілідорини й починає з самого порога:

— Ти чого вкрав моє зерно, Коцю? Бійся ж бога святого й пожалій мене бідну.

— Яке зерно, вуйно? — лїниво повернувся той до стїни обличчям. — Звідки ж у вас зерно? Ви ж, прецінь, казали, що не маєте й на лїк.

— Лиши, не крути! Може, я тримала зерно для посїву, ну, про всяк випадок, а ти, бездушнику...

— Як можете таке говорити, нїби я зерно ваше вкрав? Невже вам не встидно напастувати на чоловїка? Звідки знаєте, що я у вас був?

— А тобі не стидно, шляк би тебе трафив?! Ти не мїг до когось їншого пїти красти, а до рїдної вуйни, до вдовицї бїдної? Тьфу на тебе, мерзо окаянна! Стидався б! Юрко тебе впїзнав, він на печї спав і все видїв дочиста. А вранцї про все сказав. Ти гадаєш, що тобі обїйдеться?

Щастя, що він не кричав, бо ти, злодію, мав застрелити нас. Гадаєш, я не виділа оці твої грубі злочинські руки? Своїми очима виділа.

— Я не знаю ні про що... А ви мовчіть собі, вуйно, коли хочеге, аби вам добре було, — сказав двозначно, сердячись на себе. «Ну й йолоп я несусвітній, якби знав був, що він на печі, мав пристрілити всіх...»

Від вчорашньої горілки голова боліла, аж розсипалась. Наче крізь мряку чи сон пригадував, як вийшов із корчми галакаючи й приспівуючи. Не насмілювався іти на вечорниці, але й додому не хотілось. Та довго вагаться йому не довелось, бо назустріч вийшло троє: Галунка, брат Костакій і Горій Барос.

— А що, зголоднів і співаєш? — сміявся Галунка з меншого Громея. — Торгував зерном, повні бисаги грошей назбирав, аж поки не вийшов на шило, вернувся в село обчищений і чесний, без грошей і без зерна. Що ж, тепер хай люди сміються з дурня.

— У вуйни Мафти зерна а зерна, а він голодує, — докинув Барос.

— Не має вуйна й крихти зерна, бо я вже ходив до неї, щоб позичила. Всі знають, що не має.

— Не має, — перекинув його Галунка. — Не має, бо все насипала в міхи й спить з донькою на ньому. Він туди ходить, як бевзь, а не догадався.

— Ну, але що ж тут зробиш?

– Що зробиш? – знову перекривив Галунка парубка.
– Піти й забрати!

– Від рідної вуйни?

– Ну, тоді пухни з голоду, дурню, й поцілуй свою вуйну в сраку.

...«Вже краще було не казати, що пробував позичити», – гнівався Громей чи то на себе, чи то на вуйну. Було соромно перед вуйком, братом та Баросом й досадно, що так спритно обманула його дурна баба, але його гнів перейшов швидко на Бароса, бо Громей пригадав, що коли вони тягнули міхи, той лапнув кілька разів Доцю по стегнах...

– Матері вашій, – вилаявся злісний Коцьо.

7.

З сусіднього двору долинала музика. Коцьо пристанув і заслухався. Безнадійний сум морозив його душу. Пропали парубоцькі чоботи, а парубоче товариство виспівувало, начеб у світі не було кривди, наруги, а тільки одне щастя.

Парубок вагався з думками. В його голові була суцільна плутанина, з якої він не міг вирватись. Жалів, що став причетний до крадіжки, але вже було пізно, ніяке каяття не могло врятувати його, отож треба триматись до останніх сил. «І хто мене в оте болото затагнув? Хіба не сам вуйко, який тепер мало не в потилицю вигнав із

хати?» Гнів осідав на душі, будив невтішні думи, а вони досаду. Його вигнали з хати, щоб поділити все між собою. Цього разу він не знав, що вони награвували, бо стояв на варті з револьвером у руках, а Костакій із вуйком пішли до хати.

Думка не полишала Коця, наштовхувала якось діяти. Він хвилюк повагався в правоті свого рішення, а потім обійшов вуйкову хату, перескочив пліт і знову опинився перед хорімніми дверми і, притуливши до щілини вухо, став прислухуватись.

«Цей коц буде мені, – чути вуйків голос. – А цей візьми собі...»

«Ага, це братові, – мізкував Коцьо під дверми. – Видно, Горій вже пішов. Але ні, ще не пішов».

«Киптарик мені, а бондіцу на тхорях візьми собі...»

«Бондіца на тхорях? – дивувався, запитуєчись, Коцбо. – За що вона йому?»

«Ну, все! – На хвилюк в хоромах зацарювала тиша, потім знову почувся вуйків голос. – Не знаю, чи добре ми зробили, беручи до товариства Коця, твого брата. Коли ти на фронті боронився від смерті, він занадто заступав тебе повсюди, занадто крутився коло твоєї жінки. Як хочеш знати, він і в дворі, і в хаті, і по всьому обійстю пантрував твоє господарство, – троюдив відверто брата на брата. – Цей хлопець якийсь непослушний, непевний... Не видиш, що йому й очі не сидять добре в голові?» –

питає, спостерігаючи за Костакієм, бо хотів дізнатись, як той зреагує на його слова. Але Костакій опустил низько голову й мовчав, перебираючи власні думки.

«Цей бахур до добра нас не доведе, – почувся знову вуйків голос. – І знайте, що де хлопець і баба, там і дідька не треба!» – застерігав Галунка Костакія голосно, щоб почув і Горій, який уже збирався виходити.

Потрясло парубком від почутого, він майже не опам'ятався, де знаходиться, що з ним сталося. В глибині розуму працювала породжена страхом думка, яка відганяла його від вуйкової хати. Якби його застукали, підслуховуючи, над ним повисла б неминуча смерть. А так? І так вона грозила йому, але попри все ще залишилась крихта надії, яка може врятувати його. Не знає, як висунувся з сіней, перейшов подвір'я. Отямився перед власною хатою. Відчиняючи скрадливо двері, щоб не розбудити матір, обдумував почуту розмову. Всунувся крадькома в хату.

– То ти, Коцю? – запитала Мілідорина, збиваючи його з думок.

– Я, а що?

– Приніс щось?

– Приніс, – мовив неохоче, і щось вразило його в душі.

– Що?

— Сардак.

— Лиш сардак?

— Решту поділили вуйко з Костакієм.

— А платків не було?

— Може, й були, але мені не дали, — й став розказувати матері почуте в хоромах.

Вислухавши сина, Мілідорина кинула злісно:

— Такого, — натякала вона на вуйка, — лишень раз би кливцем отут, — й показала пальцем десь коло вуха.

Коцьо не сказав нічого на її слова, хвилику покритися в хаті, не знаходячи собі місця, а потім вийшов — чи то спати в стодолу, чи то на весілля...

В Баросів на подвір'ї все ще гуляли. Лунали пісні, сипались, наче з катеринки, солодкі звуки, голосили й тужили. Парубки танцювали гуцулку, а Коцьові привидівся чомусь Самотока. Він постояв на вулиці під липою, не знаючи, що робити. Раптом стрілила до голови неясна думка, бо він, як і часинку тому, обійшов вуйкову хату й, примостившись у темному місці недалеко від сажі, став очікувати. Хотілось побачити, що дістав брат Костакій від вуйка. З недалекої буди до нього підійшов пес і, заскімливши, став ластитись. Коця брало холодом. З-поза стодоли визирнув місяць, кинувши на Галункове обійстя холодний затінок, який ще більше прихистив Коця. Напоєне місячним холодом і всіяне мерехтливими зорями,

небо оповило рудувате покручене листя й висохлу траву товстим простирадлом досвітнього приморозку, який сріблився на левадах і на царині.

Грюкнули хорімні двері й на обійсті показався Костакій із клунком під пахвою. Його проводжав Галунка. Затаївши подих, Коцьо уважно придивлявся й прислухувався до них, аби нічого пропустити, бо зараз кожне слівце мало для нього особливе значення.

— Мов! — шептав, розлучаючись, вуйко. — Цего дідька треба якось збутися, бо він забагато знає і, як я тобі вже не раз говорив, до добра він нас не доведе. Лишень так, як я тобі казав, — кивнув Костакієві значуще вуйко. — І швиденько, таки цієї ночі! Чуєш?! І тримай язика, бо...

«Значить, не даром дісталась мені така дорога бондіца, — думав Костакій, дивуючись вуйковій щедрості. — Таки цієї ночі, значить...»

Почувши, що готується для нього, Коцьо мало не скрикнув. Мурашки посунули від ніг до голови, і йому нетерпеливилось, щоб вуйко ввійшов до хати, а сам міг втекти кудись. На мить у пам'яті пронеслась жахлива сцена, і він відчув, що наче, спливає кров'ю і в химерному маренні несеться на той світ. Тріпнув головою й стиснув до болю сухі губи. «Ото так, — думав він зараз, — ви мене, вуйку, зустріли п'яного, обдурили й на гріх наштовхнули, а тепер хочете позбутись мене через те на-

крадене дрантя? Тому ви Костакієві й бондіцу дали, щоб спакостив мене? І гадина не кусає, поки не наступиш на неї... Але ви ще не були там, вуйку, де я побував, і того не виділи. Ні, ні, ви ще не виділи дідька рогатого...»

Здригнувся від власних думок. Кудись подівся страх. Жалібно рипнула хвіртка, наче віщувала лихо.

Не дійшовши до нужника, Галунка помочився під вербовим плотом і почвалав до хати. Коця щось зціпило за горлянку. Не спам'ятавшись, він підбіг до Галунки і вдарив молотком. Хряснула голова, як стара дряхла дошка. Вуйко хитнувся спочатку, присів, але ноги не витримали в колінах, і немичне тіло впало на землю.

8.

Не спалося. Весь час Коцьо повертався з боку на бік і мотав головою, але сон не брав його. Навіжені думки не полишали, розносили голову й непокоїли. Що тепер буде? Встав із ліжка й став одягатись. Вийшов із хати й пішов на весілля, думаючи, що там брат не зможе виконати вуйкову волю. Його щось штовхало туди, навіть подумав сказати Костакієві, що покінчив із вуйком, тому він може не боятись тієї злодійської присяги.

Парубки все ще танцювали, а коли появився Горій, на нього накинулись старий Барос та весільний батько.

— Де ти задівся, мо? — питав Барос сина. — Де ходиш?
— Куди тебе носить, багалаку?! Ми гадали, що ти сховався з молодю в коморі й тому недаремно оці дурні кричать весь час: — «Горій сховався в коморі.»

— Ти кудись ходиш, а Сурмей, може, вже «зібрав сметанку», — докоряв Горієві весільний батько.

— Я ходив гроші рахувати, може, вистачить млин купити. А ви що тут стерегли?! — розкричався Горій.

— Я своє вже відбув, а ти, дурний бику, хочеш, аби я тобі молоду стеріг? — розгнівався весільний батько, якому увірвався терпець. — А що, я мав тебе саджати на неї, та фу на тебе. Ти гав ловиш, а Сурмей розкошує... А ця факультка пирконоса може все весілля розбити.

Такі випадки були рідкісні в Зарінку. Настка потерпала, умовляла Улянку не «робити з неї, бідної, сміх», але виглядало, що дівчина рішила добиватись своєї долі.

— Ви не видите, що вона мене не любить, а все очима лише за цим Сурмеєм, — скаржився молодий.

— А ти чому це аж тепер кажеш? Досі ти не знав, що не любить тебе? Навіщо тоді у свати кликав мене, старого чоловіка? — перекривляв батько молодого. — Стидався би своїх слів ти, багалаку!

— Горій сховався в коморі! — загорлав п'яним голосом хтось із Сурмеєвої громади.

— Неправда, він боїться молодії, бо вона кусається, — кепкував інший під загальний сміх. — А що тоді буде, га? Вкусить, хоч плач...

— Видно, зібрав сметанку!

— Добра булка з молоком?! — посипались глузливі слова на парубка.

Дніло. Крізь вранішню мряку показалось дрімуче зарінчанське поле та толока, покриті від одного краю до другого посрібленою осіннім інеем травою. Переодягнувшись на молодицю, Галунчиха за давнім звичаєм появилась серед весільних із «дитинкою» на руках. Вона плакала й скаржилась, що оцей молодий ходив до неї, від нього вона й дитину набула, а він тепер жениться на другій. Витівка викликала пожвавлення серед весільних. Переставши танцювати, вони ззирались на плачучу Галунчиху й реготали, втішаючись її комедією, тим більше, що молодий, усі в селі знали про це, не дуже ходив до дівчат, та й самі вони не надто приділяли йому уваги. Зараз його обличчя зморщилось і замість того, щоб продовжити смішну гру, він стояв німий і блідий, наче кілок проковтнув. Присутні хапались за живіт од Галунчиних витівок, а він надувся, як сич, поголубів і тільки час від часу лупав на них скляними очима.

— Май гадку, бо кусає! — крикнув хтось, щоб сколихнути його з того стану, але Горій не реагував. Щоб при-

пинити сміх та збиткування, старий сват, винісши з хати калач, став частувати переодягнену «молоду».

Дожидаючи кінця весілля, рідня й гості відчували якесь наростаюче напруження. Щоб не заціпеніти від вранішнього холоду, вони зібрались серед подвір'я в коло й танцювали балачанку. Улянка стояла замріяна на ганку, як біла ласочка, й дивилась на танцюючих, готова в кожен момент скинути білу фату. Отоді мала скінчитись уся ця забава, яка лиш на весілля не виглядала.

— Накинь щось на себе, а то простудишся, — умовляла її дружка.

— Тобі не холодно? — дивувалась Ілена. — Візьми кожушок.

— Мене кров гріє, — відповіла вона, жаліючи, що Галунчиха не є дійсною Горієвою нареченою. Тоді їй можна б...

— Ой, що то буде?! Будете видіти, що то буде, — плентався поміж людьми й викрикував, радіючи чомусь, безглуздий Дока. — Ви гадаєте, що як наїлись калачів, то я не матиму свій, — але на нього ніхто не звертав увагу, бо знали, що він несповна розуму, а може, ще хтось порцію горілки підсунув йому. В селі, коли хтось сказав дурницю, то зараз йому казали: «Заговорив, як змикитнений Дока». Бувало, питають баламута: «Коли женишся, Доко?» «В неділю», — відповідав він й спішив далі.

— Доко, — благала його Галунчиха, яка танцювала з Марком, — піди до мене і всунь коровам у ясла сіна. Ану послухай вуйну. Чуєш, як ричуть?

— Чую, чую, — і він ішов, бо працював за трьох у полі чи коло господарства. — Я йду, але ви побачите, що то буде...

— Треба вже раз дорядити весілля, — клопоталась скрізь Галунчиха, бо почувалась зобов'язаною закінчити те, що розпочала, тим більше, що тут не все йшло по її волі.

Весільні гості, близька рідня й ті, що були призначені правити весіллям, чекали розплітання коси молодої. Нарешті музики заграли журливу мелодію. Поважні ґазди й Галунчиха почали роздягати молоду, яка сиділа на табуретці серед хати. Вони зняли з неї фату й ставили по черзі дружкам на голову, щоб і ті вийшли швидко заміж, а потім передавали весільним.

Молодий не наважувався танцювати з майбутньою дружиною, а стояв, наче одурманений, і не спускав з неї очей. Його здивувала Улянчина поведінка, бо, хоч знав, що вона не любить його, він не сподівався від неї такої впертості. Сподівався, що вона, хоч би про людське око, поводитиметься, як належно, а тут, коли тітка Галунчиха й інші жінки розплели її дівочу косу причесали й

пов'язали хустиною – першою ознакою заміжньої жінки, – Улянка заплакала. Музики урвали раптом журливу мелодію, і на Галунчишин знак заграли веселої. Труби підхопили мелодію, вторуючи жіночим голосам. Молодиці плескали в долоні й підтрясали грудьми, витанцьовували, а дружби перев'язали стару Баросиху солом'яним перевеслом. Якийсь бахур, схильний до витівок, підсунувся до Баросихи й непомітно запалив його. Побачивши, стара залементувала не своїми голосами, й люди кинулись гасити.

– Простріліться десь вістка, – пророкувала Галунчиха.

– Проб'ється велика радість, – говорили бахури.

– Матко, – підійшов до Галунчихи Дока, бо до всіх весільних молодиць він звертався однаково. – Вуйко Галунка спить під плотом, такий п'яний. Аж мухи йому рота обсіли.

«Звідки тепер мухи? – шпигонула гостра думка Галунчиху, бо надворі стояла пізня погідна осінь. – Звідки тепер мухи, дурню?!»

– А йому що сталося? Що, він змикитив уже? Я йому покажу! – грозила сердита Галунчиха кулаком і тут же вирвалась із жіночого гурту й побігла навпростець через город по вбитій стежці, здалека ще сварячи чоловіка.

– А тобі що сталося? Вже спати попід плотами увалився?! Чоловік у роках, господар на все село, а розуму

нема? Де ж твій розум та мудрість?! Агій... Стидався би!

Галунчиха добігла на подвір'я і взялась за голову.

— Йой! Та він мертвий! — вжахнулась, побачивши лежачого чоловіка під плотом, але ще не вірила своїм очам. Нагнулась над ним і торкнула за плече. — Люди добрі-і-і!! Чоловіка, господаря мого вбили!! — залементувала Галунчиха.

Не збагнувши до речі, про що йдеться, весільні посудули до Галунки, котрі стежкою, котрі навшань. Прибігли сусіди, повітрящували очі, подумавши, чи не справа рук тих злодіїв, що пограбували недалекого Галунчиного сусіда. Хтось вскочив у хату, але там не було нічого, тільки якісь лахи порозкидані по хоромках.

— Убили мені злодії господаря! Що ви собі гадаєте, людоньки добрі? — бідкалась Галунчиха. — Лишень ці Громеєві, лишень це їх робота, бо в послідній час вони заходили до нього і щось пересварювались. Це твої! — нападала вона на Мілідорину.

— Ну кажи ж ти... — дивувалось старе й молоде.

— Варе б, вони то? Цеї ночі? — натякали на грабунок, про який знали в селі вже чи не всі.

— Чи не тому наш молодий підпоював його, аби цим іншим було легше?

— Що ви собі тепер гадаєте? Таж вони волочаться ночами по селі, як пес без ланцюга, — звалювали всі на

Громеїв. – Бо що може зарадити їм самотня жінка?

– Бо-бо-бо де хлопець і баба, там і дідька не треба, – шепелявив, загикуючись, Процюк.

– Бо-бо-бо, – перекривила Мілідорина Процюка. – Ото сказав! – накинулась вона на нього. – А то що треба було такому багачеві? Що, він уже хлопців став слухати, на діточий розум перейшов?

– Шандарі, най прийдуть шандарі! – кричала Галунчиха, наче сподівалась ще повернути чоловіка з мертвих. – Лиш оці Громеєві винні у всім!

– О, не казав я? – говорив Дока. – Що то буде? Ю-ю-юй! – взявшись руками за голову, хитався усім тілом.

Люди товпились навкруг мертвого, мовчки презираючись між собою. Горій Барос відлучився непомітно від громади, вбіг до хати, схопив торбу з грішми й зник на леваді в сірому тумані.

– Ну, що я тобі казав? – підійшов Василь Гай до Мінея. – Щось мені не виходило в рахубі, але щось передчував я. Це діло тих, що у звізди стріляють.

... – Де дівся молодий? – питала Баросиха чи то свого чоловіка, чи Улянку, намагаючись дізнатись, що вони думають робити далі. – Треба ж калачі нести Настці.

– Беріть їх собі, – кинула Улянка, вгадуючи її потаємну думку, і вже не могла стриматись від люті. – Беріть і їжте собі на здоров'я! – викрикнулась вона, наче хотіла

нагадати, що все закінчилось і кожному дісталось належне. Зиркнула на дружку й обидві вийшли з хати. На вулиці перед Баросовими ворітьми стояла купка парубків. Її погляд зустрівся на мить із Сурмеєвим, але вона пішла далі.

— Що ж ти гадаєш, дівко добра, — питала її Настка, ступаючи в слід, бо вгадувала доччин намір. — Це ж ти накличеш на свою голову гнів божий, а на хату нещастя! — крізь плач говорила Настка.

— Не бійтесь, мамо, гніву божого, бо він і нещастя падуть на людську хату, коли нема між жінкою й чоловіком любові. А Горій не має нічого за душею. Хіба ж дав парубкам горілки за молоду? Викупив її, як між людьми? Хіба я того вартую? — заспокоювала Улянка Настку. — А тепер сталося, як я хотіла.

— Що ж ти накоїла, донько?! Це ж гріх перед святим богом, ти ж присягала на святому євангелії.

— Не журіться тим, мамо, бо я й там лиш йому присягала, — показала Улянка, всміхнувшись, на Сурмея, який ішов позаду них. — Лиш йому я присягала, тож нічим не согрішила ані перед богом, ані перед людьми.

Дотанцьовували весілля у Настки на городі, наче й нічого не сталося. Була горілка на столі, були калачі, були Міней та Василь Гай, усе було на своїм місці, лише

молодого не було.

— Мертві з мертвими, а живі з живими, — говорили весільні, беручись за чарку.

— Неси горілки, Настко, — підбадьорував Гашіцин сестру. — Та більше, бо весілля ледве починається.

— Грай, мов Гаю... — заохочував його підпийлий Процюк, хоч музика не стояв без діла.

— Отако, отако! — притупували завзято Максим і Павло, всміхаючись то до Настки, то до Улянки й Сурмея.

— Коли хоче, най собі йде за цього, — говорила Настка, частуючи гостей. — Не я житиму з ним, а вона...

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

1.

В небі ще не вигасли досвітні зорі, а торічні когутики не вгавали піяти, пробуджуючи невідпочилих зарінчан до незакінчених польових робіт. Незабаром по стежках і дорогах засновигали людські постаті.

Крізь змокрілі шиби в кімнату, де спав Жора, скупі пробивалось вранішнє світло. Хлопець прокинувся і, немов опарений, схопився на ноги, протираючи кулаком закислі очі, нашвидку одягнувся й поквапився до стайні обійти коня, бо знову треба було вирушати в дорогу. Всипавши коневі мірку вівса, почав старанно чесати його, але швидко відчув у руках втому вчорашнього дня. Вся робота звалилась тепер на його немічні ще плечі.

Шмаруючи колеса, Жора силкувався стримувати в'їдливий хрип і надрильний кашель, яких уже кілька днів скривав від матері, бо вона радила йому накинути щось

на плечі, а він не послухався. А тепер бухикає. Вже три дні підряд посилали його то по запчастини, то возив він зерно з хлібоздачного пункту на станцію, а вчора ходив за моторином аж десь поза місто. Коли вертав, по дорозі захопила його передосіння запізнена громовиця та злива, і ніде було ні сховатись, ні скритись під чимось, бо не мав нічого від дощу, промок до самої шкіри, а доки дійшов додому, дихнуло холодним вітерцем.

— Куди збираєшся знову? — запитала Христина, тягнучи за собою здоровенну в'язку бадилля.

— Знов у припonti за олією, — видавив Жора, глянувши на матір.

— Ану послухай мене, хлопче! Досі! — викрикнулась Христина. — Нікуди ти не ходитимеш, бо ми з цими ніколи не доробимось. Сіно повози і йди до школи. А що буде, те вже буде. А я якось собі раду дам і сама, бо що ж зроблять вони самітній бабі? Оте, що заєць кобилі. Побачимо, хто стане студентом і хто має на те голову, — натякала вона на рознесену по всіх усядах вістку, ніби він уже не ходитиме до школи, бо його вигнали звідти.

Більше тижня відділяло учнів від початку навчального року. Не знала Христина, чи думав Жора про школу, але з того, як він завзято впрягся у роботу, можна було додуматись, що хлопець втратив усяку надію, і лише ті «пришпonti» змусили Христину рішитись на

цей крок, хоч тато не раз умовляв його. «Покинь ту школу, – говорив він. – І так мало користі з неї. Будеш собі господарем, ади, у нас є поле, купимо ще одного коня й хазяйнуй собі». Може б погодився Жора на батькові умовляння, але хліборобський труд здався йому надто важким. А тепер у нього розбудили жадобу й потяг до науки. Не мав причин вагатись довго, наче збагнув із материних слів, що лише наука могла врятувати його.

Досі він нидів у гадках, таїв щось у собі, не виливаючи ні перед ким своє нещастя й не говорячи про наміри. «Нічого, – співчував йому щирий друг Семен, – усе залагодиться і ти продовжиш навчання».

А тепер, покашлюючи, порався коло воза, кладучи у драби воловід і вила. А коли підняв рубель, відчув між ребрами глухий біль і задишку, але хиріти не було коли. Як тільки відспівали півні, з'їв на ходу куплений вчора в місті рогалик і пішов возити сіно.

2.

До від'їзду треба було оформити документи, дістати дозвіл на перебування в прикордонній зоні, а Жора й не думав про те. Коли мати нагадала йому, він став потерпати, бо пригадалось, як ходив до сільради по письмове посвідчення про участь в культурній праці під час канікул і документ про матеріальні доходи батьків.

Кирилець скосив на нього понурий погляд і написав такого, що не тільки до школи тебе не приймуть, а навіть до пекла не підпустять. Писав, ніби Жора не брав участі в жодній культурній праці, що Григорій Костик власник трьох гектарів сімдесят шість арів поля й належить до куркулів; у колективне господарство не записався, і що Жора, яко куркульський син, не має права навчатись у школі. Всяке написав, тільки забув згадати, що Жору не приймали до участі в жодній культурній праці, не те щоб запрошували.

— А це де написано, що куркульські сини не мають права вчитись? — наважився Жора запитати примаря коли пішов, щоб той підтвердив написане печаткою та власним підписом.

— То правда, в конституції такого ще нема, але ми можемо дописати, що ти образив державні органи, тобто владу, а тоді чи не гірше буде? — злобно оголив пожовклі зуби Буханець, а тоді чомусь, наче передумав, перекреслив те, що Жора, яко куркульський син, не має права на освіту.

Того ранку, коли ластівки, збираючись у вирій, табунилились над їхньою хатою, Жора помився старанно холодною водою й причесав неслухняне волосся, збираючись їхати до міста фотографуватись.

— А ти змасти той чупер чимось, не видиш, який ко-

струбатий? – порадила Христина. – Ще чого доброго переполохаєш дітей по дорозі.

– Ану лишіть мене в спокої, – огризнувся Жора. – Найбуду й таким.

Христина догадувалась про причину хлопевої люті, але Жора все ж послухав матір. Змастив волосся льняною олією, а опісля став перед дзеркалом і причесав неслухняний чуб. Одягнувши новий костюм, пішов пішки до міста, час від часу зупиняючись у тіні лип. Думав про всяке, тепер йому ніхто не заважав обмірковувати своє становище, він міг поговорити з собою, навіть якщо по дорозі, знімаючи пилюку, яка засліплювала зір і осідала на липке, змащене олією волосся, неслись несамовито грузовики. Коли Жора прийшов до фотографа, він був сивий, наче дід. Через кілька годин знімки були готові, і він пішов до міліції оформити документи, хоч знав, що дістати таку перепустку не легко. Службовець забрав від нього папери підозріло скосився на юнака й зник за іншими дверима. Не забарився довго і, коли з'явився, запитав значуще:

– Ти син того, що з револьвером?

– Так, – неохоче відповів юнак. – Коли прийти за перепусткою?

– Не знаю... може, через тиждень, – відповів той знехотя й перевів погляд на людей, які стояли на черзі.

— Але мені потрібно до школи... — спробував пояснити Жора. — Через тиждень буде пізно.

— Не знаю, — знизив плечима службовець. — Хто слідує? — й поквапно взяв документ від чоловіка.

Жора став, як серед води. «Кого ж тут запитати? Мабуть, нікого, бо вони мають для мене тільки одну відповідь».

Над Зарінком стояла осінь. Поле накрилось жовтим рядном, пахощами стиглої кукурудзи. Лише ліс у пурпурових цятках починав сумувати.

Жора закінчував возити сіно. Сам награвував фіру, сам розвантажував її, а в голові роїлись думки. «Позаступали мені всі стежки, але це ще вилами по воді писано...» — підбадьорював себе й діловито брався до роботи коло господарства, наче хотів приспати чиюсь пильність, готуючись в душі до від'їзду. Валізка вже давно була готова, колодка висіла на ній, наче він збирався мандрувати на край світу. «Без перепустки не куплю квиток на станції, — закрадались сумніви в душу. — Наче й вільна людина, а насправді. Невже настали такі часи, що одним зачиняються двері, а іншим... Чистий фанаріотизм чи що... Ага, ану почекай лиш трохи, — згадав він колишні суперечливі розмови із батьком. «Може, він хабара хоче? Е, ні, тату, часи ті давно відгули. Боронь боже від такого. «Що ти знаєш, — говорив

батько. – Нині без хабара й не потикайся якомусь начальникові на очі. Слухай, що я тобі кажу, бо я сім країв сходив і знаю, на чім світ стоїть. Я ще не бачив когось, кому б не потрібно грошей». – Так і я зроблю, – подумав Жора. – Він мені ще подякує».

Цілий день порався Жора коло сіна, нарешті склав стіжок і добре завершив його, щоб вода не затікала. Вже час було подбати й про себе, тому він направився до Георгія Сурмея, який, ходячи недавно в гори на зарібки, придбав причандаля для стрижіння.

– Добрий вечір, баді Георгію! – ввічливо привітався юнак.

– Доброго здоров'я, синку, – відповів той в один голос із своєю жінкою Улянкою. – А що трапилось, що ти до нас завітав?

– Чи не пострижете мене?

– А чому б ні? Пострижу, – зміряв поглядом хлопцеву голову. – Але що з твоїм чупером?

– Здається, я поплутав «брилянтин», – засоромився Жора, бо волосся – суцільна кора.

– Зараз ми подивимось, що можна тут зробити, – підсунув Сурмей діловито табуретку. – Сідай!

Різко заклацали ножиці над юнаковою головою, встромляючись у густе липке волосся, яке не піддавалось стрижці. Вони загрузли в нім, і кожного разу, коли

Георгій витягав їх, Жора підводився з стільця, витягаючи набік шию.

– Не миче? – запитав Сурмей, щоб дати зрозуміти хлопцеві, що треба витерпіти.

– Ні, не миче, – стримувався Жора, щоб не закричати. – Трохи пощипує, але то нічого...

– А тобі коли до школи? – брався знову за ножиці Георгій і, хоч чув усякі чутки про ту школу, хотів розважити хлопця.

– Ще не знаю нічого, баді Георгію, що маю робити? – відповів Жора тремтячим голосом.

– З часом усе полагодиться, побачиш, – наче вгадав Сурмей затаєну кривду, намагаючись вгамувати хлоп'ячу розтривоженість.

– Почекайте трошки, баді Георгій, най відпочину, – мовив спітнілий Жора, і «перукар» мусив припинити діло. Він сів на табуретку й окинув поглядом Жору. Обсмиканий, змарнілий і розгублений, хлопець мало не плавав.

– Ще трохи, – підвівся Сурмей і став достригати хлопця, як міг, бо така його вдача – робити все доладно, по-господарськи. А Жора, закусивши до крові нижню губу, зносив мовчки всю кару, аж поки не бризнули сльози.

– Ну, ну, – заспокоював Сурмей хлопця, – потерпи ще

хвильку, а потім вибрикуйся, скільки можеш, бо інакше всі дівчата питатимуть, хто тебе так «мудро» стриг...

3.

Поїзд вибився з-поміж високих Карпат і зараз мчав уздовж невеликої річки, що звивалась між горбами.

На вузловій станції ліцеїсти сходили для пересадки, а поїзд погуркотів далі в той напрям, звідки мав прибути їхній, але до його прибуття треба було перечекати цілих три години. За цей час можна було перекусити й пройтися серед краси манливого луга, який простягався поза залізницею.

П'ятеро сіли їсти – четверо хлопців і дівчина. А Жорі було не до їжі. Залишивши свою валізу при гурті, він віддалився, ніби шукаючи води. Заглибившись у важкі роздуми й свіжу зелень, яка чимраз більше приваблювала, він дійшов аж до підніжжя гір, від яких нісся запах свіжої смоли, плюскотіла річка. Зеленуватого кольору вода майже була в голубе, нагадуючи Жорі приємні сплинуті роки дитинства. Враження від побаченого мінялось, бо мінявся й краєвид. Поступово зникали ялини, й гора відсвітлювала скелями. Грандіозність скель впливала на нього, віддаляючи всі гарячі почуття й відкриваючи перед ним перспективу голубого неба. І Жора відчув свою крихтість, яка жахала його, але й гонила

до сонячного світла, де цідилась поміж камінням прозора вода, породжуючи чаруючу музику, крізь яку до нього доносився Іленчин голос.

Передихнувши хвилику, хлопець зібрав всі свої сили, щоб оговтатись від того видіння, й пробудився з приємного сну. Глянув на небо. Чумацький Шлях вигравав світлом, а серед всього небесного склепіння мерехтіла одинока зірка...

— Чиста вода, синку, — тлумачила Христина хлоп'ячий сон, — то чисте твоє життя й сумління, а скелі — то перепони, які загороджують тобі стежки. Тумани, — хитала вона чомусь головою, — то невтішні думки, а зелений луг, — зраділа нарешті жінка, — це велика надія твоєї душі, яка тримає тебе на світі. Жаль, однак, що ти втратив поїзд — щастя своє, за яким тужитимеш усе життя.

— Мамо, а там ще була якась дівчина, — не хотів Жора признатись, що то була Ілена.

— Е, то пусте, синку. А що вона тобі казала?

— «Ходи, бо втрапиш поїзд».

— Ото добре, що вона тобі так сказала, — не знала Христина, що сказати, щоб підбадьорити хлопця.

Жора задумався над сном і над маминим тлумаченням, в яке не дуже вірилось йому, але в ті трудні для нього дні мусив у щось вірити...

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

1.

З того дня пішло все. Був той вівторок «напасним днем»? Чи благородним випадком?

Викладач музики розказував запально про життя титана музики, його душевну драму, коли той втратив слух. «Що може бути гірше для композитора?» Та він все одно не перестав творити, залишивши людству неоцінімий скарб.

В класі залягла тиша. Скрипіла грамофонна голка по старій пластинці, зал заповнили тужливі й придушені звуки віолончелів. Вони тріпотіли в класі й, відлунюючись, осідали в душі завмерлих юнаків. Затужив самотній гобой тим самим мотивом і його щем перекликався з ниючими струнами, аж поки все не злилось у одному скрипковому потоці. Скрипки й контрабаси залунали й раптом стихли, наче перепочивали, щоб вибухнути з ще

більшою силою. Тільки одинокий гобой не переставав тужити. Невдовзі озвались заплакані скрипки, намагаючись наче вгамувати безнадійну тугу гобоя, але він не переставав, аж доки не дав про себе знати старий орган. «Що поробиш? – питався Жора й тут же відповідав. – Таке воно життя». Хтось постукав у двері, вибивши весь клас із напруженого заціпеніння. Жору покликано до дирекції.

2.

Голова ще не вивітрилась від оголомшуючої музики. Нючі звуки ще відлунювали в голові, наче хтось грав на коридорі.

Привітавшись, хлопець зупинився біля дверей і запитав зашкарублим голосом:

– Ви викликали мене?

Директор підвівся з старого, ще передвоєнного крісла і, знявши окуляри, пильно зміряв юнака від ніг до голови.

– Так, – відчулась у директоровому голосі легка турбота. – Ото, синку, всяке буває на світі. Досі ми знали про твоє становище, ти чесно признався про все і ми оцінили належно твою відвертість. І доки в нас не було ніяких вказівок не приймати тебе до школи, ми тобі не робили перешкод, не забороняли, але тепер, на жаль, не маємо, що робити...

В ліцеїста сіпнулись кутики вуст, скривилось і поблідло обличчя. Нерви напружились до крайності, й Жорі здавалось, що хтось порпається голкою в них, стараючись дістатися їхнього кінчика, щоб потім вимотувати їх. Гаряча хвиля заграла в грудях й підкотилась до горла давким клубком, а перед очима пронеслась картина заплаканої мами, яка несе до чемодана останні його речі. Пригадався ранок, коли вони з Семеном їхали фірою на станцію. По вулиці їм стрічались купки односельчан, які теж збирались до школи. З-поміж них висунулись чоловік і жінка й здивовано запитали Жору: «Ти теж до школи вирядився?»

— Ти повинен зрозуміти, — вибив директор юнака з гадок, — своє становище. Грошей на квиток в тебе є? — потурбувався він.

— Не маю, — збрехав чомусь юнак, наче сподівався, що це могло врятувати його.

— Тоді позич у когось, а як прийдеш додому, надішлеш сюди, — радив по-батьківськи директор.

3.

Як засипає мати дитину, таке тимчасове затишшя заспокоїло й приспало Жорин клопіт та суєту. Та часом стається, що, замість немовляти, засинає змучена важкою працею мати, а дитина бавиться по своїй волі.

Спроба перехитрити ворогів поголоскою, ніби він не піде до школи, виявилась бумерангом. Знаючи, що Жора не йде до школи, Кирилець і справді нічого не діяв, але побачивши, що його одурено, написав на нього злобну скаргу й надіслав, куди потрібно. Справа затягнулась, видно скарга мандрувала від столу до столу, мовляв, чим пізніше, тим гірше для юнака. І коли він уже найменше сподівався, бо від початку шкільного року проминув цілий місяць, вістка про виключення впала на його голову, наче грім із ясного неба. І те, що досі для нього втрачало сенс (школа, організація УТМ, шкільні товариші), зараз чомусь набрало неабиякого значення, і він перся туди, де йому все більше звужувались, а то й зовсім закривались усі дороги. «Всяке зло – на твою користь», – думав він і сподівався, що гасло стане його порятунком.

«Йти чи не йти додому? – вагався Жора з думками. – Ні, ще не піду, бо вже коли пішов, то, значить, відмовився від усього».

– Що, збираєшся додому? – питав, ніби співчував йому Іван Проданчук, але Жора розумів, що односельчанин цікавиться його намірами.

– Що мені робити? Позичу десь грошей і піду. Ти не маєш, часом, щоб позичив на квиток? – хитрував Жора, а в думці постановив ще залишитись кілька днів, «Ще

почекаю й спробую, хто зна. Вже як голий, то не маєш як обдряпатись, – міркував він, і в той же час близький йому голос насміювався з нього. – «Ти хитруєш, Жоро!» «Мушу хитрувати, – виправдовував себе юнак, – бо інакше пропаду. Цього вимагає від мене становище, але ти не зрадиш мене, бо тільки ти залишився мені вірним. Ворога можна перемогти лише вживши його власну тактику. Хіба ж не так нас вчили?»

– Ти здурів? Кажи, що кинешся під поїзд, а додому не підеш, – дивився на нього краєчком ока Проданчук, раз у раз позиркуючи на прилагоджену валізку, і Жора, відчувши фальшивість його слів, збагнув, що йому готується ще й інша неприємність, проте він не відступав, а був готовий вистояти до кінця.

4.

Минув ще один тривожний день. Після обіду було оголошено організаційні збори УТМ. Іван Орленюк та Іван Проданчук не розлучались із Жорою, наче жаліли, що невдовзі їм доведеться розійтись, може, й назавжди. Виглядало безглуздям, що Жора, покінчивши з школою, ще думає про організацію, ще бажає взяти участь на засіданні. А його друзі, мабуть, догадалися таки, що Жора кривить душею перед ними, скриває щось, інакше чому він хоче бути на зборах.

Трійка сіла за столом у просторім класі. Ліворуч – Іван Проданчук, ліворуч – Орленюк. Збори були оголошені відкритими. Жора відчував на собі допитливі погляди однокласників, а в серці клубочився жаль, який давив і пригнічував юнака. Оговтавшись, хлопець замріявся, пригадуючи проведені з товаришами шкільні будні й учнівські пригоди.

Засідання вже наближалось до кінця, коли в переповнений молоддю клас увійшов партійний районний активіст і, сівши за застелений червоним оксамитом стіл, почав перешіптуватись із секретарем організації, а закінчивши, той оголосив:

– Товариші, переходимо до іншого пункту денного порядку – виключення з організації... – подивився на активіста й, нахилившись до нього, вони знову перемовились стиха.

Жору, який витав досі думками, раптом охопив холодний страх, по спині полився піт. Догадався, що йдеться про нього. Якийсь час він нічого не чув, потемніло в очах і все помішалось в голові. У вухах шуміло.

– Комітет, – продовжив секретар організації, – пропонує виключити з нашої революційної організації Костика Жору, якого, як вам відомо, уже віддалено від школи через те, що його батько куркуль і класовий ворог, саботажник, який не хоче записатись у колективне госпо-

ларство, – бойовито закінчив він і знову порадився про щось із активістом. – Тільки запитаємо його, щоб усі довідались, де зараз його батько, – настроював секретар збори на революційний тон. – Відповідайте...

В той момент Жора відчув, як похитнувся під ним світ, розколовся надвоє, кинувши його в провалля.

– Де твій батько? Скажи, щоб усі почули!

– Арештований, – підвівся блідий юнак і видавив із себе слово.

– За що?

– За знайдену зброю.

Відверта відповідь вціпила кожному в серце. «Що ж, класовий воріг, він проти колективізації. Пфій-й!»

– Отож бачите. Хто хоче висловити свою думку про Костика Жору? – запитав секретар.

– Я! – обізвався Орленюк – красень і славний співак, за яким упадали дівчата. Нез'ясоване почуття висунуло його гонор у бажання показати себе вірним новому ладові. – Ми чули, – випростався він, – де його батько і що він накоїв. Я переконаний, що і сам Жора Костик такий же класовий воріг і його місце не між нами – революційною молоддю, в її організації. Таких, як він, треба відкривати й виполювати з-поміж нас, – говорив він завчені слова, підкреслюючи весь час свою відданість новим ідеалам.

«Це тому ти коло мене сидів? – питав себе Жора. – Тому ти мені світиш у очі вже другий день? – второпав він підлість. – Чому про твою справу, Жоро, – питав він себе, – не сказав хтось із твоїх односельчан, а саме він – юнак із іншого краю, який і гадки не має, про що дійсно йдеться. Вже хай би було з тією зброєю, дідько візьми її, бо знайшли, хоч ти зовсім не винуватий у всьому тому, але обзивати тебе класовим ворогом... Ой, ні! Хто продав тебе, Жоро, як Юда Христа? Та ні, вірний мій друже, – заперечував собі Жора, розводячи в думці руками, – він ні в чому не винен цей Орленюк. Він, зрештою, добрий хлопець, але його напоучили, що і як говорити. А з ним ти не матимеш нагоди поквитатись, бо ти від'їжджаєш додому і, може, ніколи не зустрінешся з ним».

Жору підбадьорувала думка, що не всі осуджують його, він бачив обличчя Остапенка, Семена, Проданчука, Палянишиного й читав на них незгоду. «Добре, що хоч ви, друзі мої, станете вірними й корисними новому суспільству, яке жевріє на горизонті, не будете «круками», як я, – наче заздрих їм Жора. – А Орленюка ти, Жоро, більше не побачиш і не зможеш відплатити йому за свій вчинок. Все залишиться на рахунок долі. Вона вас розсудить. Тільки яке має це значення? Тобі, Жоро, не слід зараз задумуватись над цією справою».

– Товариші, хто ще хоче висловитись у справі Ко-

стика? – шукав очима секретар «вірних». – Якої ти думки, Іване Проданчук?

Той підвівся, і Жора подумав, що він заступиться за нього.

– Так, – не знаходив відповідних слів Проданчук, переминаючись з ноги на ногу, а тоді вистрілив, – Він – класовий ворог, як і його та-та-тато, – заїкнувся він.

– Бо яб-блуко не ко-котиться да-далеко від яблуні. А класових во-ворогів треба ви-викривати й знищувати.

Жора подивився здивований на Проданчука і йому здалось, що тепер слово «друг» втрачає для нього всяке значення. Чомусь пригадався урок історії про Дантона й Робесп'єра.

Присутні опустили голови від здивування, обличчя їхні потемніли, ніби огорнула їх темна хмара.

– Чому ти не переконав батька записатися в колективне господарство? – обвинувачував на цей раз активіст Жору, і він зрозумів, що на все треба тут же відповідати.

– Я говорив не раз батькові, умовляв, скільки міг, – стенив плечима юнак. – Та все дарма, ще ворогом мене обізвав.

Відловідь здивувала делегата. Він не сподівався такого відвертого зізнання. Він зрозумів, що тут двох правд не може бути. Вони його називали класовим ворогом,

батька його теж, а цей, виходить, сина свого теж ворогом назвав. Отже, вони не могли бути лиш раз ворогами. Юнак зацікавив його.

— Значить, ваш батько проти колективізації, якщо так вас назвав, — активіст все ще сподівався, що юнак складе зброю і, не маючи чим боронитись, він зможе приступити до голосування. Недавня думка про Жору вже не цікавила, бо йому здалось, що вона була народжена випадковим збігом слів.

— Якщо так судити, то хіба лише мій батько не записався? В такому випадку батьки декотрих присутніх тут теж повинні бути класовими ворогами, — знайшлись ще в Жори сили боронитись.

— Можливо, є ще й інші, але такого не говорять, як ваш батько, і тому класовими ворогами їх уважати не збираємось. А ваша вина — подвійна. По-перше, в написаній на вас скарзі вказується, що ви не брали ніякої участі в пояснювально-культурній роботі, а по-друге, ви ще й син класового ворога, заарештованого за скриття зброї.

Жора стояв закам'янілий. Зрозумівши, що його почали наближати до стінки, він копирсався в мозку, шукаючи розумного слова. «Що ж, — думав він, — хоч в останній момент наберуся розуму. Скажу все, а потім будь що-будь».

— Так, то моя вина, а не заслуга, — відступив він крок, щоб напасти. — А якщо судити подібно, то скажіть, будь ласка, чи ваша то заслуга, що ваш батько не класовий воріг? — і відчув, що влучив у болюче місце.

— Ні, не моя, але тут ми питаємо, а не ви.

— Так, але не моя вина, що мій батько, як ви кажете, класовий воріг.

— Ставимо на голосування пропозицію комітету, — почувся голос районного активіста. — Хто за виключення з організації Костика Жори? — і піднялись несміливо руки. Активіст став лічити їх. — Тридцять вісім. Хто проти виключення? Ніхто. Хто утримується? Ніхто. Гм... Ви чому не голосуєте, товаришко? — запитав, глянувши строго на Марійку. — Ще раз! Хто за виключення, — на цей раз піднялось більше рук, але Жора запримітив, що дехто й зараз ще відмовлявся голосувати, хоч активіст наполягав на тому, пильно обстежуючи поглядом присутніх.

— Будь ласка, віддайте ваш квиток! — сказав владно активіст. У залі почувлись невиразні голоси.

Наче не своїми ногами ступав Жора до застеленого червоним плюшем столу президії. Був наче на краю прірви. Глянув змученими очима на юнака, який виголосив недавно брехливе обвинувачення, і йому стало жаль того. Дійшовши, дістав тремтячою рукою квиток і простягнув його активістові. Сподівався, що хтось із присут-

ніх вигукне, як не раз ставалося: «Геть із гниляками з нашої організації!», але помилився у своїх припущеннях. Зал мовчав.

— Маєте слово, юначе! Звичайно, якщо бажаєте, — сказав делегат, і Жора вловив у його голосі сліди співчуття.

— Що ж мені казати? Але коли ваша ласка, то скажу тільки, що мені дуже жаль квитка і всього, що сталося за цих кілька днів, — сказав Жора крізь сльози. — Зрештою, хто знає, де криється правда. Тільки ми повині пам'ятати, що вона існує і колись вирине на поверхню. Жаль мені покидати цю школу, але не з моєї волі так роблю, тому не осуджу себе ніколи. Це все, що мав я сказати, а ви розумійте кожен, як собі бажаєте. Та тільки не так важко крука вбити, як важко живого спіймати...

— Ото ваша правда, юначе. Не важко крука вбити... — мовив активіст, але Жора вже не чув його слів, він уже направився до дверей. Перед ним ще довго палала багряно оксамитова скатерть...

Минали дні, та не змивали з душі гіркоту. Проходячи через невеликий міський парк, Жора навіть не запримічував, як падали йому під ноги й котились асфальтованими алеями каштани, стелилось іржаве листя.

Поминувши кінематограф, пішов вузькою брукованою вулицею, на якій рідко зустрічались люди, і втиснувся в залізні двері високої будівлі. Двері зачинились за ним і вже коли Жора був у коридорі, почув позаду себе кроки.

— Чого тобі? — запитав його сторож, окинувши скромно одягнутого хлопця підозрілим поглядом.

— Мені треба до товариша Арделяну, — мовив тихим голосом юнак, боячись наче, щоб його голос не залунав сильніше в пустому коридорі.

— А навіщо він тобі? — поцікавився сухо сторож.

— Є діло до нього.

— Яке діло?

— Хочу запитати. — не доказав Жора, бо сторож догадавшись, мабуть, що йдеться про особисті справи, про які не слід допитуватись, поспішив сказати:

— Його немає, ще не прийшов. Прийдеш іншим разом.

— Але ж у мене невідкладні справи... Мене, — не встиг Жора докінчити, бо в коридорі залунали кроки товариша Арделяну. З несподіванки юнак збентежився і замовк, щастя, що сторож сказав тому, що його шукають.

Арделяну зиркнув на хлопця й запросив його в просторий кабінет.

— Будь ласка, — показав він на стілець. — Які у вас справи до мене?

— Знаєте... мене вигнано з школи, то я хотів запитати, може знаєте, чому мене вигнали й виключили з організації УТМ?

— Гм... — невизначено кинув активіст юнакові, хоч у нього була вже готова відповідь на його запитання, проте він чомусь зволікав, наче хотів ще раз почути, на цей раз від самого Жори, як все те сталося.

— Знаєте, у нас посередньої лінії не буває. Або ти з нами, або ти проти нас.

— Так, це я знаю, але якщо ви мене виганяєте, то я ким мав би стати? Ось вам моє прохання, — і Жора подав йому аркуш паперу.

— Прохання? — кинув активіст здивований погляд на Жору.

— Так, невелике прохання, в якому я звертаюсь до вас відповісти мені на це запитання.

Арделяну прочитав написане й мовчки поклав папір біля смугастої папки. Окинувши сидячого перед собою хлопця поглядом і зважуючи слова, він через якийсь час сказав:

— Тут питати право маємо ми. Але ви залишіть просьбу. Ми ще подумаємо над вашою справою.

Одержавши з дому листа, Жора читав його ввечері скрито, щоб ніхто не бачив, а то ще хто-зна що виду-

мають. Знав, що нічого доброго не написали, тому брався читати його не радо.

«...Всяку біду на світі я перебула. Тата засудили на вісім років криміналу. Не знаю, що ми, синку, маємо робити, але тут хтось порозносив, що тебе вигнали з школи і ти ходиш голодний вулицями, бокуєш, як останній злодій. Я нічого не знаю, не знаю, що вірити, бо ти нічого не пишеш, а може, й пишеш, та письмо не доходить, що я можу знати... Що з тобою? Як уже на те перейшло, що тебе там не треба, то приходь додому. Хай вони погодяться тою школою. Завтра – в четвер – несу татові пакунок, а також і тобі шлю, але ти лиши все і ходи додому, бо мені кров капає з серця, як чую, що ти там голодуєш. Цілує й чекає тебе мама».

Жору вже ніщо не дивувало. Все, що могло бути найгірше на світі, здавалось, лише їм траплялось. Чому доля повелась із ним так несправедливо? Не знаходив відповіді, борсався в тенетах і мовчки долав свою Голгофу, покірний і свідомий, що інакше й не могло бути...

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

1.

Минав уже другий тиждень Костикового засудження. Доведена лише перед власною совістю невинність і досі викликала розпач. У безнадії терявся Григорій, потонувши в невтішних думках, і не було більше сили ані протиставитись комусь, ані переконувати себе. «Мені б сидіти отут спокійно, – дарма умовляв він себе, – бо я не винуватий, а правда, говорять, відколи світ стоїть, мусить виплисти наверх, показатись невірним очам і переконати уперті уми». Найкраще думалося йому вночі, коли всюди затихало, бо денне світло та раптовий стук у коридорі вибивали його з колії, стираючи все згадане.

Підклавши під голову вузлуваті руки, Григорій заплющив очі. Хоч у камері було темно, йому здавалось, що лише отак, лежачи із заплющеними очима, його ніщо не відверне від спогадів, не зіб'є увагу на дріб'язковість,

що так можна краще й глибше зосередитись над справді важливою ниткою, яка б повела його до тієї дрібниці, від якої залежить його доля. Тому старався навіть не рухатись, боячись сполохати думку і, весь напружившись, падав поволі в заціпеність і, здавалось, усе на світі, навіть власне серце, переставало битись, лише його мозок працював.

Пригадувались Григорієві безладні уривки поплутаного, посотаного життя. Ось цей уже кілька днів підряд дошкуляв йому, вертівся в мозку, мучив, але не доводив до нічого путнього. Мигне, наче в сні, помучить, помордує, виснажить нерви, а потім зникне, мовби його не було, а невдовзі знову з'являється, і все починається з початку.

...Погідна осінь. В низькій хатині майже темно. На плиті булькає недоварена страва. Пара знімається до почорнілої стелі, розпливається під нею й нарешті осідає краплями на маленьких замуриганих шибках. Крізь заплакане вікно скупко пробивається світло призахідного сонця.

— Богу дякувати, що повернулись нарешті наші, — мовила жінка.

— Повернулись... А ви як тут? — запитала стишеним голосом попадя.

— Ади, всяке перебули і за німців, і за болшевіків. Не

знаємо, чого доживем, бо дзвони в церкві не перестають дзвонити, сповіщаючи село, що комусь-то надійшов кінець. Щодня божого ховають двох-трьох. Добре, що пан отець вернулись, бо хоронили покійних без попа, а то гріх неспасенний перед богом. Бороняться від тифу, натираючись то хріном, то часником, а в кого збереглась хоч крапелька спирту, промочує горло. В страшній гарячці тифозникам раптом забажається чогось кислого, але те нічого не помагає. Кому дано днів, той врягується від кари божої й залишиться спокутувати свої гріхи, а кому не дано, то...

— Всьяке набачились у світі й довелось пережити. Здається, надходить кінець божий... Зустрілись ми з пані Марі на станції, але не знаю, куди вона подалась.

Крізь змокрілі віконні шиби долинув дзвін — знак, що когось забрала смерть.

— Затуліть йому очі! — скрикнув несамовито хворий, наче прокинувся з кошмарного сну. — Затуліть йому очі!

Хворий дрижав і важко сопів, наче хтось ганявся за ним.

— Тримай, негіднику! — шептала злосно тифозникові Марічка, втуливши силоміць йому в руки тяжку графітну плиту, мальовану грубими мазками і на якій було зображення Христа і Юду. — Навіщо ти, падлюко, цілувався з ним, а потім пустив кулю? Не важко ж крука вбити. А ти

чому вбивав? Ціле життя носитимеш перед очима оцей образ, а на плечах тяготу вбивства. Від них ти не сховашся і не втечеш! Чуєш, мо?! Оце твоє спасіння, – й показала на плиту.

Хворий витріщував очі на графітну плиту і в нього тяж втуплювались такі ж застигли очі покійника. Невдовзі вони починали розширюватись, готові поглинути тифозника. Не зносячи більше тієї муки і страху, хворий розмахнувся й кинув плиту. Картина в грубих мазках вдарилась об камінь і розбилась на друзки. «Тепер всі кінці у воду!» – подумав він, але на місці картини виявився мармуровий обеліск, на якому блищали крихти графітної плити.

Перед очима носилось дивне видовище: він глипнув лежачій горілиць людині в очі, які вже почали згасати. Зібравши останні сили, конаючий підняв скривлене від болю обличчя й ще раз обпік його поглядом.

Тифозник, переляканий, як і тоді, втікав, куди очі несли. «Ти чому вбив офіцера?» – переслідував його знайомий голос Марічки, коли він устиг схритися у вербах. І знову страшне видіння: палало ярке світло, освітлюючи й досі гарне, неспотворене лице. Та раптом блиснули очі, наче слідкували за ним. Застигла на устах вбитого офіцера усмішка була промовистіша за слова. Розплющені очі, струмочок крові, і його холодний

страх. А що, як мертвий заговорить, адже іноді й стіни мають вуха й говорять? «Ти чому вбив його?» – десятки голосів переслідували його. І знову розплющені очі дивились на нього, а думка, що в зіницях залишився його образ, знову кидала в марення.

– Затуліть йому очі!

– Ади, знову кинуло в гарячку, – сказала жінка попаді.
– Я запримітила, що коли починають в церкві дзвонити, він знову починає мучитись. Весь час белькотить щось, наче свариться з кимось. Я вже подумала, що вони посварились, тому не може віддати богові душу, не розпрощавшись із Костиком.

– Зіслав бог святий кару на нас, грішних. Нічого гіршого, ніж тиф, не може бути. Хоч би дітей обминуло, бо вони невинні ж.

– Ні, дітей не чіпає... Але простіть, пані, за мої міркування – дурна ж я – та тільки мені не віриться, що в нього тиф. Ви гадаєте, я не знаю, як з тифозниками буває? Надивилась я на них доста, то знаю, як вони вмирають, а його мука не на тиф виглядає. Це скорше буде якась душевна хвороба, бо чому ж то він весь час лається з Костиком та з якимось офіцером? Я так гадаю, та тільки хто-зна?

– Не беріть собі все те до голови, – заспокоювала попада жінку. – То все від гарячки.

— Ой, прости мене бог грішну, але в нього гарячки нема. Є якась хвороба, але вона на тиф не виглядає. Та сварка... Що вона мала б означати? А мені що було робити? Пішла до Костика й стала молити його та просити, щоб прийшов розпрощатись, поки на фронт відійде, навіть сапати днину обіцяли піти, лишень аби йому полегшало.

Двері відчинились, і на порозі з'явився Костик. Кімнатна задуха вдарила затхлою хвилиною в обличчя і, лише діставши з кишені хустку, він глянув на попадю й привітався гречно з нею.

— Гаразд, що ви прийшли, дай вам боже здоров'я. А то він, — показала жінка на хворого, — весь час свариться з якимось офіцером, командує кимось і про вас згадує. Не знаю, що й казати, боже мене прости.

— А я ще не встиг закутатись, тому й припізнився. Ви не знаєте, як то коло хати та господарства восени, — вибачався Костик. — Робота ніколи не кінчається, до того ж, — завтра треба відходити. Я все міркував собі: хтозна, як то буде, хоч розпрощаюся з ним.

— Я знаю, баді, що вам казати? Нащо вам треба було цього? Ви господар, а воювати най ідуть собі оті безземельні.

— Та що буду казати? Куди люди — туди й я, — виправдовувався Григорій, наближаючись до постелі, де лежав хворий.

— Васюню, — промовила господиня, — прийшов бадіка.

— Що? Вже прийшли за мною? Не треба, не треба...

Ага, це дохтори, — мовив хворий і, впізнавши Костика, зателіпався всім тілом.

Жінка взяла з столу горня й дала хворому напитись. Поволі він приходив до себе. Від тифозника відгонило алкоголем та кров'ю, і в Григорія пробудились давні асоціації. Колись біля молотарки сталось нещастя. Потерпілий лежав на землі, спливаючи кров'ю, і присутні, бажаючи зупинити кровотечу, лили на нього спирту. Відтоді Григорієві, навіть коли тільки пахло алкоголем, згадувалась та бридка суміш.

— Васюню, ади, бадіка Костик прийшов розпрощатися з тобою. Що, ти забув? Спам'ятайся, чоловіче.

Хворий знову затремтів, а потім, насторожившись весь, пробелькотав:

— Про-про-прощайте, баді.

— Най бог простить... і другий, і третій раз.

— Дякую вам, бадіко, аби вам бог здоров'я дав та й боронив від усякого зла, — дякувала господиня замість чоловіка.

— Затуліть йому очі! — скрикнув раптом хворий, звівшись у постелі й простягнувши до дверей руки. Злякана жінка схопила його за плечі й знову положила в ліжку.

— Говорять, що від тифу люди втрачають розум, — жалілась господиня.

— Боронь боже! — вжахнулась попадя, схопившись руками за голову. — Бог добрий, відає, що робить...

Григорія прикро вразила сцена, він навіть подумав, що тифозник предвіщає йому смерть. Квапливо вклонився попаді й направився до дверей.

Ішов дорогою, мов не своїми ногами, направляючись у верби, де збирались зарінчани до «тріумфального батальйону». Потерпав у душі, і від самої згадки про тифозника його брало морозом. Гасали невтішні думки, давили й пригнічували.

...Лежачи в темній камері, в'язень насторожився. Боявся розплющити очей або рухнути заціпенілими руками. Те, що сталося сім чи вісім років тому, почало осяювати його думку, яка кружеляла, здавалось, над його головою. Застояна в закамарках пам'яті неприємна згадка зблискувала часом перед його очима, колола очі різким світлом, а потім змішувалась із незначними для нього в той момент речами. Здавалось, він швидко дістанеться до кінчика, який виведе його з хащі марень та видовищ на стежку до істини. На мить перед очима малювалась майже реальна картина, та несподіваний грюкіт на коридорі швидко розвівав її. Даремно силкувався Григорій воскреснути її через хвилинку, бо все перемі-

шувалось у його пам'яті. Тоді він знову чіплявся за загублені асоціації, які починали відживати й блукати неспілку в пам'яті, але з усього того не виходило нічого, – одне тільки шалене кружеляння. Що йому робити? «Зогнию в цьому криміналі чисто задурно», – думав Григорій, злостячись на себе.

2.

Поміж вербами вже видніла толіченька. Червоне сонячне колесо котилось повільно вниз, і довгі вербові тіні чіплялись його плечей, аж поки колесо зовсім не потонуло за далеким зрубом.

Напередодні від'їзду у вербах збирались всі ті, хто вступив до «тріумфального батальйону» – фронтовики й цивільні зарінчани. Невдовзі збіглися туди закутані в хустки та кожушки дівчата й молодиці, старі й діти. Бракували хіба ті, що їх прикував до ліжка тиф.

Вишикувались фронтовики й цивільні, їх було заведено на списки. А коли скінчили писати, настала тиша, немов у церкві. Невдовзі виступав Гашіцин і незнайомий офіцер.

Біля хмизового вогнища, що запалахкотіло поміж вербами, кидаючи полум'я високо в небо, зателікала стара скрипка, а вслід їй загупав деренчавий бубон. Присутні довго не вагались, пустились у танець. Танцювали хору

чи польку хто як умів. Цупали разом усі і кожний по-своєму, й ніхто не осуджував когось, що не вміє танцювати, що плентався поміж іншими й заважав витоптувати землю. Як музики врізали жвавий танець, молодиці почали скидати кожушки й вішали їх на вербах або клали, де попалось. Розпашіли від танцю Настя Прокопець і Марічка Бурдужак, Домнічка й Палазя, хіба тільки Лікерія та Христина стримувались, бо, видно, мали причину на те. Лікерія дожидала вістей про чоловіка, а Христина непокоїлась сином, бо нічого про нього не знала. До того ще й Григорій записався в той батальйон.

А Палазя не втрималась, вона вивела кілька тих танців, аж піт цівками полився по обличчі. Скинувши німецький кожушок, що його забрав недавно Кирилець від евакуйованої жінки, почепила його на вербову гілку й пішла далі в танець.

— Це той німецький? — запитала значуще Настка, коли та вішала його.

— Аякже, той, той. Дуже теплий та добрий.

І пустилась знов у танець, забувши про тиф та всяке горе. Тут і там вигукувались коломийки, як годиться при такій нагоді, перекликались одні з іншими. Улянка танцювала й розмовляла з недавно повернутим з фронту Сурмеєм — відновлювались давні стосунки перед новим походом, обіцяно ждати одне одного.

Невідомо хто, мабуть, один із майбутніх вояків, який спізнав на власних костях вранішні приморозки, пішов і непомітно взяв той казенний кожушок, сховавши у надійне місце до завтрашнього від'їзду. Швидко чутка про крадіжку розійшлась між танцюючими парами. Фронтовики й цивільні, пробуючи відгадати, котрий з них здатний на таку витівку, презирились допитливо й значуще усміхались один до другого. Лише Палазя нічого не помітила. Розігрівшись у танці, вона наче забула про кожушок і тифозного чоловіка й витанцьовувала з кривим Максимом польку. Максим, кульгаючи, наче навмисне хотів перевершити її в танці, тому тупав здоровою ногою й підсміювався до молодиці, заглядаючи їй у очі, а дурнувата Палазя й собі скалила зуби, перебираючи взято ногами.

— Як ти добре, бабко, йдеш! Гоп-гоп-гоп! — вигукував хтось на правому боці.

— Кожушини не найдеш! Гоп-гоп-гоп! — лунало басовито з лівого.

Наближалось до півночі. Потух хмизовий вогонь. Нагадавшись, що вранці мають від'їжджати в далеку дорогу, фронтовики й цивільні почали поволі розходитись. Пішла й Палазя до верби за своїм кожушком, але шукай його, де нема, то, може, й знайдеш.

— Ви не виділи мій кожушок, кумо? — питала Палазя

наліво й направо, а далі таки залементувала не своїм голосом.

— А що, той німецький? — питали жінки.

— Тут на вербу повісила. А добрий був такий, теплий.

— Добре було, та ся минуло, — кинув хтось глузуючи в темноті.

— Гу-гу-гу! — сміявся підроблено бас. — Теплий, кажеш, був, та чуже чомусь недовго гріє...

— Щасливої вам дороги, — прощався хтось.

— А кагла би тебе вбила! — лаялась Палазя.

«... Значить, Кирилець не віддав того казенного ко-
жушка властям, — міркував Григорій в темноті. — А ко-
шок ніби дещо нагадує мені. Чому він не віддав його?
Бо тоді властей не було в селі. Він був над всіма. А якщо
не віддав...» — порпався він у мозку, бо відчув, що на-
трапив на правильний, але ще невиразний шлях. Від
хвилювання розплющив очі й глянув на маленьке вікно
під стелею. Вдарило вранішнє світло. Мов крапля олії,
що розпливається на поверхні води, так і те світло роз-
мило послідовність зароджених думок. Таке уже не раз
ставалось із ним. Що за ніч вимереже мозок, вранці все
те розплете денне світло.

В безнадії Костик хапався одчайдушно за те, що
зблиснуло перед його очима й тепер зникало повільно,

наче сонце за зрубом. Мимоволі ловив якусь яскраву нитку, а вона тут же обривалась. І тоді він знову повертався в далеке минуле, знову натикався на те, що колись осіло на його мозок, але воно швидко губилось у бездонній прірві пам'яті. Григорій знав, що бувають випадки, коли давно засіле в пам'яті спускається в підсвідомість і там двого визріває, аж доки, спонукане чимось випадковим, не вирине в пам'яті вже зріле й викінчене. «Так і в мене, – подумав він. – Воно вислизає від мене, не можу зараз натрапити на нього, але треба далі пробувати, може, щось та вийде з усього цього мордування».

Костикова пам'ять була безпорадна. Змучені думки блукали манівцями, обминаючи головне, заради чого в нім вичерпувалась надія й сила...

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

1.

Григорій нудився в пустій камері, просякнутій засто-
ним повітрям. Він так пройнявся смородом, пліснявою та
карболкою, що вже не відчував ані запаху часнику, ані
смаку принесеної жінкою копченої домашньої ковбаси.

Мов натягнені до краю струни, нерви його ледве вит-
римували, здавалось, ще трохи чи раптовий струс, і
вони можуть лопнути. Григорій сам дивувався своїй вит-
ривалості. «Дивно створена людина, — думав він, —
Мимо безліч якостей чи рис, якими обдарувала її при-
рода, вона володіє ще й здатністю запам'ятовувати або
забувати, а це, часом на її користь, а часом на шкоду.
Як для мене, то воно зараз на шкоду. А ще говорять, що,
зазнавши нещастя, людина найлегше забуває фізичний
біль, проте важко зникає в неї почуття страху».

Щоб врятуватись від тієї муки, Григорій старався за-
бути й не торкатись свого нещастя, проте часто ловив

себе на думці, що змучені й зранені гадки таки прокрадались у той закуток пам'яті, де прихистилось усе те, на що він за працею і тяжкими буднями не звертав увагу.

Журба й холодні мури виснажили його сили, він почувався ослабленим і змореним. Часто поглядав на свою тінь і жахався її, проте страх безневинного довголітнього покарання пересилиював утому. Хоч як силкувався не думати про те, гадки роєм кружеляли в голові й копірсались у знесиленій пам'яті.

На сировім рушничку лежала домашня ковбаса, солонина й житній хліб. Григорій брав по скибочці й довго, насилу жував. Між двома куснями він сягав за чорною пляшкою й пив з неї жадно, аж булькало в горлі, принесли Христіною «каву».

«Як уміло вона те зробила... – не без подиву пригадав Григорій Христинині відвідини, коли вона принесла подачу. Виклавши на віконце пакунчики й хліб, сказала: «Я принесла отут кави», – й схилилась над бисагами, наче хотіла вивідати, чи в'язничий схоче перевірити зміст пляшки. «Це – з молоком», – каже вона й глипнула на нього, упевнившись, що того не цікавить її кава. «А це вже без молока – цикорій», – і поставила на віконце другу пляшку. «Тямка в мене жінка», – подумав він і потягнув жадно того напиту, аж по бороді потекло.

Від випитого алкоголю припливала до душі байду-

жість і пробуджувався апетит. «Нема чого мені боятися, найстрашніше вже за плечима». А коли вже добре вкресався «кавою», простягнувся на ненависному ліжку й вирвався з полону спогадів. Напиток затуманив йому мозок і Григорій невдовзі заснув.

З'явилась на очі страшна картина: перед Григорієм стояв Гартман, німецький офіцер, – Костик легко впізнав його. «Підійди ближче!» – заволав той і, вийнявши з кобури блискучий браунінг, звів курок і спрямував дуло на Григорія. Раптом мурашки побігли по спині. Серце загуло сильно-сильно, а в ногах Григорій відчув холод. Скам'янілий, трохи підхмелений, він стояв перед офіцером, немов страхопуд, не бачачи нікого й нічого, окрім чорного дула. Правду сказано, що хто боїться, тому в очах двоїться. «Ану відкрий рота, я тебе зараз розстріляю!» – гримнув Гартман на нього, але Григорій стояв заціпенілий і дивувався, чому це на світі раптом так тихо, аж у вухах йому дзвенить.

Говорять, що в скрутні хвилини пам'ять людська закарбовує глибоко найменші деталі. Незначна дрібничка запала Григорієві в очі: коло мушки спрямованого на нього пістолета виднілась невелика пляма, видно, від удару об камінь або щось тверде нікель полущився. Григорієві очі в той момент прикипіли до незначної плями,

бо він подумав, що куля повинна виходити саме звідти. Похололи руки, зів'яли ноги і чоло покритось холодним потом. Григорій чекав, коли офіцер натисне на курок, і тоді скінчиться все. Але Гартман, ще довго погрожуючи пістолетом перед Костиковим носом, тільки лаяв круто того, наче не ставало йому сили рухнути пальцем.

«Що це мені привилілось? – мучився Григорій в напівсні. – Та же це не Гартман, це... той загиканий та косокий, що його сама природа позначила, наче застерігала людей: «Остерігайтесь його! Втікайте від нього пріч, бо він паршивець і падлюка. Або бийте, бийте!»

Так, то був десятник. «Тепер я тебе, каже, маю в своїх руках. Тепер ти не вислизнеш... Записуєшся, чи ні?» – і сунув пістолет під ніс. Григорій знову втупився в те місце, де полущився нікель, звідки, здавалось йому, повинна вилетіти куля. «Може, не стрілятиме, – надіявся Григорій, – може, в нього не стане сили, як і в Гартмана». Але ні, цей гірший від фашиста, бо вистрілив таки йому в горло...

Григорій прокинувся зі страху. Билось навіжено серце, й весь він був у холодному поті. На хвилю перестав дихати, боячись ворухнутися, щоб не розвіяти думку, не сполохати близьку до радості надію.

Вхопившись за віднайдений кінчик – пляму біля мушки револьвера, – почав розмотувати заплутані нит-

ки, й нарешті все почало прояснюватись у його пам'яті.

«Вперше цей пістолет я видів у Гартмана, – думав він, – а опісля з нього було вбито офіцера. Гартман утік кілька тижнів до смерті Бошкояну, а пістолет...?» – не вистачало зв'язкового кільця в ланцюгу подій.

«З нього було застрелено офіцера. Ілля знайшов пістолет у шанці, тоді я тримав його навіть у руках. Звідси, напевне, й відбитки моїх пальців. Що ж, це може стати доказом моєї вини, – уже не радів Григорій своєму відкриттю. – Хто ж міг убити офіцера?», – і знову не вистачало кільця.

«Знаю, що Кирилець забрав ті револьвери, а якщо він не передав їх властям? – міркував далі Григорій. – Та яким там властям? Їх і не було, був лише він, він сам. Але хто ж убив офіцера? Часом, не... Ой, ні, не гадаю, тільки ж чому він кричав: «Затуліть йому очі!», коли я ходив розпрощатись із ним? А, може, то не тиф був і мучив його, а згублена душа говорила в нім? Але я цього довести не можу. Це може зробити хтось інший. Я можу доказати тільки одне: не віддавши той пістолет, він підкинув його мені в шопу, щоб всадити до криміналу. Так, звідси й треба починати...»

Григорій звівся повільно з ліжка, повторюючи все передумане в потемках. Боявся досвітнього світла чи раптового надвірного стукоту, бо знав, що тоді зникнуть усі

його думки, згадана картина, і все лопне знову, немов мильна булька, не залишаючи за собою нічого, окрім гіркоти та досади, які знову приведуть його до колишньої муки. Зібравшись із думками, рішив не відволікати.

— Відчиніть! — заволав на всю тюрму, але на його крик не обізвася ніхто. Сірі мовчазні стіни дратували ще більше.

— Відчиніть! — крикнув знову з відчаєм і почав гупати босими ногами в залізні двері. Незадовго в коридорі почулись кроки важких чоботищ: кліц-клац, кліц-клац. Тюремний наглядач відслонив квартиру в дверях і обнишпорив пильним поглядом камеру. Григорій впився очима в насупленого сторожа й готувався кричати знову.

— Чого горлаєш? — визвірився той на нього.

— Покличте, будь ласка, начальника й пана прокурора, — зм'як він. — Але, прошу вас, швидко. Я маю казати їм дуже важливу річ.

— Що ти маєш казати? — запитав наглядач і, почухавшись у потилицю, хитнув головою й причинив віконце.

2.

— Товаришу прокурор, — доповідав наглядач вранці, — мушу доповісти вам, що ув'язнений з горбатим носом, той з револьвером, зійшов із глузду.

— Як це зійшов із глузду?

— Від самої опівночі весь час кричить і гупає в двері. А коли затихає, дивиться отупіло на стіни й домагається побачитись із вами. Каже, ніби має до вас нагальну справу.

— Так, — мовив прокурор і пригадав, що на допитах радив ув'язненому, який весь час плакав і мовчав, звернутись негайно до нього в разі що пригадає дещо. Порадившись із начальником в'язниці, прокурор вирішив привести Григорія на допит.

Допит розгортався не так, як мав би розгортатися. Наче очікуючи когось, прокурор проходжувався в кабінеті сюди й туди, вивчаючи сидячого в кріслі Григорія. Він пильно вдивлявся в запалі від безсоння в'язневі очі, читаючи в них нетерпеливість розпочати допит. А прокурор не поспішав, він хотів вивідати наміри й душевний настрій арештованого, який «звихнувся» минулої ночі. Шукаючи собі навмисне роботи, перегортав у папках різні папери, нишпорив у шухляді.

Вмостившись у м'якім кріслі, Григорій не хвилювався, бо знав, що може статись із ним. Двох ситуацій тут не могло бути, дарма прокурор і начальник в'язниці чекали від нього хто-зна чого. Через оту нетерпеливість його очі світилися готовністю сказати щось важливе.

Вирішили, що годі зволікати, хоч прокурор не вірив, що Григорій заговорить.

— Ви маєте до нас нагальну справу, ніби хочете сказати нам важливу річ, — заговорив нарешті прокурор.

— Так, ви казали мені звертатись до вас, якщо пригадаю щось.

— Тоді ж викладайте, — кивнув Григорієві.

— Вже сім років минуло відтоді. Було то навесні, під час оранки, — почав Григорій. Його очі свіtilись щастям. — Коли я прийшов до тями й розплющив очі, то побачив, що лежу на казенному ліжку. Тоді почав кричати й бити в двері.

Почувши сказане, прокурор озирнувся на начальника тюрми, стараючись осмислити історію.

— Добре, — сказав він, — але чому ви аж тепер пригадали це?

— Я й сам не знаю, — здвигнув плечима Григорій, — може тому, що був п'яний.

— П'яний? — здивувався прокурор. — Звідки в тюрмі п'яні?

— Знаєте, я не міг ока стулити, сон мене не брав, то жінка принесла кави з спиртом, аби хоч на хвилинку заснути. А ота кава наробила зі мною чудеса.

— Значить, набрався, — хитнув осудливо прокурор головою. — Ну, а які там чудеса?

— Як вам сказати... Коли Гартман грозив мені тим револьвером, що його було знайдено в мене, я задивився на ту пляму, що біля мушки, і запам'ятав її. Правда, тоді я теж не був зовсім тверезий.

— Значить, ви схильні до чарки.

— Та ні, але не будь я п'яний, то не мав нічого пригадати зі всього того, — витер Григорій з чола піт.

— А ви знаєте, що ми не зважаємо на зізнання п'яних? — мовив докірливо прокурор. — Звідки ж нам знати, що це не витвір вашої бурхливої уяви? Хто нам доведе це?

— Цього я вам не докажу, хіба в людей розпитаєте. Я тільки запевняю вас, що не вмішаний у цю напастъ, яка впала на мою голову.

— Скажіть, звідки той самий револьвер з плямою, як ви кажете, дістався убивці?

— Не знаю. Цього я вам не скажу. Знаю лише те, що я видів його раз у Гартмана, а вдруге того вечора, коли вбили Бошкяну. Ну, а тепер уже знайшли його в мене в шопі.

— Так, над цим нам доведеться подумати надійніше.

3.

— Фу-у-уй! — аж свиснув прокурор, коли вивели Григорія з кабінету. — Чуєте? — звернувся він до начальника, стукнувши себе пальцем у висок, а далі звівся з крісла й почав ходити по кабінеті.

— Макітра його варить непогано, — кинув тюремний начальник. — Тільки хто-зна, скільки в тому правди.

— Значить, не його справа, — мовив прокурор, розчаровуючись, бо не та риба попалась їм у невід, на котру сподівались.

«Тут ясна одна річ: невідома злонамірена рука підкинула пістолет, щоб всякою ціною запроторити цього чоловіка в тюрму. Намір очевидний. Але чому вона зацікавлена в цьому? Припустімо, що хоч би для того, щоб налякати інших. Але цього ще не досить. Мабуть, є ще якийсь привід такого вчинку. Невже ота ворожа рука думала, що все ми пов'яжемо із тим злочином! Ні, не гадаю, що так далеко сягали її думки й наміри. Напевне, покладалось на те, що роки змили все, пропали всякі кінці... — думав прокурор. — Мені здається, що вбивство офіцера — і є ключем до всієї справи. Після семи років розкривається злочин. Та тільки навіщо злочинець сам підставляє голову? Ага, мабуть, мав на прикметі щось дуже важне. Завжди так стається. Щоб затерти сліди й звернути увагу на інше, та тільки для цього потрібно точних доказів. А звідки їх візьмеш? Свідків, мабуть, нема, а якщо й був, убивця постарався позбутись їх. Інтуїція підказує мені, що тут пролилась кров іще однієї жертви.

4.

Усмішка, яка зацвіла на прокурорових вустах, не віщувала нічого лихого. Навпаки, вона гріла душу і його самолюбство. Вмостившись у кріслі, Кирильцезі забажалося раптом поговорити з прокурором про справи великої державної ваги, з якою він справляється акуратно.

— Ну як? — потираючи за звичкою руки, запитав невизначено прокурор і по-дружньому ляснув Кирильця по плечу.

— Важко, — діловито зітхнув той. — Боремось, розбиваємо, а воно ледве сунеться.

— Воно ж нормально, щоб у боротьбі, — жартом підхопив прокурор, — і кров лилась.

— Плеться, — шкрябнуло щось Кирильця, — та нема кому скаржитись.

— У вас існують якісь особливі труднощі, в яких було б корисною вам наша допомога? — запитав стишеним голосом прокурор, затираючи наче завдану хвилюку тому подряпину. — Бо, знаєте, ворог не дримає.

— Ми штурмуємо шлях до колективізації, аж піт тече, — зітхнув полегшено Кирилець. — Робота в нас серйозно рухнулась назустріч новому життю, — підхопив він і по-

вернув тут же на своє, бо володів такою здібністю, а прокурор скористався цією слабкістю й навмисне залишив того, щоб виговорився. – Заслуги кожного з нас будуть належно оцінені, – продовжував Кирилець, присуваючись ближче до прокурора.

– Звичайно, – підтвердив цей.

– Зараз йде повсюди битва за революційну пильність. Обмежуємо сільського глителя, вороже настроєного до нової влади, який до того ще й займається ворожою агітацією. А в той самий час не спускаємо з очей середняка, цього одягнутого в домоткану сорочку вчорашнього бідняка, який, одержавши від держави поле, трудиться з усіх сил на ньому, але весь час претяється в куркульство. Про колективізацію він не хоче й слухати, бо готовий будь-коли злигатись із куркулем.

– Зволікають, кажете, подавати заяви. А тоді, коли їм нова влада поле наділила, як було? Не думали про майбутнє усупільнення землі? – запитав прокурор. – Ой, як хотів би я відмолодіти на шість-сім років. Розкажіть нам дещо про них, бо ви ж знаєте.

– Еге ж, час не вернеш, – махнув Кирилець рукою. – Що ж ви, товаришу прокурор? – насторожився він.

– Ну, про ті часи, коли весь народ сподівався й був готовий будь-коли ділити землю, – наче натякав на щось прибулий.

На блідім Кирильцевім обличчі промайнула швидкоплинна тінь. «Цей мене допитувати взявся чи що? Але він не знає ні про що», – запевняв він себе.

– Чому б нам вертатися до тих голодних років! Нам тепер над іншим задуматись би. За роботою нема коли вгору глянути.

– Кажуть, ніби у ваших краях побував якийсь лейтенант Бошкоюну, який збирався ділити землю, – знову почав прокурор, немов не помічаючи, що його співбесідник сіпнувся чомусь і похмурнів. – Розкажіть нам про нього, коли знаєте дещо.

Кирилець розгубився. Де поділась його мужність? Серце спустилось у п'яти. Спробував усміхнутись, але лице лише скривилося, наче він розкусив кисличку.

– Так, люди любили його... – провів Кирилець язиком по пошерхлих губах.

– Хто любив?

Але Кирилець мовчав.

– Ну скажіть, хто його любив? Процюк? Марічка? Костик? Кирилець? Гащіцин? Всі його любили?

– Та наче й любили, – і в пам'яті сплигло те, що він марно намагався забути стільки років.

– Любили, а потім убили. Яка ж вона та любов? – перейшов прокурор до діловитого, навіть строгого тону.

– Скажіть, чому ви вбили його? – запитав раптом.

— Я... ні, я не хотів його вбити, — весь тремтячи, майже крізь плач вимовив Кирилець, і спазм стиснув йому горло.

— А чому вбили? — запитав прокурор, не даючи й хвилики віддихнути Кирильцеві. — Любив, а потім убив. Тут кінці з кінцями не сходяться.

— Я хотів Костика, але він сидів з Процюком на фірі, а тут раптом з'явився офіцер. Думав, усі подумають, що Костикове діло.

— «Хотів», «думав», — повторив прокурор, — а виявилось, що можуть і інші. Я, власне, не питав, кого ви хотіли вбити. Ви намагаєтесь заплутати слідство, забувши, що чесне зізнання враховується судом. Я вас питаю, чому вбили.

— Бо крук, він проти нас бився, — буркнув Кирилець.

— Кого «нас»? Кого ви маєте на увазі?

— Проти німців.

— Ви були, часом, легіонером?

— Ні.

— А служив їм?

— Я стільки років служу... Всім служив.

— Симпатизував?

— Що було робити, мусів.

— Про намір злочину хтось знав?

— Ніхто, лиш Ілля Сорохан. Він мені сам прогово-

рився, ніби лежав під ганком у Марічки і все те видів, але він мовчав. Дідько знав, що він там.

– А ти спричинився до його загибелі?

– Ні, – хвильку завагався Кирилець. – Я лише піддав йому думку, як можна наглушити риби. У нас була граната, а він не знав, як орудувати нею.

– Значить хотів замести всякі сліди?

Кирилець закашлявся й став ухилятися від відповіді, але прокурор не переставав.

– Як попав до ваших рук отой пістолет?

Кирилець хотів щось сказати, але затнувся на слові.

– Викладайте чистісінько все і не думайте викручуватись.

– На мою хату, де замешкав німецький офіцер, напали вночі сільські злодії. Офіцер утік, а пістолет лишився, бо не міг знайти в потемках.

– А де ж пістолет убитого офіцера?

– Вдома.

– Цього кому збирались підкинути? – Чому не здали їх, куди треба?

– Кому мав я здавати, коли власті були евакуйовані?

– А чому хотіли засадити Костика, підклавши йому пістолет?

Кирилець сподівався такого запитання, тому пілготувався заздалегідь із відповіддю.

— Бо він мені загородив усе життя. Він і євреї. В хату мені стріляв, ніби з партизанами.

— Тобто як?

— То довга історія. Тримався надто гонорним, а село бралось за ним. Всяке ми йому робили, але не могли допекти, він весь час проти нової влади виступав, не хотів записатись у колектинне господарство.

— Ви записались?

— Я – пролетар.

— А люди записались?

— Не всі, але вже зрушилось із місця.

— «Зрушилось», кажете. Невинного чоловіка запроторили до тюрми, а буряки та сонятник гниють на полі. А шкода від цього, як самі знаєте, теж державі.

— Я думаю, ви будете мати на увазі мої добрі наміри і чесне зізнання.

— Народний суд вирішить. Ви видряпались у державне крісло, щоб звідти сваволити, а люди за вашими вчинками судили нашу партію. Вашу діяльність зачислять як диверсійну, отож побачимо, як «штурмували ви шлях до нового життя».

5.

В камері й на коридорі стояла напружена втомлююча тиша, подібна до тієї, яка настає після блискавки, коли

серце стискається в клубок, і ти з нетерпінням очікуєш сильного грому.

Допивши «каву» й збивши в домашню торбину весь свій мотлох, Григорій сидів замислений на ліжку й чекав. Знав, що його звільняють.

Чи думав він про те, що відсидів покарання за не-знайдену двостволку? Ні, про це він зараз не хотів ані чути, ані знати, а коли все таки з'являлась подібна думка, він відпирався її й відганяв. Натомість у ньому визрівало дивне почуття, яке озлоблювало його. Отруйна злоба назбирувалась у нім, коли пригадував кинуте напризволяще господарство, яке нагадувало йому важкий довголітній труд, а коли перед очима з'являлась худо-ба, тоді Григорій в'янув, мов підкошена кропива, і на очах проступали скупуваті сльози.

Нарешті на коридорі почулись важкі неквапні кроки. На хвильку Григорій насторожився, навіть настрашився, наче не цього ждав. Став прислухатись. Кроки спинилися біля його дверей. Забряжчали ключі й відчинились залізні двері.

— Лахи попід пахи й виходь, — кинув наглядач.

Схопивши торбину, Григорій вийшов поспішливо з камери, мало не навалившись в коридорі на прокурора.

За рогом чекав Кирилець. На Григорія глянули зеленкуваті очиська й миттю розбіглись, наче таргани. Лице

нахмурилось і кудлаті брови збіглись до купи, ховаючи майже пригаслий, але озлоблений погляд.

Григорій насторожився й відчув, як у ньому накипає лють, до якої додалась давня ненависть. Їх очі зустрілися на мить і відсахнулись убік. Кирильцеві – зелені й косі, Григорієві – сині, залиті ненавистю. Вже хотіли обидва ступити, але ще раз зиркнули один на другого, наче вгадували, що ніколи більше не доведеться їм стрінутись.

«Баді Григорію, змилуйтеся хоч над моїми діточками, – причувалось Костикові, – коли вам мене не жаль. Простіть ще й цього разу...»

Але це була омана. Горло Кирильцеві здушив спазм, і він не міг вимовити ні слова.

«А ти думав про моїх діточок?! Най тебе один бог святий посудить за твоє сумління. За напасть я тобі прощаю, але душа тобі не простить ніколи», – вгадував Кирилець.

«Ти чому вбив?! – настирливо переслідувала його думка, вривавшись глибоко в пам'ять. – Душа тобі не простить... Ціле життя носитимеш на собі оцей тягар. Від нього не сховаєшся, ані не втечеш... Чуєш? Оце твоє єдине спасіння...»

